

РОЗДІЛ IV

**МАТЕРІАЛИ МІЖНАРОДНОЇ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ
«МЕТОДИЧНІ ПРОБЛЕМИ
ПАМ'ЯТКООХОРОННИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ», М. КИЇВ, 2011 Р.**

Інвентаризація об'єктів культурної спадщини комплексу Свято–Покровського жіночого монастиря в м. Києві

Стаття присвячена науковим дослідженням комплексу Свято–Покровського жіночого монастиря Київської єпархії Української Православної церкви в м. Києві.

У кінці 2010 — на початку 2011 р. співробітниками Науково–дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень (відповідальний виконавець О. Зликова, виконавці І. Єрзіна, Л. Мохонько, О. Вара) було проведено інвентаризацію та здійснено натурні обстеження пам'яток і об'єктів культурної спадщини комплексу Свято–Покровського жіночого монастиря. Було також зібрано, досліджено та систематизовано історико–архівні та бібліографічні матеріали щодо історії заснування, розвитку та забудови території монастиря. Проведені дослідження лягли в основу роботи по складанню облікової документації на об'єкти культурної спадщини комплексу Свято–Покровського жіночого монастиря — паспортів та облікових карток, розробці пропозицій щодо коригування переліку об'єктів культурної спадщини, розташованих на цій території.

Свято–Покровський жіночий монастир розташований на правобережній нагірній частині м. Києва, на верхівці Кудрявського плато, між історичними місцевостями Кудрявцем і Лук'янівкою в басейні річки Глибочиці.

За сучасним адміністративним розподілом ансамбль міститься в Шевченківському районі Києва за адресою Бехтеревський (Бехтерівський) провулок № 15. Входить до території Центрального історичного ареалу міста, історико–культурного заповідника «Стародавній Київ» та зони регулювання забудови II–ї категорії (згідно з рішенням Київського міськвиконкому № 920 від 16.07.1979 р. і розпорядженням Київської міської державної адміністрації №979 від 17.05.2002 р.).

Закладено Свято–Покровський жіночий монастир (на час заснування — Києво–Покровський жіночий монастир) Романовою Олександрою Петрівною (21.05.1838, Петербург — 13.04.1900, Київ) — Великою Княгинею, дочкою принца П. Ольденбурзького, дружиною Великого Князя Миколи Миколайовича Романова — брата російського імператора Олександра II [1, с. 929].

У 1879 р. внаслідок транспортної катастрофи Велика Княгиня Олександра Петрівна отримала важку фізичну травму і практично була прикута до інвалідного крісла. У 1881 р. вона прибула до Києва. Після чудотворного зцілення від Почаївської ікони Пресвятої Богородиці восени 1889 р. таємно прийняла чернечий постриг під ім'ям Анастасії [2, с. 43].

У 1888 р. Велика Княгиня за 50 тис. рублів придбала земельну ділянку на Кудрявці (6 десятин — близько 6,6 га), яка належала дочці Герасима Йосиповича Диковського. Тут 11 січня 1889 р. відбулося освячення місця закладання церкви Покрови Пресвятої Богородиці з келіями. Цей день вважається датою заснування монастиря [3].

Будівництво основних монастирських споруд здійснювалося під керівництвом єпархіального архітектора Володимира Миколайовича Ніколаєва. Ескізні проекти розробив молодший син Великої Княгині Олександри Петрівни — Великий Князь Петро Миколайович Романов.* Весь комплекс автори вирішили у формах московсько-ярославського будівництва XVI–XVII ст. Проект майбутньої обителі був затверджений 19 грудня 1888 р. митрополитом Київським і Галицьким Платоном.

Завдяки значним коштам фундаторки монастиря, жертвам імператора Миколи II та інших членів царської родини, підтримці міста та добродійним внескам територія монастиря швидко розширювалася та забудовувалася. Вже на початок XX ст. вона практично була сформована і складала близько 9,5 га. Протягом XIX — початку XX ст. зведено більшість основних споруд комплексу: 1889—1890 рр. — головний корпус із церквою Покрови Пресвятої Богородиці, 1889 р. — корпус хірургічного відділення монастирської лікарні на 60 ліжок та Свята брама, 1896 р. — аптека, 1897—1898 рр. — амбулаторія з баштою водогону, 1897—1898 рр. — корпус терапевтичного відділення з домовою церквою в ім'я ікони Богородиці «Всіх скорботних Радість», 1898 р. — будинок проскурні та іконної крамниці, трапезна з кухнею*, 1896—1911 рр. — Миколаївський собор та ін. Останньою спорудою, що була зведена до націоналізації монастирського майна, була каплиця ікони Пресвятої Богородиці «Скоропослушниці» (1918 р.) [4].

У 1890—1891 рр. за проектом цивільного інженера К. Тарасова навколо монастиря звели огорожу: зі сходу та з боку Діонісівського провулка (тепер пров. Бехтеревський) — цегляну, з інших боків — дерев'яну. Головний вхід влаштували з боку Діонісівського провулка через Святу

* Споруда знесена

браму. Неподалік розмістили Економічну браму, яка з'єднувала територію монастиря з економічним подвір'ям. Ще два входи влаштували з боку вулиць Львівської (тепер Артема) і Глибочицької, які на сьогодні не збереглися. За межами монастирської огорожі розмістилися дерев'яні споруди: готелю, будинку для духівництва, кухні, корпусу для службовців, каретної та каретного сараю, «странноприймниці», майстерні [3, арк. 7—8].

У східній частині садиби монастиря було влаштовано кладовище площею 0,8 га, де ховали черниць і громадян Києва. У 1900 р. тут була похована Велика Княгиня Олександра Петрівна, тіло якої після ліквідації у 1940—1950-х рр. цвинтаря перенесли на Лук'янівське кладовище, а після канонізації засновниці (преподобна Велика Княгиня Анастасія Київська) у 2009 р. раку зі святими мощами повернули до монастиря і помістили в Миколаївському соборі [2, с. 123].

Одночасно з обителлю Велика Княгиня Олександра Петрівна заснувала при монастирі безкоштовну лікарню [5, арк. 2—3]. У 1898 р. лікарняний заклад отримав офіційну назву «Безкоштовна лікарня та амбулаторія для прибулих імені імператора Миколи II». Тут працювали відомі лікарі та вчені, велика кількість сестер-жалібниць із черниць і послушниць монастиря, лікарня відзначалася високим рівнем обслуговування та медичного оснащення. В 1896 р. тут було встановлено перший у Києві рентген-апарат. Керував діяльністю лікарні лейб-медик Н. Н. Соломка, прозектором був — Д. Д. Заболотний (видатний мікробіолог, президент АН УРСР). В різні роки з монастирською лікарнею й амбулаторією була пов'язана діяльність відомих лікарів, професорів Київського університету Н. Н. Волковича, М. М. Латинського, І. І. Сікорського, А. А. Шимановського.

У 1919 р. все надбання релігійних громад було націоналізоване й надавалося колишнім господарям на орендних засадах (циркулярна вказівка Київської Ради робітничих депутатів щодо націоналізації монастирського майна від 18.03.1919 р. та декрет ЦВК України «Про відміну права приватної власності на нерухомість у містах» від 29.06.1919). Духовний собор Покровського монастиря звернувся до ліквідаційного відділу з проханням перетворити його на трудову громаду. Так у 1921 р. була організована Києво-Покровська жіноча трудова реміснична та садово-городня громада. Але вона незабаром розпалася.

Після революції, у 1920-х роках на базі лікарні було створено Третю лікарню Південно-Західної залізниці на 140 ліжок. З жовтня 1918 р. до

1930-х років у реквізованому за постановою гетьманського уряду приміщенні амбулаторії діяла Перша українська гімназія ім. Т. Шевченка, створена в березні 1917 р. Товариством шкільної освіти.

У 1923 р. монастир закрили і перетворили на житлове робітниче містечко металістів. Багато будівель було зруйновано, бані, шатра, маківки Покровської церкви і Миколаївського собору — знищено. У 1934 р. в приміщеннях церкви розмістився клуб залізничної лікарні, верхній і нижній храми Миколаївського собору закрили, а будівлю використовували як типографію та книгосховище Української Академії наук.

У 1941 р. комплекс повернули монастирю і почалося його поступове відновлення. Протягом 40—50-х років ХХ ст. було проведено капітальний ремонт церкви Покрова Пресвятої Богородиці, здійснено реставрацію Миколаївського собору.

У 1989 р. був розроблений ескізний проект розвитку ансамблю, що передбачав повернення будівлям первісного вигляду (АПМ «Реставратор», керівник Я. Діхтяр). У 1989—1993 р. у Покровській церкві проведено ремонтно-реставраційні роботи. Здійснено ремонт із заміною дерев'яних стін на цегляні та відбудовою бань і вхідних ганків (автори проекту реставрації архітектори Я. Діхтяр, Ю. Лосицький — керівник, інженер Л. Шевчук) [1, с. 933]. Роботи по відтворенню куполів та бань Миколаївського собору проводилися у 2001—2006 рр. (проект розроблений творчою архітектурною майстернею «Ю. Лосицький» КОНСА України). На початку 1990-х років також відреставровано будинки проскурні та іконної крамниці, здійснено ремонт інших споруд.

Нині Свято-Покровський жіночий монастир належить до Київської єпархії Української Православної Церкви в м. Києві. На його території, серед садів та клумб, розташовуються корпуси для сестер, корпуси господарського призначення, діють Миколаївський собор та Покровська церква. Головними святинями вважаються рака зі святими мощами преподобної Великої Княгині Анастасії Київської та образ Почаївської ікони Богородиці.

Основною спорудою архітектурного ансамблю монастиря є Миколаївський собор — об'єкт архітектури місцевого значення (рішення Київського міськвиконкому від 22.11.82 р. № 1804 (охоронний № 2/1 (2)).

Собор був зведений у 1896—1911 рр. за ескізними малюнками Великого Князя Петра Миколайовича Романова під керівництвом єпархіального архітектора Володимира Миколайовича Ніколаєва [6]. В закладці

храму 21 серпня 1896 р. особисто брав участь імператор Микола II разом з імператрицею Олександрою Федорівною та іншими членами царської родини.

Собор відзначався надзвичайною монументальністю (довжина споруди понад 53 м, ширина 38 м, висота — 64 м). При його будівництві вперше в Російській імперії використано залізобетонні склепінчасті перекриття, конструкції яких розробив цивільний інженер О. О. Вербицький. Храм завершували п'ятнадцять цибулястих бань на високих гранчастих шатрах. Інтер'єр прикрашав головний іконостас, виконаний також за проектом Великого Князя Петра Миколайовича. Собор вмщував дві з половиною тисячі богомольців, мав нижню церкву і був найбільшим на той час храмом Києва [7].

Після закриття монастиря у 1923 р. Миколаївський собор був перетворений на парафіяльний храм. Тривалий час приміщення собору використовувалися сторонніми угрупованнями. З 1923 по 1926 р. тут розміщувалася так звана «обновленчеська» громада, з 1926 р. — громада УАПЦ. У серпні 1928 р. нижній храм був переданий Свято-Серафимівській громаді традиційної «старослов'янської», або «екзархистської», орієнтації [8]. Зрештою у 1934 р. храм був закритий, іконостас, кіот та інше церковне опорядження знищено, завершення собору (бані, хрести, шийки бань) — зруйновано.

З поверненням споруд монастирю, у 1940-х роках почалися реставраційні роботи Миколаївського собору, які проводилися під наглядом ігумені Архелаї та монахині Єфросинії (Ганни Погожевої, рідної сестри Патріарха Московського та Всієї Русі Олексія I). У 1949 р. в інтер'єрі храму було встановлено новий іконостас (XIX ст.), який привезли з м. Ізмаїла.

Після пожежі 1981 р., що зайнялася від удару блискавки, споруда собору значно постраждала. Відновлювальні роботи на об'єкті тривали впродовж 1982—1986 рр. Було розписано внутрішні стіни верхнього храму (працювали майстри з Почаївської лаври).

Сьогодні тривають роботи по реставрації фасадів собору.

Іншою визначною спорудою монастиря є Покровська церква з келіями. Її взято на державний облік як об'єкт архітектури місцевого значення (рішення Київського міськвиконкому від 21.01.86 р. № 49, охоронний № 2/2 (85).

Покровська церква в перший період існування монастиря була основним собором обителі. Проект головного монастирського корпусу, до

якого входила Покровська церква, був затверджений 19 грудня 1888 р. митрополитом Київським і Галицьким Платоном. Первісно споруда була дерев'яною, на цегляних підмурках, трипредільною, п'ятикупольною. До основного об'єму церкви із заходу прилягали одно та двоповерхові келії, в яких розміщувалися покої Великої Княгині Олександри Петрівни Романової, трапезна церква, кімнати ігумені й черниць, канцелярія, приймальня, бібліотека, ризниця, малярна, золотошвейна та білошвейна майстерні, майстерня риз, покої для прийому високопоставлених осіб та ін.

Після закриття монастиря у 1923 р. бані, шатра, маківки та трапезну церкву в ім'я архістратига Михаїла було знищено. Значні ремонтні роботи на об'єкті проводилися в 40-х роках ХХ ст. за настоятельства ігумені Архелай (в миру О. Савельєва).

Сьогодні в приміщеннях келій міститься приймальня, келії ігумені та черниць, в Покровській церкві на свята проводяться служби.

Досить виразним архітектурним об'єктом комплексу Свято-Покровського монастиря є Свята брама. Сьогодні вона, як і за часів заснування обителі, є головним входом на територію монастиря. Споруду взято на державний облік як об'єкт архітектури місцевого значення (рішення Київського міськвиконкому від 21.01.86 р. № 49, охоронний № 2/3 (86).

Зведено браму у 1897 р. Як і весь комплекс її вирішено у формах московсько-ярославського будівництва XVI–XVII ст. Споруда мала дещо незвичний архітектурний образ для свого часу. Головний фасад автори вирішили у вигляді стилізованого трипелюсткового кокошника з цибулястою маківкою, площину якого первісно прикрашало ліплення та декоративні ніші з іконами. З боку двору в основний об'єм вбудували житлові приміщення з окремими входами.

За радянських часів споруда брами значно постраждала. Було втрачено декоративне архітектурне оздоблення головного фасаду з бічними іконами, вантажівками пошкоджено в'їзну арку.

Останні ремонтні роботи на об'єкті проводилися на початку 90-х років ХХ ст.

На сьогодні брама перебуває в аварійному стані й потребує нагальних ремонтно-реставраційних робіт.

У 2010 р. Проектною організацією ТОВ «Інститут православного храмубудування» була розроблена науково-проектна документація на рес-

таврацію пам'ятки (головний архітектор проекту А. О. Ізотов, архітектори Д. О. Крупникова, К. О. Сорока, науковий керівник О. В. Сіткарьова).

Неподалік від центрального входу у східній частині території монастиря розташовується Споруда колишньої просфірні та іконної крамниці (корпус №23). За рішенням Київського міськвиконкому від 18.11.86 р. № 1107 (охоронний № 2/5) вона є об'єктом архітектури місцевого значення.

Споруду зведено у 1898 р. замість попередньої проскурні, що розміщувалася в північно-західній частині монастиря. Первісно корпус був одноповерховим, дерев'яним на цегляному цоколі. Спочатку в ньому розміщувалася просфірня та іконна крамниця. За радянських часів споруда використовувалася під житло, внаслідок чого значно занепала.

Після повернення майна монастирю корпус був відреставрований. У 1990—1993 рр. замінено дерев'яні стіни на цегляні, влаштовано мансарди і відтворено первісне оздоблення чолового фасаду (проект АПМ «Реставратор», архітектори В. Ілющенко, Ф. Пузій, інж. Л. Шевчук) [1, с. 941]. Нині у приміщеннях корпусу розміщуються чернечі келії.

У північній частині монастиря, на території закритого для відвідування двору, розміщено Споруду колишнього терапевтичного відділення (корпус № 15). Споруда перебуває на державному обліку як об'єкт архітектури місцевого значення (рішення Київського міськвиконкому від 18.11.86 р. № 1107, охоронний № 2/4).

Терапевтичний корпус з домовою церквою в ім'я ікони Богородиці «Всіх скорботних Радість» був закладений 9 червня 1897 р. та освячений 6 грудня 1898 р. на кошти (80 000 руб.), пожертвовані імператором Миколою II. Корпус входив до складу «Безкоштовної лікарні та амбулаторії для прибулих імені імператора Миколи II», яка діяла при монастирі з кінця XIX до початку XX ст.

У первісному вигляді споруда мала шість куполів, над головним входом розміщувалося архітектурне оздоблення — живопис в декоративних нішах. Лікарняні палати були розраховані на 50 ліжок.

За радянських часів домову церкву було закрито, а численні шатрові й грушоподібні завершення з цибулястими маківками над тамбуром, церквою та наріжжями — знищено. З 1940-х років приміщення корпусу використовувалися для потреб онкологічної клініки. У 1990-х роках споруду було передано у відання монастиря, який влаштував тут богадільню для хворих і престарілих черниць.

Зараз споруда корпусу № 15 перебуває у незадовільному технічному стані. Спостерігаються численні дефекти у тинькуванні стін та перекриттів, елементи конструкції піддаються замоканню та ураженню грибком. Ремонтно-реставраційних робіт з частковою заміною потребує покрівля корпусу, віконні й дверні блоки, внутрішні інженерні мережі.

Згідно з рішенням Київської міської ради від 14.06.07 р. № 779/1440 «Про передачу споруд і господарських приміщень у провулку Бехтеревському, 15 у безоплатне користування (позичку) Київському Покровському жіночому монастирю» (із змінами, внесеними згідно з рішенням Київської міської ради від 08.10.09 р. № 352/2421 та від 07.10.10 р. № 60/4872), всі об'єкти культурної спадщини, розташовані на території монастиря, передано у безоплатне користування Свято-Покровському жіночому монастирю Київської єпархії Української Православної церкви в м. Києві.

Сучасна територія Свято-Покровського монастиря значно зменшилася порівняно з історичними межами і складає близько 4,8 га. Значна кількість монастирської забудови на сьогодні втрачена.

У 60—70-х роках ХХ ст. було знищено споруди трапезної з кухнею і корпус хірургічного відділення монастирської лікарні (старий) з церквою (зараз на цьому місці розміщено корпуси поліклініки №2), амбулаторії (територія подвір'я сучасного будинку на вул. Артема, 52 а) і всю забудову північної території монастиря. Також втрачено всі дерев'яні споруди, що розташовувалися на економічному подвір'ї. Сьогодні ці території забудовані житловими будинками та спорудами адміністративного призначення.

Деякі споруди, що історично належали монастирю, нині розміщуються за його межами і перебувають у власності сторонніх організацій.

Однією з них є споруда колишнього Монастирського готелю («странноприймниця») по Бехтеревському перевулку, 12-б. Зведено корпус у 1912—1913 рр. за проектом Є. Єрмакова на території господарського подвір'я замість попереднього дерев'яного будинку готелю. Будинок прилягає до монастирської огорожі з економічною брамою. Двоповерховий, прямокутний в плані з цокольним поверхом. Вирішений у формах історизму з використанням неоросійських деталей декору. З часу побудови споруда використовувалася під готель, за радянських часів як житло, деякий час — як гуртожиток Київського педагогічного інститу-

ту. Сьогодні використовується під офісні приміщення. Це єдиний об'єкт, що зберігся від забудови господарського подвір'я монастиря [1, с. 939].

На захід від головної брами розміщуються будівлі колишнього Прибуткового будинку та флігеля (пров. Бехтеревський, 13, 13 а). Головний будинок розташовується на червоній лінії забудови Бехтеревського провулка, флігель — у глибині подвір'я.

Наприкінці XIX ст. садиба належала дружині колезького секретаря А. Софронович, а згодом її нащадкам, які у 1901 р. побудували на місці старого одноповерхового дерев'яного будинку — триповерховий цегляний. У вересні 1903 р. садиба загальною площею 1369 кв. саж. перейшла у власність монастиря. У 1912 р. на подвір'ї було споруджено двоповерховий цегляний будинок на місці дерев'яного флігеля. Споруди використовувалися монастирем як прибуткові будинки (готель для прочан). 24 жовтня 1922 р. прибуткові будинки були націоналізовані, а квартири перетворені на комунальне житло [9, арк. 18—21].

У 1932 р. флігель, а в 1964 р. — головний будинок надбудували двома поверхами. В 2001 р. на флігелі влаштували мансарду. Сьогодні споруди використовуються під житло та офіси.

Від споруд колишньої «Безкоштовної лікарні та амбулаторії для прибулих імені імператора Миколи II» до нашого часу зберігся корпус Хірургічного відділення на вул. Пимоненка, 8.

Корпус зведений у 1910—1911 рр. за проектом єпархіального архітектора Є. Єрмакова для розширення старого хірургічного відділення лікарні. В середній його частині влаштували церкву Св. великомученика й цілителя Пантелеймона.

У 2001—2002 рр. був проведений капітальний ремонт: потиньковано фасади, замінено покриття даху, проведено перепланування інтер'єрів та ін. До 2000 р. корпус використовувався залізничною лікарнею №1. Зараз у приміщеннях споруди розміщена дорожня станція переливання крові Південно-західної залізниці та клініка пластичної та естетичної стоматології.

Неподалік від хірургічного корпусу, по вул. Пимоненка, 8 а, розташована споруда колишньої безкоштовної аптеки.

Зведена вона у 1896 р. як окремий дерев'яний будинок, де видавалися для пацієнтів безкоштовні ліки. Сьогодні споруда значно перебудована. Втрачено опорядження центрального фасаду, переплановано приміщення. Будівля перебуває у приватному володінні.

В ході історико-архівних та натурних досліджень було виявлено низку об'єктів, які перебувають сьогодні на території монастиря, мають безумовну історико-культурну цінність, і можуть бути занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Це житлові корпуси № 7, №8, №9 — келії (1889 р.), огорожа з економічною брамою (1890—1891 рр.), пам'ятне місце поховання засновниці монастиря Великої Княгині О. Романової (кенотаф) (1900 р.). На всі ці об'єкти співробітниками Інституту розроблені облікові картки.

Корпуси №7, №8, №9 розташовуються в західній частині монастиря. У них, як і з часу побудови, мешкають черниці. Фасади будівель симетричні, вирішені в спрощених архітектурних формах. Корпуси барачного типу, двоповерхові на цокольному поверсі, в плані прямокутні. Сьогодні приміщення келій знаходяться в незадовільному технічному стані, потребують ремонтних робіт.

У південно-східній частині монастиря влаштовано цегляну огорожу з економічною брамою. Споруду зведено у 1890—1891 рр. за проектом цивільного інженера К. Тарасова. Ця частина стіни є єдиною ділянкою, яка вціліла від колишньої огорожі монастиря. Сьогодні огорожа з брамою знаходяться в незадовільному технічному стані, стіни замокають, по їх поверхні спостерігаються тріщини. На території монастиря, на тому місці, де раніше була бакалійна лавка (за хромолітографією Е. Фесенко 1912 р.), у післявоєнні роки влаштовано два гаражі, що перебувають в приватному володінні. Розташування цих об'єктів також руйнує споруду і дисгармоніє з діяльністю монастиря. Щодо економічної брами, то вона сьогодні не використовується за первісним призначенням, її проїзд закладено цеглою, а вхід влаштовано поряд через залізні двері.

Важливим, на нашу думку, з точки зору історико-культурної цінності, є місце поховання (кенотаф) засновниці Свято-Покровського жіночого монастиря — Великої Княгині Олександри Петрівни Романової (в чернецтві Анастасії). Велика Княгиня померла 26 квітня 1900 р. За заповітом її поховали в простому дерев'яному гробі, на могилі встановили дерев'яний хрест. На місці могили в 2007 р. встановлено гранітний хрест та каплицю, територію огорожено. Поряд розташовано поховання онуки Олександри Петрівни — Софії та настоятельки монастиря — ігумені Маргарити.

Узагальнюючи викладене вище, слід зазначити, що на сьогодні на державному обліку перебуває п'ять об'єктів культурної спадщини, які

розташовані на території Покровського монастиря, — Миколаївський собор, Покровська церква, Свята брама, корпус №15, корпус №23. Ще п'ять об'єктів — житлові корпуси № 7, №8, №9, огорожа з економічною брамою, пам'ятне місце поховання засновниці монастиря пропонуються для занесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

Окрім того, комплекс Свято–Покровського жіночого монастиря не перебуває на державному обліку. Задля занесення об'єкта до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і надання йому статусу пам'ятки архітектури, містобудування та історії місцевого значення співробітниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень був розроблений обліковий паспорт на «Комплекс Свято–Покровського жіночого монастиря Київської єпархії Української Православної церкви в м. Києві», у якому вперше не лише зазначено комплексний характер пам'ятки, але й визначено її складові.

Також слід звернути увагу на містобудівну ситуацію, що склалася навколо Свято–Покровського жіночого монастиря. До початку 70—90-х років ХХ ст. він відігравав важливу містобудівну роль у навколишньому оточенні, був домінантою у північній частині Придніпровських височин міста. Сьогодні, на жаль, прилегла до монастиря територія забудована середньо- та багатоповерховими спорудами житлового та адміністративного призначення, що значною мірою погіршує умови огляду комплексу.

На останок варто зазначити, що історико–архітектурна інвентаризація, а також проведені архівні та бібліографічні дослідження мають стати основою для подальшої розробки науково–проектної документації з визначення меж і режимів використання зон охорони пам'ятки «Комплекс Свято–Покровського жіночого монастиря Київської єпархії Української Православної церкви в м. Києві».

Література:

1. *Покровський жіночий монастир*, кін. ХІХ — поч. ХХ ст. // Звід пам'яток історії та культури України. — Кн. І, ч. ІІ. — К., 2004. — С. 929—942.
2. *Преподобная Великая Княгиня Анастасия Киевская*. — К.: Свято–Покровский женский монастырь, 2010. — С. 128.
3. ЦДІА, ф. 179, оп. 1, спр. 30.
4. ЦДІА, ф. 179, оп. 1, спр. 115.
5. ДАКО, ф. 179, оп. 1, спр. 35.

6. ЦДІА, ф. 179, оп. 1, спр. 117.
7. *Освящение* нового соборного храма в Киево-Покровском монастыре// Киевские епархиальные ведомости. — 1911. — № 20.
8. ЦДАВОВУ, ф. 5, оп. 3, спр. 1114.
9. ДАКО, ф. Р-432, оп. 2, спр. 984.
10. ЦДІА — Державний історичний архів України.
11. ЦДАВОВУ — Центральний державний архів вищих органів влади та управління України в Києві.

Статья посвящена научному исследованию комплекса Свято-Покровского женского монастыря Киевской епархии Украинской Православной церкви в г. Киеве.

The article is devoted scientific research of complex Svyato-pokrovskogo convent of the Kievan diocese of the Ukrainian Orthodox church in Kiev.

НДІ пам'яткоохоронних досліджень,
старший науковий співробітник

Методика визначення предмета охорони ландшафтних об'єктів культурної спадщини

Стаття присвячена дослідженню методики визначення предмета охорони ландшафтних об'єктів культурної спадщини.

Ландшафтні об'єкти культурної спадщини є специфічним видом нерухомих пам'яток, які належать до типу «визначні місця».

Термін «ландшафтні об'єкти культурної спадщини» з'явився у законодавстві України в кінці 2004 р. з прийняттям Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про охорону культурної спадщини» та був визначений як природні території, які мають історичну цінність.

Вітчизняний термін «ландшафтний об'єкт культурної спадщини» (пам'ятка ландшафту) корелюється з міжнародним терміном «культурний ландшафт».

Термін «культурний ландшафт» був запроваджений в міжнародну пам'яткоохоронну термінологію у 1992 р. документом ЮНЕСКО «Провідні настанови щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину» для позначення різноманітних об'єктів культурної спадщини, що репрезентують які спільні творіння людини та природи, так і природні ландшафти, які асоціативно пов'язані з визначними історичними подіями або видатними мистецькими та літературними творами.

Україна, ратифікувавши Конвенцію про захист всесвітньої культурної та природної спадщини (Указ Президії ВР УРСР № 6673–XI від 04.10.1988), взяла на себе зобов'язання забезпечувати виявлення, охорону, збереження, популяризацію й передачу майбутнім поколінням культурної та природної спадщини. Відповідно до визначених у ст. 48 Закону України «Про охорону культурної спадщини» та у ст. 19 Закону «Про міжнародні договори України» ратифіковані міжнародні договори, зокрема конвенції, «є частиною національного законодавства і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства». Якщо ратифікованим міжнародним договором «встановлені інші

правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору».

У 2005 р. Україною була ратифікована Європейська ландшафтна конвенція, в ст. 4 якої зазначено, що «кожна Сторона впроваджує цю Конвенцію, згідно з її власним розподілом владних повноважень, відповідно до її конституційних принципів та адміністративного устрою. При цьому має поважатися принцип субсидіарності, з урахуванням Європейської Хартії самоврядування. Не применшуючи значення положень цієї Конвенції, Сторони узгоджують виконання цієї Конвенції зі своєю власною політикою».

Ландшафтні об'єкти культурної спадщини (пам'ятки ландшафту), насамперед великі за розміром, можуть включати об'єкти культурної спадщини всіх видів і типів (споруди (витвори), комплекси (ансамблі), археологічні, історичні об'єкти, об'єкти монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, архітектури, містобудування, науки і техніки).

За розмірами, формами території та складом елементів, що визначають культурну цінність, автентичність та цілісність, ландшафтні об'єкти культурної спадщини відносяться до групи найбільш різноманітних і здебільшого комплексних видів визначних місць. Вони можуть охоплювати різноманітні утворення — від міських чи сільських скверів, садів та парків до великих не урбанізованих територій різного призначення. У будь-якому разі розмір території має встановлюватися таким, щоб охопити всю сукупність складових елементів, визначальних для вираження культурної цінності та підтвердження автентичності й цілісності ландшафтних об'єктів культурної спадщини. Крім того, при визначенні розміру ландшафтних об'єктів культурної спадщини необхідно враховувати їх функції та читабельність.

За формою території ландшафтні об'єкти культурної спадщини можуть бути компактними, лінеарними, дисперсними або різноманітними поєднаннями цих форм. У будь-якому разі має бути забезпечена безперервність сприйняття загальної структури та вигляду ландшафтних об'єктів культурної спадщини, читабельність форм та функцій їх визначальних складових елементів, традиційних життєздатних способів використання землі, що підтримують біологічну різноманітність у певних регіонах, тощо.

Межі ландшафтних об'єктів культурної спадщини мають встановлюватися так, щоб гарантувати повне виявлення їх культурної цінності,

автентичності та цілісності. Враховуючи це, необхідно встановити точні межі території ландшафтного об'єкта культурної спадщини з метою віднесення його території до земель історико-культурного призначення та включення її до державних земельних кадастрів, планів землекористування, проектів землеустрою, іншої проектно-планувальної та містобудівної документації, а також створення умов ефективного захисту території ландшафтного об'єкта культурної спадщини в подальшому.

Територія пам'ятки ландшафту — це земельна ділянка, на якій розташована пам'ятка ландшафту з усіма складовими, і яка пов'язана з нею історично і функціонально та забезпечує збереженість і функціонування пам'ятки ландшафту як об'єкта культурної спадщини.

Предмет охорони ландшафтних об'єктів культурної спадщини визначається фахівцем під час виявлення об'єкта та підготовки облікової документації.

Предмет охорони об'єкта культурної спадщини — характерна властивість об'єкта культурної спадщини, що становить його історико-культурну цінність, на підставі якої цей об'єкт визнається пам'яткою [1].

Занесення ландшафтних об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, тобто надання їм статусу пам'ятки, визначається на підставі критеріїв цінності, автентичності і цілісності.

Ландшафтні об'єкти культурної спадщини можна вважати такими, що задовольняють умовам автентичності, якщо автентичність їхніх складових елементів — носіїв визначальних культурних цінностей — вважається задовільною на підставі інформації достовірних джерел. Ці оцінки можуть стосуватися, наприклад, концепції, структури, форми, матеріалів, призначення, виду та способу використання, традиції, духовної атмосфери тощо.

Ландшафтні об'єкти культурної спадщини мають відповідати умовам цілісності, тобто оцінці з погляду повноти та неушкодженості їх у цілому та їхніх складових елементів — носіїв визначальних культурних цінностей.

Природна підоснова та складові елементи — носії культурної цінності ландшафтів — мають бути в гарному стані, а процеси їхнього можливого погіршення — суворо контрольованими та, за можливості, належним чином забезпечені.

Основою для визначення ландшафтного об'єкта як об'єкта культурної спадщини є виявлення його культурної цінності. Для цього на

підставі аналізу віднайдених даних з різних джерел інформації, а також результатів натурних обстежень та досліджень, необхідно встановити культурні контексти, в яких оцінюється культурна складова ландшафту.

Джерелами інформації про ландшафтні об'єкти культурної спадщини можуть бути будь-які письмові, іконографічні та інші документальні свідчення, а також дані, отримані в результаті безпосередніх натурних обстежень та досліджень ландшафтних об'єктів культурної спадщини в цілому та їх складових елементів.

Ця оцінка може відбуватися в одному контексті (наприклад, архітектурному, історичному, науковому, археологічному тощо) або одночасно в декількох контекстах (наприклад, археологічному, історичному та архітектурному; історичному, науковому та технічному тощо).

Для кожного культурного контексту необхідно виявити елементи — носії культурної цінності, які оцінюються за характерним набором ознак. Отже, оцінка ландшафтного об'єкта культурної спадщини в цілому може підтверджуватися декількома критеріями цінності, якщо виявлені цінності в декількох контекстах більш-менш рівнозначні, або одним критерієм, якщо виявлена цінність в якомусь одному контексті істотно переважає сукупність цінностей в усіх інших.

В описовій формі необхідно дати оцінку природної складової ландшафтного об'єкта культурної спадщини з метою забезпечення збереження або покращення її стану в подальшому.

Спираючись на положення, викладені вище, необхідно встановити, чи відповідає ландшафтний об'єкт культурної спадщини в цілому умовам автентичності та цілісності, а також виявити складові елементи, які не відповідають цим умовам і тому в подальшому можуть або мають бути змінені або видалені з метою покращення чи посилення загального враження від сприйняття ландшафтного об'єкта культурної спадщини в цілому та його складових елементів.

Таким чином, ландшафтний об'єкт культурної спадщини має відповідати хоча б одному критерію:

- володіти особливою історичною та культурною цінністю;
- відповідати критерію автентичності, тобто зберегти свої природні складові, просторовий устрій, форму і матеріально-технічну структуру;
- вплинути на розвиток культури, архітектури, містобудування, мистецтва певного населеного пункту, регіону, країни;

- бути безпосередньо пов'язаним з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей певного населеного пункту, регіону, країни;
- бути зразком ландшафту, що ілюструє значні періоди історії суспільства;
- репрезентувати шедевр творчого генія, включати етапні твори видатних архітекторів.

Розглянувши критерії оцінки ландшафтних об'єктів культурної спадщини, можна зробити такі висновки — предметом охорони пам'ятки ландшафту може бути:

- природний ландшафт з усіма його складовими: геологічна будова, гідрографічна мережа, орографія, рослинність, її розміщення та дендрологічний склад;
- загальна розпланувальна структура території;
- об'ємно-просторова композиція з усіма її цінними складовими, що формують панорами і перспективи в рамках даної пам'ятки ландшафту, а також форма забудови;
- складові, розташовані на території пам'ятки, у т. ч. доповнюючі історичні нашарування, які не спотворюють ландшафт і є його невід'ємними складовими;
- історико-меморіальна цінність території, пов'язана з історичними подіями та розвитком духовного життя, культури і мистецтва певного населеного пункту, регіону, країни, життям і діяльністю відомих осіб.

Результати оцінки антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта з переліком властивим йому якостей, завдяки яким об'єкт набуває історичної та культурної цінності як пам'ятка, заносяться до тематичного поля паспорта на об'єкт культурної спадщини «Оцінка антропологічної, археологічної, естетичної, етнографічної, історичної, мистецької, наукової чи художньої цінності об'єкта» (п. 14, «Якості об'єкта, завдяки яким він набуває культурної цінності як пам'ятка»).

Література:

1. Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 08.06.2000 р. № 1805-III.
2. Закон України «Про природно-заповідний фонд» від 16.06.1992 р. № 2456-XII.
3. Постанова Кабінету Міністрів України від 27 грудня 2001 р. № 1760 «Про затвердження Порядку визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України».
4. *Європейська ландшафтна конвенція* (ратифікована Законом України від 07.09.2005 № 2331-IV).
5. *Рекомендації щодо охорони краси та характеру ландшафтів і місць* (Париж, 1962 р.).
6. *Конвенція про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини* (Париж, 1972).

Статья посвящена исследованию методики определения предмета охраны ландшафтных объектов культурного наследия.

The article is devoted research of method of determination of the article of guard of landscape objects of cultural legacy.

Проблеми та перспективи подальшого вивчення та збереження петрогліфічного комплексу «Кам'яна Могила»

Археологічна пам'ятка національного значення «Кам'яна Могила» є унікальною пам'яткою природи та давньої історії нашої держави. Комплекс розташований в заплаві р. Молочної та являє собою піщаний пагорб–останець (висота — 12,5, площа 1,6 га), поверхня якого вкрита панциром з величезних брил пісковика.

Утворення пагорба пов'язане з відкладеннями піску на дні Сарматського моря, який з часом перетворився в пісковиковий моноліт і був вимитий на поверхню водами пра–Молочної. З часом під дією води та вітру первинний щит пісковика розколовся, а його уламки сповзли, утворивши своєрідний кам'яний пагорб з гротами та печерами. Здавна гроти Кам'яної Могили служили місцем розташування святилищ–вівтарів, у яких відбувалися релігійно–магічні обряди. В результаті цих обрядів у гротах з'являлися витвори давнього образотворчого мистецтва — петрогліфи.

Петрогліфи Кам'яної Могили багатосюжетні. Серед них є зображення людей, звірів, птахів, змій, човнів, лінійно–геометричні зображення, чашоподібні заглиблення (лунки), календарно–астрономічна символіка [1; 3; 7; 5]. Основне місце, безумовно, займають стилізовані та реалістичні зображення тварин (мамонти, носороги, бізони, печерні леви, ведмеді, олені, бики, коні). Одні з них виконані контурною технікою, інші — за допомогою протирання поверхні всього силуету тварини, є також зображення, виконані в рентгенівському стилі. Другу, найбільшу групу зображень представляють різноманітні лінійно–геометричні накреслення, серед яких виділяються: решітки, кола, трикутні та ромбічні символи, окремі та згруповані в різну кількість борозенки, а також лункоподібні заглиблення. До окремої групи петрогліфів можна віднести численні літероподібні знаки та письмена, споріднені з абетками давнього Близького Сходу [5, с. 151—156; 6, с. 63]. На думку Б. Михайлова, в петрогліфах Кам'яної Могили відображені первісні форми релігії: тотемізм, магія, фетишизм і культ предків оповиті міфопоетичними образами [5; с. 43].

Петрогліфи Кам'яної Могили — це результат діяльності людини упродовж низки історичних періодів та епох — від часів пізнього палео-

літу до середньовіччя [5, с. 11], що підтверджується великим різноманіттям стилів, різницею в техніці виконання та тематикою зображень [3, с. 88]. Якщо зображення часів пізнього палеоліту — неоліту виконані в техніці гравірування за допомогою крем'яних знарядь [5, с. 102—114; 4, с. 78—117], то для епохи енеоліту — раннього залізного часу характерні петрогліфи, виконані за допомогою точіння широких та глибоких борозенок. Для найбільш ранніх петрогліфів характерні зображення бізонів, мамонтів, печерних ведмедів тощо. За часів пізнього мезоліту — неоліту люди залишали зображення, пов'язані з риболовецькою тематикою. Це малюнки сіток, човнів, риби, водоплаваючих птахів [5, с. 102—114]. Зображення биків, упряжі, коней, солярні та календарні символи характерні для пам'яток епохи енеоліту — бронзи [2; 3; 5, с. 114—140;]. До часів раннього середньовіччя належать зображення тамгоподібних знаків та християнської символіки, які виконані в стилі різної техніки.

Отже, петрогліфічний комплекс Кам'яної Могили є унікальним та найбільш загадковим свідченням давньої історії як нашої держави, так і всього «Старого світу». Останнім часом підвищений інтерес до кам'яномогильських петрогліфів з боку вчених та особливо туристів створює проблеми, пов'язані зі збереженням цінного історико-археологічного об'єкта. Обстеження цієї пам'ятки, які проводилися останніми роками з метою виявлення нових зображень, перевірки технічного стану та визначення збереженості петрогліфічних зображень, показали, що давній петрогліфічний комплекс Кам'яної Могили невідкладно потребує серйозних досліджень та комплексних заходів щодо його збереження.

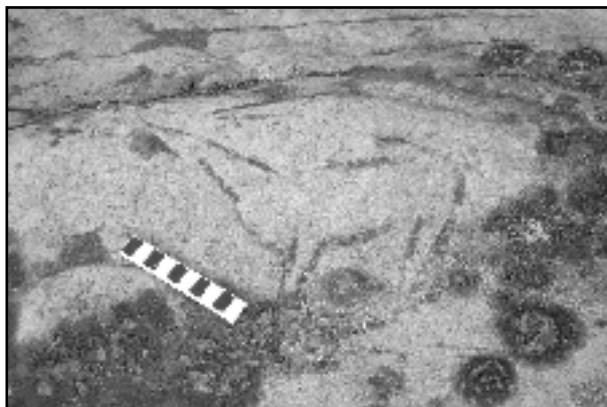
Виявлення нових петрогліфів

За більш ніж столітню історію дослідження Кам'яної Могили [5, с. 31—41] такими корифеями археологічної науки, як О. Бадер, М. Рудинський, В. Даниленко, В. Гладілін, Б. Михайлов, було відкрито 63 місцезнаходження з петрогліфами та два обрядово-ритуальних об'єкти [5, с. 82—93]. Але слід зауважити, сьогодні є підстави вважати, що на Кам'яній Могилі існують невідомі петрогліфічні зображення, які залишилися поза увагою дослідників.

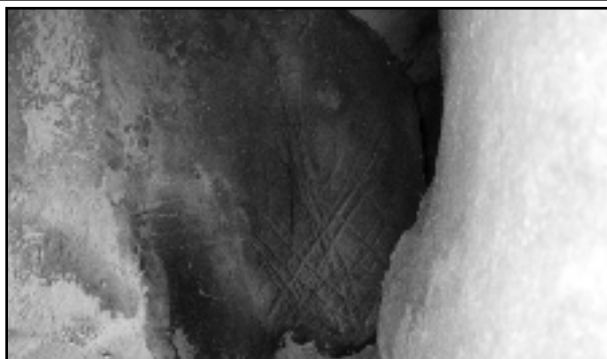
Під час проведення охоронно-дослідницьких робіт в 2009—2010 рр., пов'язаних з визначенням стану петрогліфів, що містяться на поверхні пісковикових плит, та встановленням факторів, які впливають на їх збереження, співробітниками НІАЗ «Кам'яна Могила» виявлено декілька

нових, раніше не відомих петрогліфічних зображень. На жаль, зробити ці знахідки стало можливо лише тому, що на цілісність пам'ятника не-вблаганно впливають зовнішні природні фактори — вітер, атмосферні опади, які провокують розмивання та просідання ґрунту.

Далі наводимо стислий опис нововиявлених петрогліфічних зображень.

Зображення 1. Розташоване на поверхні великої пісковикової плити розміром: 6,1 м х 4,5 м, яка знаходиться в середній частині південного схилу пагорба. Петрогліфічне зображення розміром 0,25 м х 0,21 м, являє собою реалістичне зображення тварини (можливо, оленя) з міцною статурою, витягнутою вперед шиєю, невеликою мигдалеподібною головою та відкинутими на спину кутоподібними рогами. Ноги тварини витягнуті вперед, хвіст піднятий під кутом 45° до тулуба (фото №1). Петрогліфічне зображення виконане контурним стилем за допомогою неглибоких, широких борозенок.

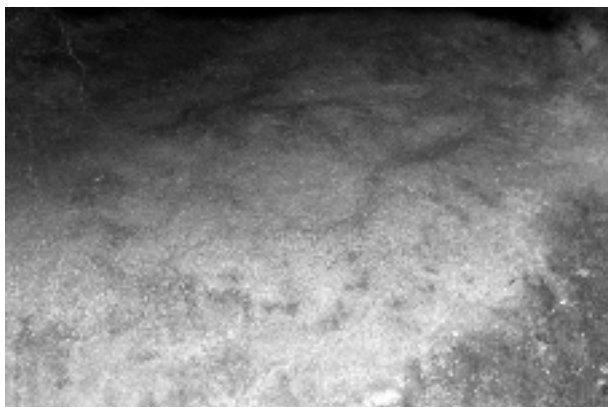
Зображення 2. Зображення розташоване на сплюсненій, дуже зглаженій поверхні уламку пісковикової глиби, яка міститься в ущелині на захід від місцезнаходження з петрогліфами №6. Зображення являє собою лінійно-геометричне накреслення, виконане за допомогою широких та глибоких ліній, в якому можна вбачати зображення на кшталт «хижі — куреня» (фото №2). Розміри зображення: 0,45 м х 0,30 м. Крім того, по краю плити нанесені короткі, паралельні борзенки у кількості 20 шт.

Зображення 3. Міститься на верхній поверхні великої плити, що лежить у товщі пісковика на західному схилі пагорба. Зображення розміром 0,45 м х 0,37 м являє собою лінійно-геометричне накреслення у вигляді круглого заглиблення діаметром 0,04 м. обране по колу прямими (довжиною до 14 см) широкими та тонкими борзенками, поміж яких містяться зображення у вигляді шестипроменевої зірки та група з кількох ліній, що перетинаються, серед яких виділяються «Х» та «У» подібні знаки, у яких можна вбачати давні письмена. Скоріше за все ми маємо справу з давнім вівтарем, на якому зображено астрономічно-календарну символіку.

Зображення 4. Розташоване на природному напльві пісковику зі східного боку плити з місцезнаходженням петрогліфів №5. Поверхня, на яку нанесено зображення, добре згладжена, подекуди навіть заполірована. Петрогліфічне зображення розміром 0,34 м x 0,30 м, виконане за допомогою глибоких широких ліній, являє собою малюнок човна зі стрілоподібною носовою частиною, високою прямою щоглою, справа від якої, під кутом 45° до човна, нанесено три короткі борозенки, в яких можна вбачати зображення весел (фото №3). Трохи нижче ледь простежуються лінійно-геометричні накреслення, виконані в техніці гравіювання.

Зображення 5. На північно-західному схилі пагорба, біля місцезнаходження з петрогліфами №40, в розвалі плит знаходиться невелика пісковикова брила, у верхній частині якої є чашоподібне заглиблення діаметром до 0,70 м (фото №4). Вся поверхня заглиблення старанно оброблена, подекуди заполірована. У центральній частині «чаші» міс-

тяться невелика випуклість (0,25 x 0,25 см) з лункою–заглибленням (діаметр — 0,10 см) в центрі, навколо якої нанесено одинадцять овальних заглиблень довжиною до 5 см (фото № 5). Крім того, в «чаші» також знаходяться три овальні заглиблення довжиною до 0,15 м площі яких заповнено. Немає сумнівів, що описана плита із зображеннями використувалася в давнину як вівтар, який, можливо, входив до єдиного обрядового комплексу з місцезнаходженнями з петрогліфами № 40 та № 9.

Щодо питання датування зазначених зображень, то тут ми стикаємося з певними труднощами, оскільки майже повна відсутність решток матеріальної культури в межах пагорба не дає можливості датувати петрогліфи за традиційною археологічною методикою. Для вирішення цього питання ми звернулися до порівняння нововиявлених зображень з іншими петрогліфами Кам'яної Могили. Загалом нові петрогліфічні зображення повторюють вже відомі зразки зображень та стилістику їх виконання, це дає нам підстави датувати нововиявлені зображення часами енеоліту — пізньої бронзи.

Отже, нові відкриття петрогліфів на пагорбі Кам'яної Могили підтверджують, що на пам'ятці існують не відомі дослідникам петрогліфічні зображення. Це дає підстави для продовження систематичних досліджень на пагорбі з метою відкриття нових зображень та інших об'єктів культурної спадщини.

Руйнуючі фактори

Сьогодні на цілісність та збереженість петрогліфічного комплексу Кам'яної Могили впливають декілька видів руйнуючих факторів. Насамперед це природні фактори: підтоплення, коливання температур та обмерзання, вивітрювання та атмосферні опади, прогресуюча рослинність. Під час сезонної зміни рівня ґрунтових вод деякі плити з давніми зображеннями опиняються під загрозою підтоплення (це стосується плит, що знаходяться біля південного підніжжя пагорба), яке може призводити до відшарування зовнішніх поверхонь пісковика, руйнуючи при цьому петрогліфічні зображення. Крім того, підтоплення спричинює активний ріст рослинності, корені якої потрапляють до мікроскопічних тріщин на поверхні каменів та з часом збільшують їх. Сезонні та добові перепади температур призводять до циклічного напруження в пісковикових плитах, що сприяє виникненню тріщин, а потрапляючи в них та замерзаючи взимку волога поступово руйнує камені. Атмосферні опади призводять до вимивання піску з-під пісковикових брил, внаслідок

док чого деякі брили починають сповзати зі схилів, просідати. Вплив вітру призводить до постійної природної обробки каменів, при цьому вивітрюючи давні зображення, що знаходяться на поверхні.

Останніми роками доволі відчутним є вплив антропогенного фактора. До нього можна віднести сучасні написи та малюнки на пісковикових плитах, які з'являються після відвідування пам'ятки туристами, підкопування печер та гrotів, розбирання піску та дрібного каміння на сувеніри. Значної шкоди пам'ятка зазнає від рук численних відвідувачів, які, попри всі заборони, намагаються шляхом підкопування та розсування каміння потрапити всередину гrotів та печер. У деяких випадках це призводить до часткової розконсервації місцезнаходжень з петрогліфами.

Проблеми збереження та використання пам'ятки

Сукупність перерахованих факторів, які негативно впливають як на пам'ятку в цілому, так і на окремі її елементи, викликає необхідність в негайних та ефективних заходах щодо її захисту та збереження. Вирішення цієї проблеми було започатковане засновником та першим директором заповідника «Кам'яна Могила» Б. Михайловим, якому 26 березня 2012 р. виповнилося б 76 років. У розквіті сил і можливостей він пішов з життя, але слід, залишений ним, ніколи не зникне. У 2008 р., завдяки діяльності Б. Михайлова, Державний історико-археологічний заповідник «Кам'яна Могила», на території якого знаходиться пам'ятка, отримав статус «національного». У зв'язку з цим Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень був розроблений Генеральний план розвитку НІАЗ «Кам'яна Могила», в якому піднімаються питання охорони пам'ятки, збереження петрогліфів, а також проблеми музеєфікації та сучасного використання, оскільки пам'ятка використовується як туристичний об'єкт.

Цілком очевидно, що заходам по збереженню пам'ятки повинні передувати всебічні багатопрофільні наукові дослідження, пов'язані з проведенням консерваційних робіт, музеєфікацією, роботами охоронного характеру та тривалим моніторингом. На жаль, через проблеми, пов'язані з фінансуванням, всі плани та проекти залишаються поки що лише на папері.

Поки триває підготовка та розробка проектів та програм по комплексному збереженню пам'ятки, вона продовжує поступово руйнуватися. Тому сьогодні необхідне проведення першочергових охоронних заходів, спрямованих на призупинення руйнівних процесів, особливо

антропогенного характеру. Ці заходи можна поділити на два напрями: організація охорони та організація використання. До першого можна віднести наступні заходи:

- цілодобова охорона об'єкта;
- встановлення по периметру пам'ятки телеметричних засобів спостереження.

Ці заходи виключають можливість вандалських дій на території пам'ятки, дозволяють здійснювати контроль за дотриманням правил поведінки та техніки безпеки під час проведення екскурсій.

Організація використання пам'ятки передбачає три основних напрями: науково-дослідницький, культурно-просвітницький та туристичний. Наукові дослідження повинні здійснюватися кваліфікованими спеціалістами із залученням вітчизняного та закордонного досвіду. Передусім це роботи, пов'язані з консервацією пам'ятки:

- систематична підсипка місцезнаходжень з петрогліфами;
- обмеження доступу туристів до певних ділянок пам'ятки;
- структурне укріплення пісковикових плит;
- видалення сучасних малюнків та написів.

Цим роботам повинні передувати спеціальні дослідження, аналізи та розробка оптимальних методик, щоб виключити незворотні (руйнівні) процеси.

Допоки вирішуються організаційні та фінансові питання, пов'язані зі збереженням унікального петрогліфічного комплексу Кам'яної Могили, вирішальну роль, безумовно, відіграють першочергові заходи щодо збереження та використання пам'ятки. У зв'язку з відкриттям нових петрогліфічних зображень на пагорбі Кам'яної Могили виникає необхідність більш глибоких та детальних досліджень в комплексі із заходами по їх збереженню, музеєфікації та сучасному використанню. Тільки при дбайливому ставленні до надбань культурної спадщини та їх всебічному осмисленні перед нами можуть відкритися таємниці «сивої» давнини, які, безперечно, пов'язані з євразійською свідомістю.

Література:

1. Бадер О. Н. Древнейшие изображения на потолках гротов в Северном Приазовье // МИА. — 1941, № 2. — с. 127—139.
2. Гладилін В. М. До питання про вік наскельних рисунків Кам'яної Могили // Археологія. — К., 1964. — Т. XVI. — с. 82—88.
3. Даниленко В. М. Про наскельні зображення Кам'яної Могили // Археологія. — К., 1950. — Т. IV. — с. 78—90.
4. Даниленко В. М. Кам'яна Могила. — К.: Наукова думка, 1986. — 151 с.
5. Михайлов Б. Д. Петрогліфи Кам'яної Могили. Семантика. Хронологія. Інтерпретація. — К.: МАУП, 2005. — 296 с.
6. Рудинский М. Я. К вопросу о наскальных изображениях Каменной Могилы // КСИА АН Украины. — К., 1955. — Вып. 5. — с. 64—70.
7. Рудинський М. Я. Кам'яна Могила. — К.: АН УРСР, 1961. — 140 с.

Проблеми інтеграції сучасного законодавства у сфері охорони культурної спадщини

Правові основи охорони пам'яток регламентуються в Польщі положеннями одного з найбільш сучасних європейських правових актів в даній області — Законом від 23 липня 2003 р. «Про охорону пам'яток і опіку над пам'ятками». Зміст акта свідчить про те, що він є не тільки віддзеркаленням величезного історичного і правового досвіду, накопиченого в Польщі, з охорони національної культурної спадщини, але повною мірою збагачений знанням загальноєвропейських правових стандартів і складних правових проблем, що виникають в області захисту національної культурної спадщини в умовах нових реалій об'єднаної Європи. Як приклад зазначу лише один із розділів Закону 2003 р. — «Реституція пам'яток, незаконно вивезених з території держави-члена Європейського Союзу».

Необхідність створення нової правової бази для захисту національної культурної спадщини була викликана двома основними чинниками. Закон, що діяв у Польщі з 1962 р. «Про охорону культурних цінностей» навіть після багатократних змін, вже не міг відповідати кардинальним змінам, які відбулися за останні десятиліття як у суспільно-політичній, так і соціально-економічній сферах. Крім того, процес інтеграції країни в загальноєвропейське співтовариство, що завершився в травні 2004 р. вступом Польщі в Європейський Союз, неминуче потребував приведення її законодавства у відповідність з актами Союзу. В рамках цього процесу і був розроблений та прийнятий Закон 2003 р.

Закон 2003 р. є комплексним, основним, але далеко не єдиним актом, присвяченим захисту культурних цінностей. Питання охорони музейних цінностей регламентовані нормами Закону «Про музеї». Окремі закони визначають також та режим захисту бібліотечного, національного архівних фондів. Крім того, питання охорони пам'яток відображені і в законах, що визначають принципи і порядок проведення будівельних робіт; охорони навколишнього середовища; використання нерухомості; територіального впорядкування та низки інших актів. Питання цивільно-правового і кримінально-правового характеру регламентовані відповідно в Цивільному і Кримінальному кодексах Польщі.

До принципів новел Закону 2003 р. слід віднести кардинальну зміну в підході законодавця до самого предмета правової регламентації.

У законодавстві іноземних держав можна чітко виділити два основні підходи до визначення поняття «пам'ятка». У деяких країнах для визнання об'єкта пам'яткою достатньо наявності особливих історичних, культурних, наукових та інших його якостей, що дозволяють розглядати її як особливу частину національної спадщини (Італія, ФРН). У інших (Великобританія, США, Франція) поняття «пам'ятка» не має особливого охоронного статусу до включення об'єкта в список пам'яток, що охороняються, і не передбачає поширення на нього особливого державного захисту. Отже, визначальним чинником для правової охорони категорії «пам'ятка» того або іншого предмета є внесення його за рішенням компетентних органів до спеціального реєстру, каталогу.

До ухвалення Закону 2003 р. в польському законодавстві поняття «пам'ятка» виводилося з більш загального — «культурні цінності». Основним критерієм для віднесення об'єкта до категорії пам'ятки було визнання його таким в ході реєстрації спеціалізованими органами і внесення до Реєстру пам'яток.

Зміст поняття «пам'ятка» визначений Законом 2003 р. як «нерухомість або рухомий предмет, його частини або ансамблі, що є творінням людини або пов'язані з її діяльністю і є свідченням минулої епохи або подій, збереження яких викликане інтересами суспільства з урахуванням їх історичної, художньої або наукової цінності» (ст. 3 п. 1). Таким чином, внесення предметів до яких-небудь реєстрів не є необхідним елементом їх віднесення до категорії пам'яток, а лише формою їх обліку і реєстрації.

Новим для польського законодавства є й чітке розмежування понять «охорона пам'яток» і «опіка над пам'ятками», що відображено і в назві Закону 2003 р. При цьому охорона пам'яток є предметом діяльності органів публічної адміністрації, а опіка — власників або користувачів.

Метою охорони пам'яток є: створення правових, організаційних і фінансових умов, що дозволяють забезпечити постійне збереження пам'яток, а також їх використання й утримання; запобігання загрозам, здатним завдати збитку цінності пам'яток; припинення знищення і неналежного використання; боротьба з крадіжками, пропажею або нелегальним вивозом пам'яток за кордон; контроль за станом збереження і використанням пам'яток, а також врахування їх збереження при складанні планів територіального упорядкування і використання навколишнього середовища.

Власники і користувачі пам'яток в ході здійснення опіки над пам'ятками зобов'язані забезпечити, зокрема, умови для: наукового вивчення і документування пам'ятки; проведення консервації, рестав-

раційних і будівельних робіт; збереження і підтримання пам'ятки та її оточення в якнайкращому стані; використання пам'ятки способом, що забезпечує збереження її цінності, а також сприяти популяризації і розповсюдженню інформації про пам'ятку, її історичне та культурне значення.

Закон 2003 р. містить докладний перелік видів пам'яток, що підлягають охороні й опіці незалежно від стану їх збереження. Класифікація проводиться по трьох групах: нерухомі пам'ятки, рухомі пам'ятки і археологічні пам'ятки. Передбачена можливість правової охорони географічних, історичних і традиційних назв об'єктів будівництва, вулиць або населених місць.

Органами охорони пам'яток Закон називає міністра, компетентного з питань культури і охорони національної спадщини, та воєвод. При цьому завдання і повноваження міністра в даній сфері управління від його імені здійснює Генеральний реставратор, а від імені воєводи — воєводський реставратор пам'яток (ст. 89).

Воєводський реставратор пам'яток призначається і звільняється з посади воєводою за поданням або з відома Генерального реставратора пам'яток. Він входить до складу об'єднаної воєводської урядової адміністрації і керує воєводським управлінням охорони пам'яток.

Тенденція до підвищення ролі органів місцевого самоврядування в цій сфері відображена і в тому, що за пропозицією воєводського реставратора воєвода може доручити виконання деяких питань в області охорони пам'яток, у тому числі й ухвалення адміністративних рішень, громадам і повітам (міським та районним радам), а також союзам гмин і повітів. Обмеження встановлені лише для ведення реєстру і воєводського обліку пам'яток (ст. 96). Закон 2003 р. детально визначає завдання і повноваження кожного органу охорони пам'яток, а також створених ними консультативно-дорадчих структур.

Вперше в польському законодавстві передбачено, що міністр культури ініціює і розробляє за допомогою Генерального реставратора Національну програму охорони і опіки над пам'ятниками. Програма визначає цілі і напрями діяльності в даній області всіх компетентних органів, умови і способи фінансування планованих робіт, а також графік їх виконання. Програма приймається у формі ухвали Ради міністрів на чотири роки. При цьому кожні два роки міністр культури звітує перед урядом про хід її виконання.

Передбачено ухвалення органами місцевого самоврядування програм охорони пам'яток на рівні воєводства, повіту і гмини. Однією із головних цілей таких програм, що приймаються також на чотири роки, є

включення проблем охорони пам'яток в систему стратегічних завдань розвитку території.

Міністр культури або воєводський реставратор з питань охорони пам'яток можуть виступати як сторона в адміністративному і цивільному, а також як додатковий або головний обвинувач відповідно в кримінальному процесі.

Державний облік і реєстрація пам'яток є основоположними принципами охорони і раціонального використання національної культурної спадщини. Польське законодавство встановлює територіальний принцип реєстрації та обліку пам'яток.

Реєстр пам'яток, що знаходяться на території воєводства, ведеться воєводським реставратором пам'яток. Він заносить до Реєстру нерухомі пам'ятки як з власної ініціативи, так і за заявою власника пам'ятки або власника землі, на якій вона розташована.

Занесення нерухомої пам'ятки в Реєстр відзначається в поземельній книзі нерухомості й є підставою для запису в кадастрі нерухомості. Закон звільняє ці дії від сплати мит. Інформація про внесення нерухомої пам'ятки до Реєстру публікується у воєводському офіційному виданні.

Облік пам'яток здійснюється на трьох рівнях. Генеральний реставратор веде загальнонаціональний облік пам'яток у формі зведення облікових карт пам'яток, що знаходяться на воєводському обліку. Воєводський реставратор веде воєводський облік пам'яток у формі облікових карт пам'яток, що знаходяться на території воєводства. Войт (бургомістр, президент міста) веде гмінний облік пам'яток у формі зведення адресних карт нерухомих пам'яток на території гміни, включених у воєводський облік. Крім того, Генеральний реставратор веде (у формі зведення інформаційних карт) Національний перелік пам'ятників, викрадених або незаконно вивезених за кордон.

До новел сучасного польського законодавства слід віднести, як вже наголошувалося, підвищення ролі місцевих органів в цьому процесі. Це можливості створення радами гмін культурних заповідників і закріплення в місцевих планах територіального упорядкування пріоритетної вимоги охорони пам'яток.

Культурні заповідники створюються після консультації з воєводським реставратором пам'яток. У зонах культурних заповідників встановлюється особливий режим поведінки, що передбачає певні обмеження на проведення будівельної та іншої господарської діяльності, а також використання нерухомих пам'яток.

Процес оптимізації структури органів в області охорони пам'яток відображений у створенні в 2002 р. на підставі Розпорядження міністра

культури Державного центру вивчення і документації пам'яток. Центр створюється шляхом об'єднання існуючого з 1962 р. Центру документації пам'яток і створеного в 1980 р. Центру охорони ландшафту. В 2011 році у зв'язку з отриманням вищого статусу Центр змінив назву на Національний інститут спадщини. Разом з Відділом досліджень і документації пам'яток Варшави регіональні відділення були створені в десяти воєводствах, в таких історично значущих для країни центрах, як Краків, Гданьськ, Вроцлав, Лодзь, Познань та ін.

З метою реалізації своїх завдань Інститут:

- 1) розробляє доктрини реставрації об'єктів культурної спадщини і пам'яток;
- 2) опрацьовує і впроваджує однорідну систему охорони і документації культурної спадщини;
- 3) нові методологічні стандарти у сфері досліджень, документації і консервації пам'яток;
- 4) збирає копії воєводських рішень реставраторів пам'яток про внесення об'єктів до реєстру пам'яток;
- 5) веде Загальнодержавний реєстр пам'яток;
- 6) веде відомість археологічних досліджень;
- 7) здійснює рятувальні археологічні дослідження об'єктів, яким загрожує знищення;
- 8) проводить інвентаризаційні і дослідницькі роботи на пам'ятках, які перебувають в аварійному стані;
- 9) надає допомогу воєводським реставраторам пам'яток у нагляді за археологічними роботами;
- 10) здійснює моніторинг стану збереження культурної спадщини, а також оцінює загрози пам'яткам;
- 11) збирає і поширює інформацію, пов'язану з музеями і музейною справою;
- 12) координує і бере участь в роботах над звітами, щодо об'єктів, внесених до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО;
- 13) координує реалізацію процедури подання об'єктів до занесення до реєстру пам'яток історії (пам'яток національного значення);
- 14) здійснює популяризацію культурної спадщини, а також провадить освіту у сфері охорони культурної спадщини;
- 15) організує і веде інші роботи, пов'язані з охороною культурної спадщини на доручення міністра і генерального реставратора пам'яток.

Особливе значення, що надається Польською Республікою у сфері збереження історичних пам'яток, виявляється і в розробці особливих програм відносно конкретних пам'яток і ансамблів. Так, створений у Кракові Суспільний комітет охорони пам'яток, що реалізовує програму відновлення і збереження одного з найбільш значних архітектурних ансамблів Польщі, координується спеціальним підрозділом Адміністрації Президента Польської Республіки — Бюро по координації роботи Суспільного комітету, а один із семи помічників Президента в ранзі заступника міністра здійснює нагляд за діяльністю Комітету.

Тенденція змін законодавства України у сфері охорони культурної спадщини має позитивні зрушення. Останні зміни основного закону сфери унормовують прогалини в управлінні історико-культурними заповідниками, надають повноваження місцевому самоврядуванню у створенні регіональних заповідників, регламентують саму процедуру створення заповідника, а також визначають організацію управління його території.

Сучасне законодавство повинно відповідати політичним, економічним та соціальним потребам суспільства. Для ефективного відображення суспільних змін у ньому потрібен час. У зв'язку з цим особливого значення набуває вивчення досвіду законодавчої діяльності інших країн.

Література:

1. *Зарубежное* законодательство в области сохранения культурного и природного наследия. Информационный сборник. М.: Институт Наследия, 1999.
2. *Пам'ятокзнавство: правова охорона культурних надбань*: зб.док./упоряд.:Л.В.Прибега (кер.проекту та ін.). – К.: Ін-т культурології Акад. мистец. України, 2009.
3. *Правовая охрана памятников истории и культуры в зарубежных странах*: Сб.науч.тр./ РАН. ИНИОН; Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при правительстве РФ. – М., 2005. – 176 с.
4. *Statut Narodowego Instytutu Dziedzictwa. Załącznik do zarządzenia Nr 32 z dnia 23 grudnia 2010 r. Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego.*
5. *Zabytki ochrona i opieka. Praktyczny komentarz do nowej ustawy. Tekst ustawy z dnia 23 lipca 2003 r.* Alberto Soldani, Dariusz Jankowski. – Zielona Góra, 2004.
6. *Zarządzenie nr 32 Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 23 grudnia 2010 roku.*

Сучасний стан фресок XI ст. Михайлівської церкви в Острі

Церква Михаїла в Острі вперше згадується в літописі під 1152 р., де йдеться про те, що князівська коаліція на чолі з київським князем Ізяславом Мстиславичем захопила і спалила «Городок Гюргевъ» (Юріїв), де в божниці святого Михаїла верх, надбудований деревом, згорів. Городок у той час належав суздальському князю Юрію Долгорукому, який, ведучи боротьбу за київський стіл, використовував його як зручний укріплений пункт на підступах до Києва. Тому свого часу поширеною була думка, що Михайлівська церква в цьому укріпленні була збудована Юрієм Долгоруким, звідси її поширена назва «Юрієва божниця» (так вона позначена і в охоронному реєстрі пам'яток: № 849 — Юрієва божниця). Однак сам Городок був збудований не Юрієм Долгоруким, а його батьком — Володимиром Мономахом як укріплене городище на північній околиці Переяславського князівства в часи, коли Мономах сидів на переяславському столі. Літопис згадує про це під 1098 р. — заложив Володимир Мономах «Городокъ на Всѣтри» (на річці Острі), який пізніше став зватися Городок Остерський, а після зруйнування його татарами у 1240 р. поряд виникло нове поселення, що одержало назву Остер, а старе городище почало зватися Старгородкою. Щодо церкви Михаїла у Старгородці, то техніка її мурування — ряди каміння, що чергуються з плінфою, покладеною з утопленим рядом, свідчить про те, що зведена ця церква була або в XI, або на початку XII ст. Тож сучасні дослідники вважають, що будувалася вона одночасною із заснуванням Городка, у будь-якому разі її слід розглядати як результат будівничої діяльності Володимира Мономаха часів його переяславського князювання [9, с. 291; 11, с. 223 – 224; 12, с. 38]. До цього ж періоду відносять і її фресковий розпис [4, с. 20].

Після першого літописного свідчення про існування Михайлівської церкви далі вона згадується вже у XVI ст., в литовській метриці, де йдеться про дерев'яний замок у місті Острі біля стародавньої мурованої церкви, що стоїть пустою. А історико-статистичний опис Чернігівської єпархії свідчить, що у XVII ст. храм архістратига Михаїла в с. Старгородка вже був опоряджений і в ньому правила служба. Але у 1753 р. в Михайлівську церкву вцілила блискавка і її дерев'яний верх згорів. Від цієї пожежі,

очевидно, істотно постраждали і муровані стіни храму, бо у 1755 р. його закрили, а згодом уся його центральна частина завалилася в урвище. Після цього від Михайлівської церкви залишилося тільки те, що дійшло і до наших днів — апсида з вівтарною аркою та рештками східної стіни.

Перші дослідження руїн Михайлівської церкви були проведені в кінці XIX ст. М. Константиновичем [10]. На початку XX ст. архітектор П. Покришкін робить обміри руїн церкви і за його проектом коштом Остерської повітової управи під апсиду церкви з південного боку підводять контрфорси. Тоді ж конху апсиди було вкрито дахом. Пізніше вівтарна арка була закрита ґратами із шибками, які мали вберегти від атмосферних впливів залишки фресок, що збереглися в апсиді з кінця XI ст., залишивши їх водночас доступними для огляду. У той період дослідженням фресок Михайлівської церкви займається відомий український вчений, археолог і мистецтвознавець Микола Макаренко, який на той час жив і працював у С.–Петербурзі. Зроблені у 1906 р. описи цих фресок, світлини, замальовки і акварелі він доповнив акварелями Половцевих, які ще у кінці XIX ст. скопіювали деякі найкраще збережені фрески, були дещо пізніше опубліковані в двох його роботах [7; 8]. В 20-х роках пам'ятку досліджував В. Зуммер [2]. На сьогодні роботи цих дослідників є найповнішими її публікаціями. І не лише найповнішими, акварелі і замальовки, опубліковані М. Макаренко, дають зараз уяву про те, чого в природі вже дано не існує, бо шибки, вставлені у заґратовану арку задля збереження фресок, трималися там вочевидь недовго.

Після війни, в кінці 40-х років Академією архітектури УРСР були проведені нові обміри руїн Михайлівської церкви та виконані деякі ремонтні роботи. На початку 60-х років Інститут археології АН УРСР здійснив розкопки церкви, якими були досліджені залишки підмурків її західної частини [1]. В 70-х роках Київською міжобласною спеціальною науково-реставраційною виробничою майстернею була здійснена консервація фресок — проведене закріплення тиньку методом ін'єктування із застосуванням нагелів, а також закріплення їх фарбового шару (реставратор В. Бабюк). Проведена перед цією реставрацією у 1977 р. фотофіксація фресок, очевидно, є найповнішою з тих, які будь-коли тут проводилися. Однак вона фіксує вже приблизно той стан збереженості живопису, в якому він перебуває і зараз, хоча, здається, окремі його деталі за останні три десятиліття також вже зникли. Далі подаємо короткий опис того, що на сьогодні ще збереглося від цих фресок в природі.

Розпис апсиди Михайлівської церкви поділяється на три реєстри. У верхньому, який займає склепіння конхи апсиди, зображено постать Богородиці–Оранти, обабіч якої постаті двох архангелів. Тут знаходиться великий випад тиньку, яким зруйнована середня частина постаті Богородиці і більша половина постаті розташованого на північному схилі конхи архангела. Окрім того, тут існують численні малі випадки. На вертикальній стіні у проміжку між склепінням конхи та вікнами розташовується «Євхаристія». У цьому реєстрі також великий випад тиньку, яким зруйновано ліву групу апостолів. Найкраще в цій композиції видно її центральну частину з престолом, ківорієм та двома посталями ангелів, слабкими контурами збереглися права постать Христа і права група апостолів, розташована на південній стіні. У самому нижньому реєстрі апсиди вцілів святительський чин, який складається з шести фронтальних постатей, по дві постаті на північній та південній стінах апсиди і дві — в простінках між трьома вікнами в центрі апсидного півкола. Кого з отців Церкви було тут представлено — невідомо, бо і в часи М. Макаренка ці зображення вже не мали написів і були дуже поповсаними, а сьогодні від них збереглися лише загальні контури верхніх частин постатей із залишками білил на смугах омофорів. Бокові простінки між апсидою і лопатками вівтарної арки суцільно розписані орнаментами. На площинах лопаток та схилах вівтарної арки існують досить великі фрагменти первинного тиньку, але майже без залишків фарбового шару. Однак на її схилах частково збереглися прокреслені по вологому тиньковому розчину кола, які свідчать, що тут був ряд медальйонів. Жодних залишків фарбового шару в них вже не існує, але на початку минулого століття в медальйоні, який знаходився в замковій частині арки (зараз він втрачений повністю), було зображення хреста, існування якого зафіксовано старими світлинами. Можемо припустити, що подібні ж хрести були зображені у медальйонах, розташованих в замках усіх чотирьох попружних арок бані (вівтарна арка була її східною попружною аркою), а на схилах усіх цих арок в таких же медальйонах могли розташовуватися погруддя Сорока Севастійських мучеників (по п'ять погрудь на обох схилах кожної арки), як у Софії Київській [3, с. 125 – 132, табл. 64 – 93; 6, табл. 89 – 102], а також у деяких інших храмових розписах XI – XII ст., що існували у Києві та Новгороді [5, с. 323—326].

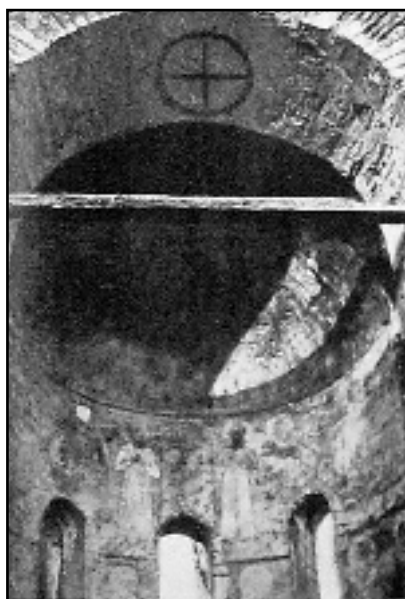
Тож підсумовуючи, можемо констатувати, що після мозаїк Софії Київської в руїнах колишньої Михайлівської церкви в Городку Остерсько-

му існує другий за часом ансамбль вітарних розписів, усі іконографічні елементи якого дійшли до наших днів. Щоправда, збереженість усіх цих елементів більш ніж умовна, але все ж сьогодні тут можна ще дещо розглядіти. Але виникає закономірне запитання: що можна буде побачити на стінах апсиди цієї церкви через кілька років?

В 70-х роках минулого століття відомий історик архітектури Юрій Асєєв висловив думку про те, що для найкращого подальшого зберігання руїн Михайлівської церкви в Острі оптимальним було б відновлення всієї її будівлі з включенням у неї збережених фрагментів стін. Загалом він критично ставився до реконструкцій та відбудов, які здійснюються на збережених залишках пам'яток, однак в даному разі підкреслював, що подібне відновлення є і допустимим, і бажаним саме заради найкращого збереження тієї автентичної частини стін, що дійшли до наших днів, а також для збереження залишків фресок на цих стінах. Водночас він розумів, що на той час (свої пропозиції щодо цієї відбудови Ю. Асєєв надавав у 1978 р.) варіант відновлення церкви є досить утопічним. Тому мінімальним і абсолютно необхідним заходом консервації пам'ятки він вважав побудову тамбуру, який би закрив вітарну арку і захистив залишки фресок від руйнівних впливів зовнішнього середовища і консервував би торці зруйнованих стін. Однак тамбур побудований не був, як не побудований він і дотепер (арку закриває лише щит із дощок). Тут слід підкреслити, що сьогодні розпочалося активне руйнування первинного мурування стін там, де на них є пряме попадання води з даху через відсутність належного водовідводу. Але найбільшу тривогу викликає стан контрфорсів, які були підведені під підмурки південної стіни апсиди більш ніж сто років назад П. Покришкіним і увесь цей час утримували її над схилом. Ці ж самі контрфорси утримують її і сьогодні, але їх цегла також починає деструктуватися, а місцями з'являються тріщини. Тож якщо не вжити необхідних заходів для підсилення підмурків, а також не зробити підсилення схилу, на якому стоять залишки церкви, то рано чи пізно це може скінчитися для пам'ятки катастрофою.

Фрагмент розпису церкви

Апсида

Загальний вигляд апсиди із заходу

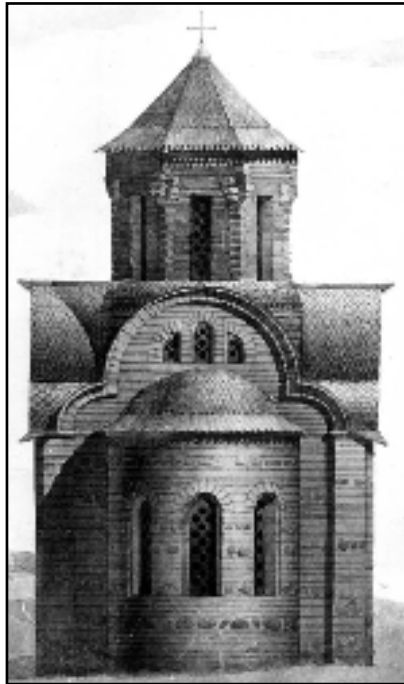
Вітарний розпис

Фрагмент розпису церкви

Фрагмент розпису церкви

Проект відновлення Михайлівської церкви

Література:

1. *Богусевич В. А.* Остерский городок // Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР. — 1962. — Вып. 12. — С. 37 — 39.
2. *Зуммер В. М.* Юр'єва божниця // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. — К., 1927. — Кн. 15. — С. 31—43.
3. *Лазарев В. Н.* Мозаики Софии Киевской. — Москва, 1960. — С. 208.
4. *Лифшиц Л. И.* Живопись Новгорода в истории древнерусского искусства XI — первой четверти XII в. // Лифшиц Л. И., Сарабьянов В. Д., Царевская Т. Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI — первая половина XII века. — С.-Петербург, 2004. — С. 15 — 173.
5. *Лифшиц Л. И.* Собор Св. Софии. Конец XI — начало XII в.; 1109 г. // Лифшиц Л. И., Сарабьянов В. Д., Царевская Т. Ю. Монументальная живопись Великого Новгорода. Конец XI — первая половина XII века. — С.-Петербург, 2004. — С. 182 — 428.
6. *Логвин Г.* Софія Київська. — К., 1971. — С. 48.
7. *Макаренко Н.* Древнейший памятник искусства переяславського княжества // Сборник статей в честь графини Прасковьи Сергеевны Уваровой. — Москва, 1916. — С. 373—404.
8. *Макаренко М.* Старгородська «божниця» та її малювання // Чернігів і Північне лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. — К., 1928. — С. 205—222.
9. *Комеч А. И.* Древнерусское зодчество конца X — начала XII в.: Византийское наследие и становление самостоятельной традиции. — Москва, 1987. — 320 с. — С. 287—291.
10. *Константинович М.* Розвалины Юрьевой божницы в с. Старгородке // Киевская старина. — 1896.- №10. — С. 129—139.
11. *Коринный Н. Н.* Переяславская земля X — первой половины XIII века. — К., 1992. — 312 с. — С. 209—218.
12. *Раппопорт П. А.* Русская архитектура X-X вв. / Археология СРСР Свод археологических источников. В. Е 1—47. — Ленинград, 1982. — С. 136.

Городища Північної України (за матеріалами інвентаризації 2006—2010 рр.)

Городища є визначними пам'ятками археології, вони зберігають найбільшу кількість інформації про всі сторони життя стародавнього населення нашої країни. Тому охорона цих пам'яток має важливе значення не лише для історії нашого народу, але й для стародавньої історії Східної Європи. Серед інших пам'яток археології городища виділяються однією позитивною рисою — вони мають значні розміри, добре помітні на місцевості і менше піддаються руйнуванню.

Інвентаризація пам'яток археології національного значення проведена нами у Волинській, Рівненській, Житомирській, Хмельницькій (до статті увійшли пам'ятки та об'єкти північної території області) та Чернігівській областях. Попутно були обстежені кілька городищ — пам'яток місцевого значення. У процесі інвентаризації встановлено місце розташування й обстежено 66 городищ (з внутрішньоконструктивними — 78) і одне щойно виявлене. Серед них 27 городищ літописних міст Русі.

Городища північної України цікаві різноманітністю типів. Це, насамперед, городища болотного типу у ранньому залізному віці, переважно латенського періоду. Вони розміщені на невисоких підвищеннях, піскових дюнах серед боліт, невеликі за розмірами (150x130, 300x120 м) і захищені по периметру одним-двома або трьома рядами земляних валів. На відміну від пізніших, ранньослов'янських та давньоруських городищ, вони не мають посаду і призначені були для захисту навколишнього населення під час воєнної небезпеки, збереження племінних цінностей та перебування племінної верхівки, жерців. Такі городища знаходяться поблизу сіл Плоске та Буда Чернігівської області. Підвищення серед великого болота «Гало», на якому знаходиться городище Плоске, таке незначне, що на карті помічене як озеро. Можливо, під час аерозйомки навесні там піднялися ґрунтові води.

Найбільше з городищ болотного типу раннього залізного віку виявлене автором у складі експедиції Відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області біля с. Городнявка за інформацією начальника Шепетівського районного відділу культури та голови сільради М. Ткачука. Воно займає невисоке підвищення у лісі серед болотистої

місцевості. В оборонній системі городища простежується п'ять земляних оборонних валів. 4й і 5й вали насипані для захисту з легкодоступного боку — за ними на сході знаходиться мисоподібне підвищення над болотистою місцевістю. Всі вали перерізані ліською дорогою по лінії схід–захід [19, с. 20—23].

Площадка центрального укріплення овальної у плані форми 180х100 м. яке оточене по периметру кільцем валу (1й вал) висотою 3 – 2 м, рів з внутрішнього боку валу.

За браком часу та наявності густої ліскової рослинності територія городища досліджена не повністю: не визначені межі об'єкта, не простежено проходження 3-го, 4-го і 5-го валів з південного та північного боку дитинця, але на карті вали позначені у вигляді підкови. Не визначено точно датування городища. На рівні сучасного обстеження, на підставі місця розташування, планування території можна зробити висновки про те, що воно існувало в ранньому залізному віці. Ці міркування підтверджують знахідки на площадці центрального укріплення дрібних фрагментів вінець миски ліпного посуду, яка має в керамічному тісті домішку жорстви з блиском слюди. Аналогії знайденій кераміці відомі з археологічних пам'яток VI–III ст. до н.е. підгірцівської, милоградської та юхнівської культур Південної Білорусі, Північної України [2, рис. 53]. Деякі висновки про хронологію та культурну приналежність об'єкта можна зробити на підставі бронзових речей зі скарбу, знайденого місцевими жителями на городищі: дротяні та литі браслети, обручки, гудзики, дискovidні фібули з орнаментом у формі мережива, фрагменти діадеми, орнаментованої технікою карбування. Орнамент металевих виробів у формі мережива відомий на пам'ятках підгірцівської [23, рис. 4, 2; рис.6, 4; рис. 2,5,9] та милоградської культур [2, рис. 53, 26, 30]. Чотири фібули подібної форми і орнаменту є у скарбі бронзових речей, знайденому біля с. Узлісся Дубровицького району Рівненської області. Фібули з Узлісся та Городнявки так схожі між собою, ніби їх виготовив один майстер. Автор статті А. Савчук вважає, що скарб з Узлісся, очевидно, належить до милоградської культури [29, с. 61]. Аналогію діадемі зі скарбу городища Городнявки з пластинами–підвісками та браслетом з насічками знаходимо у скарбі, виявленому на городищі раннього залізного віку біля с. Підгородище Перемишлянського району Львівської області, який датується гальштатсько–латенським періодом [33, с. 6—8, 13]. Конструкція діадеми з Городнявки складніша, ніж підгородищенська, бо її підвіски

мають внизу ще по два отвори, через які підвішувалися якісь додаткові деталі.

Пам'ятки милоградської культури поширені на території від Південної Білорусі [15, с. 9—19] до верхів'їв р. Південний Буг [2, с. 179]. І. Свешніков досліджував поселення милоградської культури в басейні р. Горинь [31, с. 68—80]. М. Кучера, досліджуючи милоградські городища у Київському Поліссі, відзначив, що вони розташовані переважно в болотистій місцевості, захищені одним-двома земляними валами, культурний шар на них бідний [12, с. 88—94]. На згаданому городищі с. Плоске зібрано лише дрібні фрагменти ліпної кераміки, на підставі яких складно визначити хронологічний період та культурну приналежність об'єкта [24]. Про слабо насичений культурний шар поліських городищ милоградської культури писав і Ю. Кухаренко [11, с. 54—55]. Городища згаданої території переважно менших розмірів (діаметр в середньому 150 м), порівняно з городнявським городищем, що витягнулося із заходу на схід на 500 м. Лише у Київському Поліссі є два городища підгірцівської культури площею 11—12 га [12, с. 92].

Отже, у визначенні хронологічного періоду існування та культурної приналежності городища біля с. Городнявка спираємося на аналогії в пам'ятках милоградської та підгірцевської культур, в ареалі поширення яких знаходиться городище. Крім того, на городищі виявлено пересохле русло струмка та біля валу дитинця невеликий вал висотою 0,50—1 м — характерні ознаки городищ раннього залізного віку. Можливо, городище належить до милоградської культури. Для точного визначення хронологічного періоду існування об'єкта, його культурної приналежності та меж території необхідні додаткові дослідження.

Болотні городища ранньослов'янського і давньоруського періодів відрізняються від городищ ранньозалізного віку своїми більшими розмірами та невеликим укріпленням-дитинцем, який споруджений на штучному підвищенні. По периметру дитинців помітні однорядні вали, які нині розпливлися, бо насипані з піску. Болотні городища біля с. Ветли Волинської області і смт Зарічне Рівненської області схожі між собою, як близнята. Їх дитинці круглі, 30—60 м у діаметрі, схили висотою 1,50—2 м, а площа всього городища складає 200х100—150 м. Розташовані вони в таких місцевостях, що до них можна дістатися тільки на човнах. Городище Бабка значно більше, але діаметр його дитинця становить 30 м. Дещо іншої форми дитинці давньоруських болотних

городищ біля сіл Хотуничі та Карпівка Чернігівської та Заставне Волинської областей — вони майже прямокутні у плані, висота схилів 3—4 м, площа 105x75, 120x50 м, Заставне — 230x70 м. Укріплення Хотуничі та Карпівка частково зруйновані пісковими кар'єрами. Біля с. Гуща Волинської області городище X–XI ст. розташоване на прямокутній площадці високого, з дуже крутими схилами останця («Татарська гора»), серед обширної болотистої заплави лівого берега р. Західний Буг, на відстані більше кілометра від корінного берега. Вал простежується лише біля в'їзду на городище [21, с. 384].

Кілька ранньослов'янських та давньоруських городищ вирізняються серед інших тим, що їхні дитинці розташовані на площадках високих та вузьких мисів берегів, котрі висунуті далеко в болотисті заплави річок — Зимне Волинської області, Шестовиця, Красний Колядин Чернігівської області. Від корінного берега річки вони відокремлені одним-двома ровами і валами. Площадка дитинця городища біля с. Красний Колядин Чернігівської області із виходом в заплаву звужується, плавно понижується і ближче до русла річки переходить у пологу стрілку.

Кілька давньоруських літописних міст Північної України склалися з двох-трьох городищ. Це — Городськ (3), Возв'ягель (2) Житомирської області, Ніятин (2), Листвен (2) Чернігівської області. Іскоростень (Коростень) складався з чотирьох городищ, нині збереглися залишки трьох. Паспорт заведений лише на городище Возв'ягля — південне (ур. Замок), хоча друге городище — північне (ур. Городище), — краще укріплене, більше за площею і, очевидно, було основним. Крім того, відбулася плутанина з адресою городища № 1 — його віднесли до м. Новоград-Волинський і с. Дружба. Села з назвою Дружба в Новоград-Волинському районі немає. Виявилося, що це назва вулиці Дружба у м. Новоград-Волинський. Насправді ж городища розташовані на території сільради с. Чижівка.

Збереженість більшості городищ добра, особливо тих, що знаходяться у лісах, важкодоступних місцях і там, де населення добре поінформоване про них, наприклад Олевськ, Яроповичі, які пов'язуються з іменами князів-засновників, Возв'ягель, Шестовиця, Городище (Чернігівська обл.).

Повністю зруйнований культурний шар дитинців сільськими кладовищами Городське III (літописне місто Городеськ), Ягнятин I (літописне місто Ніятин) Житомирської області, Гриців Хмельницької області.

Під час досліджень городищ у с. Городське у 1946 р. археолог А. Дмитрієвська відзначила, що Городське III зайняте сільським кладовищем, а городище Городське I («Червона гора») «попсоване колгоспними будівлями». Дослідниця провела археологічні розкопки на городищі Городське II («Мале городище»), на якому у 1940 р. проводилися розвідувальні розкопки [8, с. 47—48]. Розкопки городища проводилися протягом ще кількох археологічних сезонів, і до 1958 р. вся площа його була розкопана [6, с. 131], збереглися лише вал та рів [17, с. 5]. Досліджуючи городища у селі в 1947 р., В. Гончаров відзначив, що на Городському I «земляні укріплення на городищі майже не збереглись» (7, с. 183). Напольний вал, який простежувався ще у 1947 р., нині відсутній [18, с. 4]. Дослідник М. Брайчевський зауважив, що воно «пошкоджене сучасними будівлями і розвідувальні розкопки показують тут перемішані шари» [5, с. 187].

Знятий ґрунт разом з культурним шаром з дитинців городищ на скелях Коростень I, III. Ще в 1970 р. дослідник І. Самойловський простежував на них залишки оборонних валів і засвідчував наявність культурного шару [30, с. 191—194]. Хоча культурний шар на городищах Городське II, III, Коростень I, III зруйнований або повністю розкопаний, вони не втратили предмета охорони, оскільки входять в комплекс пам'яток літописних міст. Крім того, на Городську II, III збереглися оборонні вали і рови. Це відноситься і до зайнятого сільським кладовищем городища Ягнятин II, що входить до комплексу літописного міста Ніятин.

Кам'яними кар'єрами зруйновано частину території дитинців Коростень I, Стара Котельня, Ягнятин I. Значних руйнувань зазнало городище літописного міста Дорогобуж Рівненської області в пізньофеодальний період та в кінці XIX—XX ст. Зокрема, його посад і північна частина дитинця зайняті кар'єром цегельного заводу, в центрі дитинця давньоруський культурний шар знищений під час будівельних робіт, західна територія пам'ятки зайнята частково сільською забудовою (25, с. 320; 26, с. 102—103; 27, с. 26—27).

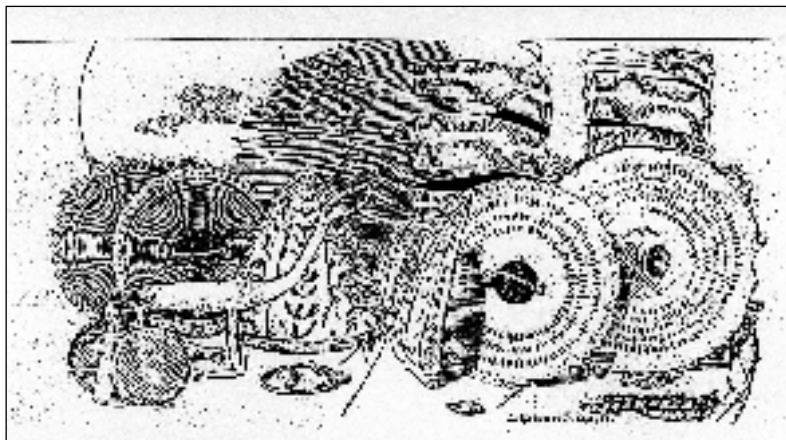
Більше десяти археологічних сезонів (з 1975 р.) городище літописної Пересопниці (Рівненська обл.) досліджували В. Шеломенцев-Терський та його син Святослав. Вони відзначають наявність на дитинці споруд пізнього середньовіччя [34, с. 390—391; 35, с. 402; 36, с. 364—365; 32]. На відстані 2,5 км на північ від Пересипниці, біля с. Білів знаходиться городище з добре збереженими валами, але культурний шар на

Городище раннього залізного віку. 1-й вал, с. Городнявка Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

Фібули і гудзик. Бронза. Городище раннього залізного віку, с. Городнявка Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

*Скарб. Бронза, с. Узлісся Дубровицького р-ну Рівненської обл.
(за А. Савчуком, 1990 р.)*

*Фрагмент діадери. Бронза. Городище раннього залізного віку,
с. Городнявка Шепетівського р-ну Хмельницької обл.*

*Городище XII — XIII ст. літописного міста Гродеськ. Городське II.
Розкопи на майданчику. Вид з північного сходу,
с. Городське Коростишівського р-ну*

*Північна частина території городища XII — XIII ст. літописного міста
Гродеськ. Городське III, с. Городське Коростишівського р-ну
Житомирської обл.*

Дитинець городища IX — XIII ст. літописного міста Любеч, смт Любеч Ріпкінського р-ну Чернігівської обл.

Статуя літописця на дитинці городища XIII ст. літописного Любеча, смт Любеч Ріпкінського р-ну Чернігівської обл.

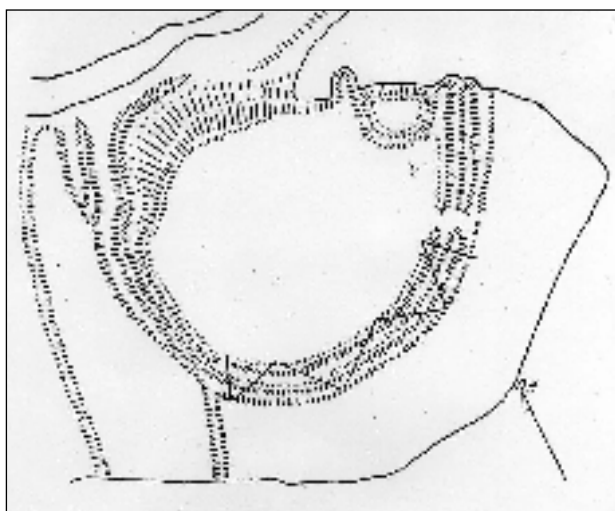
Південно-східний схил дитинця та залишки церкви «Юрієва Божниця» городища X — XII ст. літописного міста Городець-на-Встрі, смт Остер Козелецького р-ну Чернігівської обл.

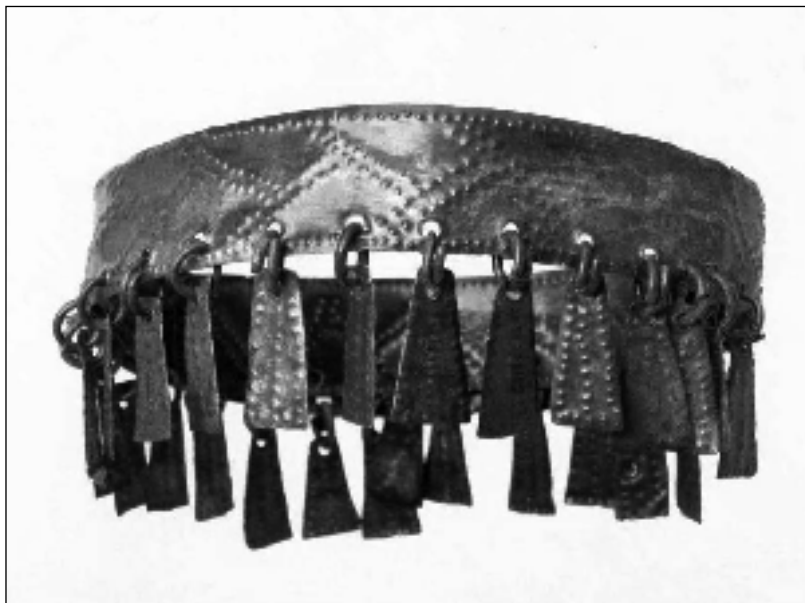
Городище XII ст. Корчик, с. Корчик Шепетівського р-ну Хмельницької обл.

*Земляний вал Корчик II, с. Корчик Шепетівського р-ну
Хмельницької обл.*

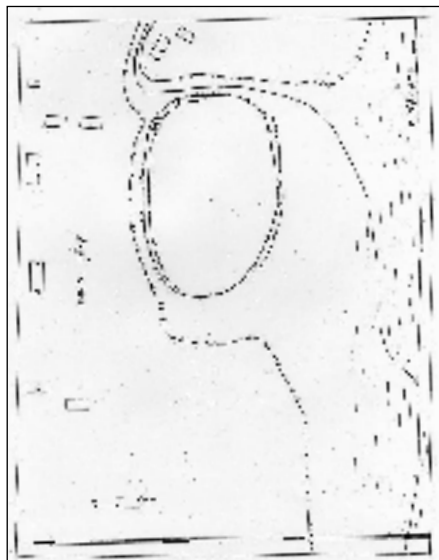
*План городища XII — XIII ст., с. Городище Шепетівського р-ну
Хмельницької обл. (за В. І. Якубовським, 1974 р.).
WW — Зруйнована ділянка валів (І. Р. Михальчишин, 2010 р.)*

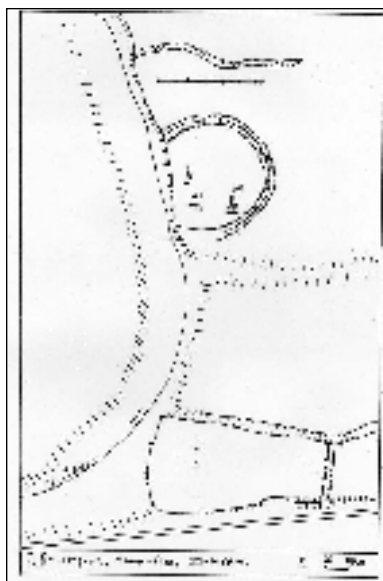
*Діадема. Бронза. Городище раннього залізного віку, с. Підгородище
Перемишлянського р-ну Львівської обл.*

*Дитинець городища літописного міста Ярополчі, с. Яроповичі
Андрушівського р-ну Житомирської обл.*

*Схематичний план городища X—XIII ст.
Смт Олевськ Житомирської обл.*

*Схематичний план городища X—XIII ст. літописного міста Возвягель.
Чижівха I і Чижівха II, с. Чижівка Новоград-Волинського р-ну
Житомирської обл.*

ньому бідний. В. Шеломенцев–Терський вважав, що воно було сторожовим укріпленням Пересипниці [35, с. 424].

Зазнала руйнувань територія городищ Станишівка (Житомирська обл.), Шепель (Волинська обл.), літописна Муравиця смт Млинів (Рівненська обл.). Територія городища («Коронний замок») літописного міста Сновськ у с. Седнів Чернігівської області зайнята дерев'яною Юр'ївською церквою XVIII ст., садибами, вулицями та дорогами. Культурний шар X–XVIII ст. перемішаний майже до материка і сильно зруйнований перекопами земляний вал [10, с. 271].

Сильних руйнувань зазнали внаслідок забудови, перебудови, прокладання вулиць, доріг та розорювання городища Малий Листвен І, Остер, Красний Колядин, Чернігів, Любеч (Чернігівська обл.), Стара Котельня (Житомирська обл.), Новий Двір (Волинська обл.), Степань (Рівненська обл.). Систематично розорюється багат шарове городище з матеріалами культури лійчастого посуду, бронзового віку, скіфського часу, поморської культури, першої половини I тис. н.е., давньоруського часу на березі р. Західний Буг, біля с. Лежниця (ур. Попове) Волинської області [16, с. 319].

Біля с. Корчик Шепетівського району Хмельницької області обстежено залишки городища (Корчик І), про яке згадує у своїх творах В. Антонович [1, с. 98]. Воно знаходиться біля північно–східної околиці села на лівому похилому березі струмка (права притока р. Корчик). Його укріплення (дитинець) розташоване на штучному насипі («Тодоськів горб»). Грунт з площадки укріплення між валами знятий бульдозером на глибину 1,50 м і ширину 17 м по лінії північ–південь. Сучасні розміри укріплення 45х45 м, висота — до 3 м. За переказами жителів села, раніше довжина об'єкта по лінії північ–південь була на 40 м більша. Вся територія городища розорюється, на поверхні ґрунту помітні фрагменти гончарного посуду XII ст. [19, с. 19]. У тому ж селі, за інформацією завідувача клубу М. Ткачука, обстежено залишки земляного валу, що розташований біля південної околиці села і насипаний по лінії північ–південь на правому березі струмка (права притока р. Корчик). Вал зберігся на довжину 75 м, висотою 3 м. Зі східного боку валу викопаний рів 10 м завширшки і 1,50 м вглиб. Очевидно, вал був насипаний між двома струмками–притоками р. Корчик, для захисту населеного пункту зі сходу. На розораній поверхні західного боку валу помітні фрагменти гончарної кераміки XVII ст. [19, с. 20].

Розорані частково вали городищ Городище (Хмельницька обл.), Колодяжне (Житомирська обл.), Козляничі, Плоске, Юхнове II (Чернігівська обл.).

У XIV–XVIII ст. перебудовані дитинці давньоруських городищ під час спорудження фортець, в результаті чого зруйнований їх культурний шар, переплановані оборонні земляні вали для потреб артилерії у смт Степань (Рівненська обл.), Новий Двір, Сокіл, Локачі (Волинська обл.) Любеч, Чернігів. На дитинці городища смт Локачі місцеві жителі зруйнували поверхню, добуваючи цеглу із залишків пізньосередньовічного замку. Окремі уламки цегли–пальчатки XIV–XV ст. і досі помітні на поверхні площадки дитинця [17, с. 7].

Городище літописного Володимира (м. Володимир–Волинський) піддавалося руйнуванню упродовж кількох століть, особливо під час спорудження кам'яного замку, лікарні на дитинці. На ньому досліджена кам'яна стіна замку довжиною 100 м і частина кутової північно–західної вежі. Кам'яний фундамент замку перерізає культурний шар XI–XIII ст. товщиною 2,40 м. [14, с. 327—328]. Археолог М. Кучінко встановив, що на дитинці давньоруський шар X–XIII ст. знаходиться на глибині 3,80—2,40 м і перекритий шаром XV–XVIII ст. [13, с. 322—323]. Вся територія навколо дитинця зайнята міськими будівлями та вулицями. Неподалік від Успенського собору дослідниця А. Пескова виявила фрагменти фундаменту часів Київської Русі під дорогою і приватними садибами [22, с. 341].

Результати археологічних досліджень свідчать про те, що внаслідок будівельних робіт протягом кількох століть давньоруський культурний шар дитинця літописного Чернігова (ур. Вал) зруйнований, ґрунт на поверхні дитинця перевідкладений. В. Богусевич свідчить, що під час археологічних розкопок «культурних шарів, більш ранніх, ніж кінця XVII ст. у цьому районі немає» [4, с. 111]. Про великі руйнування культурного шару дитинця VI–VIII, X–XIII ст. свідчить Б. Рибаків та А. Канібед [28; с. 27—28. 9, с. 253]. На ньому обладнаний парк відпочинку з асфальтованими, брукованими доріжками, алеями, площадками, будівлями XVIII–XX ст. На краю східної частини мису знаходиться підвищення круглої у плані форми висотою 5 м над рівнем поверхні дитинця, з крутими схилами і залишками рову біля західного схилу. На рівній вершині підвищення споруджена оглядова площадка, встановлений пам'ятник Т. Г. Шевченку. Під час археологічних розкопок у 1947 р. встановлено,

що цей горб штучного походження, насипаний у XVII–XVIII ст., при Петрі I, і називався Верхнім Замком [4, с. 111]. Паралельно вул. Преображенській, вздовж будівлі колегіуму XVIII–XIX ст., зберігся земляний вал XVII–XVIII ст., близько 150 м довжиною. Отже, в XVII–XVIII ст. давньоруський культурний шар стародавнього Чернігова був зритий, а ґрунт використали для зведення оборонних споруд.

Повністю досліджені археологами дитинці городищ Зимне, Бабка, Городське II і культурного шару на них немає.

Значної шкоди пам'яткам завдають не засипані археологічні розкопи та ями, шурфи «чорних археологів», особливо у Житомирській області, та розорювання поверхні городищ.

Автори багатьох паспортів, та й деякі археологи, вважають городищем лише територію, обмежену земляними укріпленнями, культурний шар за межами валів та ровів до уваги не беруть або вважають їх окремими об'єктами. Наприклад, археолог А. Пескова, обстежуючи городище біля с. Городище Хмельницької області, зауважила, що «гніздо селищ примикає до укріпленої валами частини городища. На одному з них, відразу ж за валами, в шурфі виявлена піч для випалу кераміки» [22, с. 342]. Отже, за межами укріплень проживало ремісниче населення общини і тому ця територія є невід'ємною частиною городища. Якщо територія за межами укріпленої частини городищ не включена до складу городища і не входить в його охоронну зону, вона розорюється або руйнується, і ми втрачаємо цінні пам'ятки — джерела вивчення нашої стародавньої історії. Адже складовою частиною городища є територія з культурним шаром за його межами, яка називається «посад» або «селище» [3, с. 374]. Давньоруські городища складаються з трьох нероз'ємних частин: безпосередньо городища–укріплення, посаду, де мешкало населення, та могильників (курганних чи ґрунтових) [20, с. 8].

Облікова документація на переважну більшість обстежених городищ старого зразка, у ній не відображені всі риси та якості пам'яток, в документацію не внесені доповнення і зміни згідно вимог чинного пам'яткоохоронного законодавства та у зв'язку з результатами нових досліджень об'єктів, зміни їх поверхні і т. ін.

Література:

1. Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. –Т.1. –М., 1901. –С.1—132.
2. Археология Украинской ССР. – Т.II.– К.: Наукова думка, 1986.
3. Археология Украинской ССР. – Т.III.– К.: Наукова думка, 1986.
4. Богусевич В.А. Роботи Чернігівської експедиції//АП. –1952.–Т.III.– С.109—122.
5. Брайчевський М.Ю. Розкопки на третьому Городському городищі//АП.–1952.–Т.III.–С. 187—196.
6. Виєзжаєв Р.І. Будівлі «Малого городища» X–XIII ст. в с. Городську. //АП. –1962.– Т.XII.– С.131—154.
7. Гончаров В.К. Розкопки древнього Городська//АП.– 1952.– Т.III.– С.182—185.
8. Дмитревська А.В. Звіт Городської експедиції 1946 р.//АП.–1949.– Т. Т.–С.47—49.
9. Канибед А.А. Архитектурно-археологические исследования в Чернигове //АО 1980 года.– М.,1981.– С. 253.
10. Коваленко В.П. Исследования летописного Сновска//АО 1982 года.– М.,1984.– С.271—272.
11. Кухаренко Ю.В. Пам'ятники залізного віка на території Полісся // Свод археологических источников.– Д1—29.– М.,1961.
12. Кучера М.П. Городища мілоградської культури в Київському Поліссі//Археологія.–1976.– №20.– С.88—94.
13. Кучинко М.М. О работах во Владимире-Волынском//АО 1976 года.– М., 1977.– С.322—323.
14. Малевская М.В., Шолохова Е. В. Архитектурно-археологические исследования во Владимире-Волынском //АО 1976 года. — М., 1977. — С. 327—328.
15. Мельниковская О.Н. Пам'ятники раннього залізного віка Юго-Восточной Белоруссии (Милоградская культура)//Краткие сообщения Института археологии.–1963.– Вып. 94.– С.9—19.
16. Михальчишин И.Р. Исследования в Прикарпатье и Волынской области//АО 1983 года.– М., 1985.– С. 318—319.
17. Михальчишин І.І. Звіт про інвентаризацію пам'яток археології національного значення у Волинській області в 2007 р.–

- К., 2007. Зберігається в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень.
18. *Михальчишин І.Р.* Звіт про інвентаризацію пам'яток археології національного значення у Житомирській області в 2009 р.– К., 2010. Зберігається в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень.
 19. *Михальчишин І.Р.* Звіт про археологічні дослідження в Хмельницькій області у 2010 р.– К., 2011. Зберігається в Науково-дослідному інституті пам'яткоохоронних досліджень.
 20. *Мінаєва Н.І.* Основи грошової оцінки пам'яток археології//Старожитності Лівобережного Подніпров'я. –Київ–Полтава: Друкарня «Гротеск», 2011 – С.3—17.
 21. *Пелешишин Н.А., Михальчишин И. Р.* Разведки на Буге и Верхнем Днестре//АО 1978 года.– М., 1979.– С.384—386.
 22. *Пескова А.А.* Раскопки древнерусских памятников на Вольни//АО 1983 года.– М., 1985.– С.341– 342.
 23. *Петровська Є. О.* Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я//Археологія.–1971.– № 2.– С.9—21.
 24. *Попудренко М.А.* Звіт про археологічну розвідку в с. Плоске в 1976 р. Науковий архів Чернігівського історичного музею.
 25. *Прищепя Б.А.* Исследование древнерусских памятников на Ровенщине//АО 1982года.– М.,1984.– С.320—321.
 26. *Прищепя Б.А.* Дослідження літописного Дорогобужа//Археологічні дослідження в Україні 1991 р. –Луцьк: «Надстир'я», 1993.– С.101—103.
 27. *Прищепя Б.А., Нікольченко Ю. Ю.* Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. –Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996.–248 с.
 28. *Рыбаков Б.* Розкопки в Чернігівському дитинці в 1946 р.//АП.– 1949. — Т. I. – с. 26—29.
 29. *Савчук А.* Загадковий скарб//ПУ.–1990.– № 2.– С.61.
 30. *Самойловський І.М.* Стародавній Коростень//Археологія.–1970.– Т. XXIII.– С.190—200).
 31. *Свешніков І.К.* Пам'ятки милоградської культури в басейні р. Горинь //Археологія.–1971.– № 2.– С.68—80.
 32. *Терський С.* Пересопниця.– Рівне: Азалія, 2003.–160 с.

33. *Филипчук М.А., Білас Н. М., Тимець І. В.* Скарб гальштатсько-латенської доби. Каталог.– Винники, 2006.
34. *Шеломенцев-Терский В.С.* Раскопки городища летописной Пересопницы//АО 1976 года.–М.,1977.– С.390—391.
35. *Шеломенцев-Терский В.С.* Раскопки летописной Пересопницы//АО 1978.– М., 1979.– С.424.
36. *Шеломенцев-Терский В.С.* Раскопки на Пересопницком городище//АО 1983.– М., 1985.– С.364—365.

Предзаводская площадь как памятник эпохи социалистического строительства

Идентификация объектов промышленной архитектуры в качестве памятников культурного наследия — достаточно нечастое явление в силу специфики этой области зодчества. Помимо особенностей самой промышленной архитектуры, заключающихся во временном и пространственном непостоянстве застройки и сложившихся в обществе стереотипах ее восприятия, на оценку промышленного объекта влияет недостаточная разработанность научно обоснованных комплексных методик изучения наследия промышленного зодчества. Безусловно, не стоит ожидать создания исчерпывающей методики, поскольку процесс уточнения и совершенствования накапливаемых знаний бесконечен. Тем не менее, в настоящее время в разработке методологических вопросов охраны наследия именно промышленная архитектура отстает от других видов зодчества.

И первым вопросом здесь является перечень объектов, входящих в исследовательское поле. Этот перечень всегда будет иметь некоторые региональные отличия, что обуславливается своеобразием местного наследия промышленного зодчества. И с этой точки зрения в Беларуси интересным и достаточно новым объектом наследия можно назвать предзаводскую площадь в городской застройке 1920—1970-х гг. Выделение этого объекта объясняется следующим.

Прежде всего, предзаводских площадей было построено много, и они играли важную, часто ключевую роль в организации планировочной структуры белорусских городов. Аграрная направленность экономики, отсутствие природных ресурсов способствовали формированию на белорусских землях небольших предприятий, размещаемых большей частью в сельской местности или малых поселениях и местечках. Только в послереволюционное время, с 1920-х гг., в период индустриализации, начал формироваться промышленный комплекс республики. Новые предприятия стали возводить преимущественно в городах, и в силу экономических сложностей эти предприятия размещали на старых производственных площадках кустарных промыслов XIX в., которые практически всегда имели центральное положение в

городской планировочной структуре. Таким образом, промышленный комплекс, и, соответственно, предзаводские площади предприятий были сформированы за время социалистического строительства, в обозримом с исторической точки зрения временном интервале 50—60 лет. Массовость возведения совпала с масштабными градостроительными преобразованиями, разработкой первых генеральных планов городов, в силу чего предзаводские площади явились важными структурными элементами этих планов, рассматривались как общегородские, наделались значительными размерами, часто превосходящими размеры привокзальных, рыночных, центральных и других городских площадей.

Выделение предзаводской площади в качестве объекта культурного наследия белорусской практики обуславливается также и тем, что застройка этих площадей осуществлялась на достаточно высоком художественном уровне, с привлечением известных архитекторов, многие площади формировали настоящие градостроительные ансамбли.

Кроме того, немаловажным является сохранность этих объектов, до настоящего времени внешний вид многих из них практически не изменился. Но так не может продолжаться бесконечно, проходящие широкомасштабные строительные преобразования в городах неминуемо вызовут трансформацию предзаводских площадей и, как следствие, утрату их оригинального облика. Именно поэтому так важно начать работу по их идентификации и паспортизации. Первым результатом этой работы стало исследование предзаводских площадей Минска, которое началось с общетеоретических вопросов.

Сам термин «предзаводская площадь», зафиксированный в современных нормативных документах, подразумевает свободное пространство для проведения общественных мероприятий производственного предприятия и может размещаться у административного, основного производственного здания или у главных проходных как внутри границ территорий производственного назначения, так и на прилегающих к ним общественных территориях города [1].

Понятие же «предзаводской площади», как это и свойственно любому понятию, может быть неоднозначным, более широким и включать несколько близких смыслов. Прежде всего, оно может подразумевать территорию, принадлежащую предприятию и предназначенную для преимущественного пользования работниками этого предприятия, территорию, идентифицирующую предприятие, формирующую его

«лицо». В то же время эта территория объединяет множество функций непроизводственного характера, связанных с обслуживанием работающих на предприятии, например, с транспортным обслуживанием, культурно-бытовым, торговым и проч.

Таким образом, если рассматривать термин «предзаводская площадь», то можно сказать, что таковая является чисто отечественным изобретением эпохи социализма. Понятие же «предзаводской площади» более гибко и может применяться и к зарубежной практике.

Тем не менее, исторический анализ развития промышленной архитектуры показывает, что предзаводские площади как самостоятельный архитектурный объект — это все же отечественное явление. Правда, появились они гораздо раньше социалистического времени. Их возникновение связано со строительством городов-заводов, новым типом поселений, сложившимся на основе металлургических, а впоследствии металлообрабатывающих заводов. Первые такие поселения возникли на Урале в конце XVII в., позднее распространились на новых осваиваемых землях Сибири и Средней Азии [2]. Особенностью такого поселения являлось то, что завод находился в его центре. Поскольку завод был водо-действующим, требовалось создать напор воды, что достигалось устройством плотины. Она была главной осью поселения, за ней по одну сторону и располагался завод. Главная улица проходила по плотине и заканчивалась двумя площадями: одной — административно-хозяйственной, включавшей вход и въезд на предприятие, контору и дом управляющего, другой — культовой, где размещалась церковь. Первая площадь и являлась в действительности предзаводской площадью. В дальнейшем, в эпоху капитализма, размеры и значимость предзаводских площадей в городской планировочной структуре зависели от конкретных условий и могли быть разными — от больших и важных до незначительных.

Развитие предзаводских площадей в период социализма было связано с новым типом расселения — «соцгородом», где, как и ранее в городах-заводах, но уже на новом уровне, роль промышленного предприятия в формировании планировочной структуры города была определяющей. Кроме того, на строительство предзаводских площадей оказали влияние идеологические установки социалистического общества, ставившие высоко значимость промышленных рабочих — главного общественного класса. Предзаводские площади стали выделять как

важный, а нередко и главный композиционный элемент, для усиления значимости здесь начали размещать крупные здания общественного назначения — клубы, бассейны, спортивные комплексы, торговые и образовательные учреждения.

Постепенно предзаводская площадь становилась необходимым и обязательным составляющим элементом промышленного предприятия, ее размеры нормировались в зависимости от численности работающих, что закономерно вытекало от принятого для нее определения как пространства для общественных действий и т.д. И хотя типовые проекты для таких объектов в принципе не могли разрабатываться в виду индивидуальности градостроительной ситуации для каждого предприятия, тем не менее, попытки рекомендовать типовые блоки для застройки предзаводских площадей все же имели место [3]. И, конечно, с архитектурно-художественной точки зрения к застройке предзаводской площади предъявлялись требования ансамбля со всеми характерными ему признаками — целостностью, упорядоченностью, единством композиции и т.д.

В белорусской практике предзаводская площадь как самостоятельный и необходимый элемент промышленного предприятия оформилась в период социалистического строительства. Анализ предзаводских площадей показал, что в своем развитии они прошли два этапа. Первый пришелся на межвоенное время — 1920—1940-е годы. Площади формировались стихийно, не специально, поскольку предприятия тех лет в основном поднимались на старых площадках, и новое строительство проходило практически в условиях реконструкции. Это обуславливало малые размеры и достаточно скромные общественные функции предзаводских площадей.

Примером может служить предзаводская площадь минского автомобильного завода. Строительство этого крупнейшего предприятия республики началось в конце войны (1944 г.), но для освоения была отведена уже застроенная площадка — бывший военный городок и ремонтные мастерские. Поэтому, как и все предзаводские площади предприятий, возводимых в условиях реконструкции, она получила небольшие размеры, около 5 га, хотя в соответствии с территорией завода и количеством работающих должна была быть больше как минимум в три раза. Очень скромно были представлены и общественные функции, существенная часть территории (40 %) была занята транспортной зоной.

Те же характеристики имеет и предзаводская площадь минского камвольного комбината. Здесь транспортная функция распространилась на еще большую площадь и заняла 62 % территории.

К особенностям застройки предзаводских площадей межвоенного периода, помимо небольших, менее нормируемых величин размеров и ограниченного набора общественных функций, можно добавить присутствие, как правило, одного, реже двух архитектурных объемов, композиционно удерживающих застройку. Так, на предзаводской площади камвольного комбината — это дом культуры и проходная, акцентированная башней. А на автомобильном заводе — массивное здание техникума, оставшееся со времени существования на этом месте военного городка и служившее прежде другим целям. Все остальные строения значительно уступают по размерам, менее выразительны по своим архитектурным качествам и полностью подчинены доминантным зданиям.

Второй этап в развитии предзаводских площадей начался в Беларуси в послевоенное время, с 1950-х годов. Предзаводские площади возводились «с размахом», их общественные функции представлялись сразу несколькими, причем крупными зданиями, такими как дом или даже дворец культуры, спортивный центр, дом быта, торговый комплекс, поликлиника и т.д. Площади щедро озеленялись и благоустраивались.

Характерным примером может служить предзаводская площадь минского тракторного завода. Ее территория занимает 9,5 га, под транспортными функциями находится только 18,3 %, озеленение достигает 54 %. Разнообразно представлены общественные функции — бассейн, поликлиника, научно-исследовательские учреждения, техникум, дворец культуры и, конечно, здания основной проходной и административных служб завода. Предзаводская площадь полностью пространственно и планировочно организует часть города, в которой находится, — к ней ведут все улицы, ориентирована застройка рабочего поселка, который проектировался как самостоятельный, но в то же время интегрированный в городскую среду район. Застройка тракторного завода и его площадь создавались 25 лет — с 1945 по 1970 год.

Предзаводская площадь приборостроительного предприятия — производственного объединения «Интеграл» по времени возведения относится к последним примерам социалистического строительства, конец 1970-х годов. Она так же, как и предыдущий пример, демонстрирует характерные особенности застройки предзаводских площадей послевоенного времени — большие размеры (более 5 га), разнообразие

общественных служб (административные, научно-исследовательские, торговые, зрелищные и проч.), большой процент озеленения (52,3 %), ограниченную транспортную зону (21,5 %).

Проведенное обследование предзаводских площадей Минска позволило установить их реальные границы и тем самым планировочно выделить как самостоятельный объект, составить их классификацию в зависимости от размеров, функционального использования, положения в городской планировочной структуре, определить этапы развития и характерные особенности каждого из этапов.

Далее, для памятникоохранной деятельности необходимо провести ранжирование предзаводских площадей по наличию художественной составляющей в их застройке и степени аутентичности и сохранности. И если сохранность оценивается достаточно легко, даже приблизительная оценка позволила определить сохранность застройки предзаводских площадей Минска в пределах 70—90 %, то с художественными вопросами дело обстоит гораздо сложнее. Дело в том, что строительство объектов на предзаводских площадях велось в разное время, разными архитектурными силами — от известных архитекторов по индивидуальным проектам до применения типовых решений. Кроме того, восприятие предзаводской площади должно быть комплексным и единым, поэтому и ценность застройки здесь не является простой суммой ценности отдельных зданий. В связи с этим завершение оценки предзаводских площадей, с точки зрения категории памятника культурного наследия, требует времени и дальнейших исследований.

В заключение хотелось бы еще раз акцентировать, что предметный мир культурного, в том числе архитектурного наследия, является очень емким. И выявление в нем нового объекта, разработка его характеристик и методологии идентификации делают наследие только богаче, а вместе с тем богаче в целом и само общество.

Литература:

1. *МГСН 1.02-02. Нормы и правила проектирования комплексного благоустройства на территории города Москвы / ГУП НИИПИ Генплана Москвы.* – Москва: Москомархитектура, 2002. – 99 с.
2. *Лотарева Р.М. Города-заводы России: XVIII – первая половина XIX века / Р. М. Лотарева.* – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 1993. – 216 с.
3. *Мыслин В.В. Некоторые вопросы архитектуры промышленных сооружений / В. В. Мыслин.* – Москва: Стройиздат, 1975. – 318 с.

Натурные и аэрофотографические исследования средневековых памятников градостроительства Татарстана

В Татарстане, занимающем территорию в месте слияния рек Волги и Камы, выявлено множество городищ и селищ, являющихся остатками средневековых городов и поселений. Среди них находятся несколько городищ, которые соотносятся с крупнейшими средневековыми городами государств, существовавших в период с X до середины XVI вв.: Волжско-Камская Булгария, Булгарский улус Золотой Орды и Казанского ханства. За исключением столицы последнего — Казани, города этих государств по тем или иным причинам прекратили свое существование и в настоящее время являются памятниками градостроительства и археологии. Казань — столица современного Татарстана имеет тысячелетнюю историю. Средневековый период в ее развитии исследуется по историографическим материалам и методом археологических раскопок.

На рубеже IX–X веков в Волжско-Камском регионе болгарскими и финно-угорскими племенами было создано раннефеодальное государство Волжско-Камская Булгария. Его столицей стал заложенный в 922 г. город Биляр, который назывался в русских летописях Великим городом, Великим Булгаром (синоним Биляра). Всего на территории Татарстана было выявлено более 190 болгарских городищ и свыше 800 селищ. Археологами установлено, что в Волжско-Камской Булгарии было семь городов площадью свыше 100 га, пять городов — 50–100 га, 13 — 10–50 га, 10 — менее 10 га, а также 73 феодальных замка, 39 военных крепостей. Из них Билярское городище связывают со столицей государства городом Биляром, Булгарское городище — с портовым городком Булгаром, Татгородокское городище — с г. Суваром и т. д. Помимо них выявлены города, бывшие центрами земель-княжеств: Ошель, Джуке-тау, Кашан, Алабуга, Муромский городок на Самарской Луке, Юлово на р. Суре, Афкуль в Пермском Предуралье; средние и малые по величине города — центры определенной сельскохозяйственной округи, от которых остались городища: Старо-Нохратское, Барское-Енарусскинское,

Щербенское I; города на торговых путях и переправах — это городища: Крестово–Городищенское (г. Симбир), Кокрятьское, Булгарское, Красноключинское, Западно–Войкинское, Хулашское, Казанское и др. [9, с. 139].

В 1236 г. Биляр был разгромлен монгольскими войсками. После гибели г. Биляра столичные функции в регионе как центра Булгарского улуса Золотой Орды переходят к городу Булгару. Возрождение и дальнейшее развитие было обусловлено его выгодным географическим положением вблизи Волги. Из выше перечисленных булгарских городов в золотоордынский период возродились Джукетау и Казань.

Не все города и поселения, существовавшие в средневековый период, дожили до нашего времени. Как у любого живого организма, судьба их складывалась по-разному. В настоящее время подавляющее большинство средневековых городов на территории Татарстана представляют собой градостроительно–археологические памятники с остатками оборонительных валов и рвов. Очень редко на их месте сохраняются целые или руинированные памятники монументальной архитектуры. Большинство памятников архитектуры средневекового периода, как правило, разбирались на камни и кирпичи жителями окрестных селений. Наиболее значительные потери понесли в этом плане два крупных средневековых города — Биляр и Булгар.

Исследования средневековых градостроительных памятников сводятся к нескольким направлениям. Историографическое направление — это когда по нарративным источникам выявляются сведения о времени существования, оригинальном названии и значении города в рассматриваемый период. Такие сведения можно получить в основном по древнерусским летописным источникам или в трудах восточных авторов средневековья. По средневековым городам региона эта информация в незначительном количестве имеется только по столичным городам Биляру и Булгару. Второе направление исследований — натурное, требующее выезда на местность расположения памятника.

Большое значение в исследовании средневековых городов имеют археологические раскопки. Подчас они являются единственным источником информации по истории и времени их существования. На подавляющем большинстве градостроительных памятников Татарстана проведены разведочные раскопки, позволившие определить их значимость и приоритетность в плановых раскопках. Изданы обширные

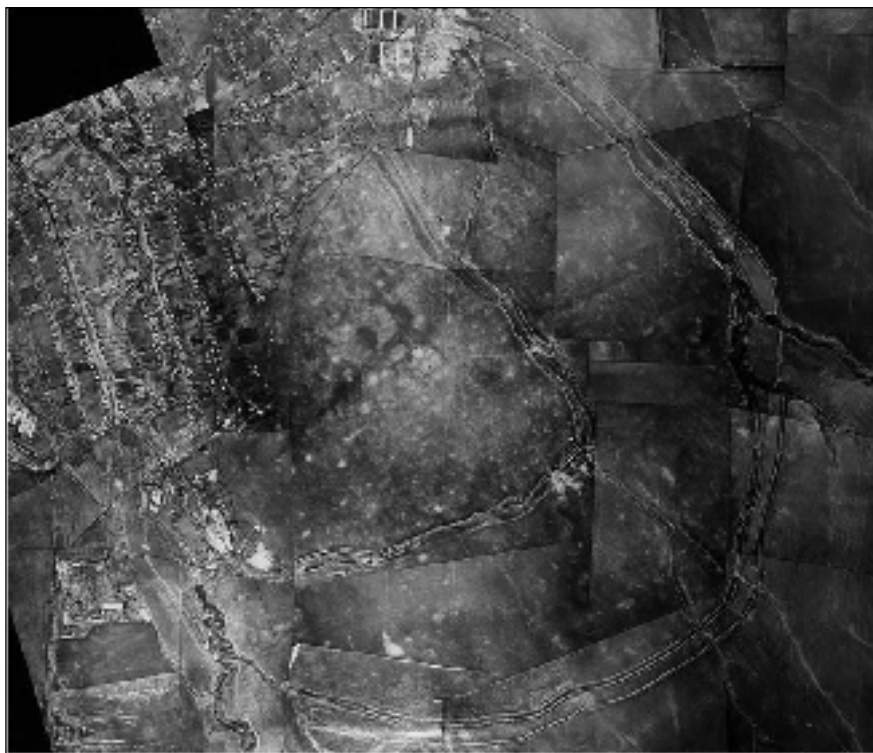

Рис. 1. Аэрофотоснимок Биярского городища (материалы А. Халикова и Н. Игонины в фондах Института истории АН РТ, г. Казань, 1973 г.)

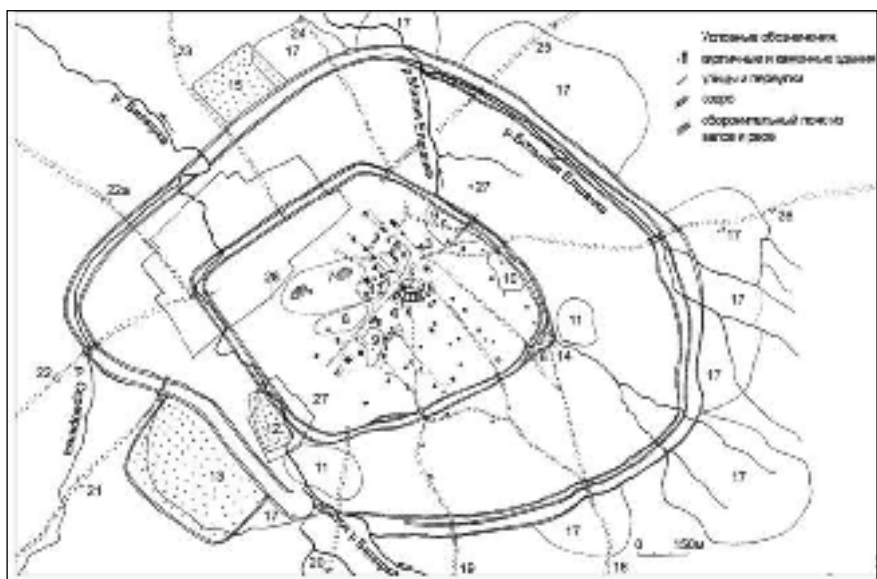

Рис. 2. Планировочная структура г. Биляра. Реконструкция на начало XIII в. (по результатам аэрофотосъемки археологических раскопок А. Халикова, Ф. Хузина, Р. Шарифуллина)

1 — Билярская соборная мечеть, 2 — кирпичное здание в комплексе с мечетью, 3 — кирпичная баня, 4 — общегородской рынок и место кирпичной мечети с минаретом (по В. Казаринову), 5 — улица с усадьбами кузнецов, 6 — караван-сарай с кирпичной баней, 7 — «кузнечный мар» (район металлургов и кузнецов), 8 — район металлургов, 9 — район ремесленников-косторезов, 10 — район ремесленников-стеклодувов, 11 — район ремесленников-гончаров, 12 — древнее кладбище (III) X в., с XI в. — поселение внешнего города, 13 — кладбище (I) XII—нач. XIII вв. (на месте поселка X-XI вв.), 14 — кладбище (II), 15 — общегородское кладбище (V), 16 — кладбище при Соборной мечети (IV), 17 — пригородные поселения; дороги: 18 — к Щербеньскому I городищу, 19 и 20 — к г. Сувару, 21 — к Старонохратскому и Красноключинскому городищам, 22 — к г. Булгару, 22а — к Западно-Войкинскому городищу, 23 — к г. Тухчин (Алексеевскому городищу), 24 — к г. Джукетау, 25 — к Новошешминскому I и Екатеринино-Слободинскому I городищам, 26 — к Барско-Енарускинскому городищу; 27 — местонахождение юрты; линия застройки современного поселка Билярск.

материалы по наиболее крупным памятникам, подвергавшимся археологическим раскопкам с конца XIX — начала XX в. по настоящее время [1; 2; 9]. В последнее десятилетие большое значение в исследовании градостроительных памятников, помимо аэрофотосъемок, приобрели космические снимки.

Из всех перечисленных направлений исследований градостроительных памятников средневековья интерес для автора в плане научно-практического применения имеют натурные и аэрофотосъемки. Использование их при изучении крупных градостроительных памятников Татарстана позволило автору выполнить реконструкции их планировочных структур [7—9]. Объем статьи не позволяет подробно рассмотреть эти объекты, поэтому мы проанализируем применение натурных и аэрофотографических методов исследования средневековых памятников градостроительства на примере Билярского городища. До начала его натурных исследований автором были изучены историография вопроса и данные археологических раскопок, выявлены известные на сегодня планировочные схемы городища, составленные историками, краеведами и археологами с конца XVIII до начала XXI в. Натурные исследования Билярского городища включали осмотр местности, сопоставление имеющихся схематических планов городища и природы. Выявлялись местонахождения монументальных зданий, определялись расстояния между ними и предполагаемые визуальные связи. Исследование на натуре природно-ландшафтных особенностей, нанесение их на план города (при учете археологических данных) позволило уточнить расположение зон жилья, производственно-технических сооружений и т.д. Натурный осмотр сопровождался фотофиксацией панорам города с разных сторон, зон предполагаемого композиционного влияния монументальных зданий и т.д. Неоспоримая ценность натурных исследований градостроительных памятников заключается в определении реальных масштабных пространственных соотношений их частей и целого. Однако при натурном исследовании городищ из-за их огромных размеров вне поля зрения исследователя остается общая планировочная структура. В этом случае практически единственным методом для реконструкции планировочных структур средневековых городов остается аэрофотосъемка.

Аэрофотосъемку градостроительно-археологических памятников СССР начали использовать в 1930-е годы. Особенно широко она исполь-

зовалась в послевоенные годы в Средней Азии, где были обнаружены и изучены сотни археологических памятников [4]. В настоящее время продолжают использование аэрофотосъемки для изучения градостроительно-археологических памятников [3; 5]. Это позволило исследовать не только отдельные памятники, но и градостроительные комплексы, связанные и пространственно, и общей исторической судьбой [13].

Аэрофотосъемка бывает плановой и перспективной. Перспективной аэрофотосъемкой называется фотографирование объекта наклонным оптическим лучом фотоаппарата. Плановой считается такая аэрофотосъемка, когда оптическая ось фотоаппарата отклоняется от отвесного положения не более, чем на 3° . Снимки в этом случае имеют постоянный масштаб [5, с. 72]. Все видимые на снимке контуры объектов дешифрируются по тону. Поэтому при дешифровании археологических памятников учитывается собственная тень, взаимосвязь предмета с окружающими объектами и рельефом местности, а также падающая на землю тень [4, с. 258]. Эти данные явились важным инструментом для автора, когда анализировались материалы аэрофотосъемки Билярского городища, хранящиеся в фондах Института истории АН РТ.

Исследование Билярского городища с воздуха производилось известным археологом А. Халиковым и специалистом по аэрофотосъемкам Н. Игониным в 1973 г. в разное время года. На снимках, выполненных весной, объекты выделялись более отчетливо. По мнению А. Халикова, хорошему качеству снимков способствовал дождь, в результате которого в тех местах, где не было археологических объектов, влагопроницаемость почвы оказалась лучшей и вода просочилась на большую глубину. Над древними постройками земля высохла быстрее, и тон ее оказался светлее, чем на более влажной поверхности [5, с.71—72]. Наиболее четко разница в тоне наблюдалась всего лишь несколько часов, после чего земля стала подсыхать и эти различия постепенно исчезли. Аэрофотосъемка позволила А. Халикову и Н. Игониному определить контуры древних улиц, отдельных кварталов и крупных построек, выявить более 30 участков, где под землей скрыты разрушенные кирпичные и белокаменные здания. Материалы аэрофотосъемки были опубликованы и использованы А. Халиковым, а позднее его учеником Ф. Хузиным для уточнения истинных размеров города, структуры и конфигурации его оборонительных поясов, расположения по отношению к ним рек и

ручьев, и особенно для выявления первоочередных мест проведения дальнейших раскопок на его огромной территории.

Ф. Хузин любезно предоставил автору копии фотоснимков Билярского городища, выполненные во время аэрофотосъемки 1973 г. Часть материалов была скомпонована в общий снимок с воздуха всего городища и его окрестностей (1,2 x 2,0 м) (см. рис. 1). Приведя к одному масштабу известную планировочную схему города и общий снимок городища и использовав метод наложения, автор выполнила реконструкцию планировочной структуры Биляра предположительно на середину XIII в., поскольку после монгольского погрома город больше не восстановился.

Следует отметить, что предварительно на известную схему города были нанесены все выявленные в результате археологических раскопок или известные по историческим документам здания и сооружения. После совмещения приведенных к одному масштабу схемы городища и аэрофотоснимка, на план были нанесены местоположения всех выявленных пятен, связываемых с кирпично-каменными постройками. По определенным пятнам и линиям на аэрофотоснимке на план городища нанесены предполагаемые древние дороги, улицы, площади. На плане прочитывается планировочная структура центральной части внутреннего города. Далее автором были сопоставлены пятна кирпично-каменных построек на этом плане с постройками, выявленными археологами в процессе раскопок. Они совпали с местоположением некоторых пятен. В частности, совпали местоположения соборной мечети, двухэтажного дома дворцового типа. В 300 м юго-западнее от соборной мечети располагалась рыночная площадь с главной мечетью города. Место второго «столпа» (минарета мечети) указал на своей схеме городища В. Казаринов [11, с. 16, рис. 4]. И что самое интересное, предполагаемому месту нахождения минарета мечети на рыночной площади по плану В. Казаринова точно соответствует одно из светлых пятен на аэрофотоснимке городища, не видимых при визуальном осмотре башни. К востоку от мечети на аэрофотоснимке выявляется комплекс обширных белокаменных сооружений, вероятно, дворца болгарских правителей (100 x 100 м) [11, с. 33]. Следовательно, белые пятна на поверхности внутренней части городища на аэрофотоснимке соответствуют реальным каменным постройкам, существовавшим в г. Биляре.

Внутренний город был застроен жилыми кварталами определенных ремесленных районов. В средневековом городе нельзя достоверно точно разделить жилые и ремесленные районы, поскольку ремесленное производство не отделялось от жилья. Ремесленные районы с преимущественным расселением гончаров, стеклодувов, косторезов и т.д. выявлены только по преобладающим в данном районе производственным остаткам ремесел. По материалам аэрофотосъемки установлено, что в Биляре было предположительно 2500—3000 построек. Наряду с деревянными постройками во внутреннем городе располагались более 30 каменных и кирпичных зданий. В центре внутреннего города находились озера или пруды диаметром 50—80 м.

Таким образом, опираясь на материалы исторических и археологических исследований нескольких поколений исследователей, фотоснимки уникальной аэрофотосъемки 1973 г. и собственные натурные исследования, автор попыталась реконструировать вероятный план древнего города Биляра с оборонительными системами, водными источниками, некрополями, относительно точно определить места расположений монументальных кирпично-каменных зданий, в том числе Билярской соборной и рыночной мечетей, бань-хаммам, дворцовых построек и т.д. (см. рис.2).

Литература:

1. *Археологическое* изучение болгарских городов / Отв. ред. Ф. Ш. Хузин. — Казань: Изд-во «Мастер-Лайн», 1999.
2. *Биляр* и Волжская Булгария. Изучение и охрана археологических памятников. Тезисы научной конференции. — Билярск, сентябрь 1997 г. — Казань, 1997.
3. *Вайнберг Б. И.* Историческая топография городища Куна-Ургенч в свете данных аэрофотосъемки // Приаралье в древности и средневековье. — М.: 1998. — С. 187—197.
4. *Игонин Н.И.* Исследование археологических памятников по материалам крупномасштабной аэрофотосъемки // История, археология и этнография Средней Азии. М.: 1968, с. 257—267.
5. *Игонин Н.И.* Аэрофотосъемка крупных археологических объектов / Н.И. Игонин, А.Х. Халиков // Советская археология. — 1974. — № 7. — С. 67—72.

6. *Игонин Н.И.* Опыт применения авиации при изучении Билярского городища и его окрестностей / Н. И. Игонин, А. Х. Халиков // Советская археология. — 1975. — № 1. — С. 102—108.
7. *Надырова Х.Г.* Архитектурно-пространственное развитие поволжских городов Золотой Орды // Фундаментальные и приоритетные прикладные исследования РААСН по научному обеспечению развития архитектуры, градостроительства и строительной отрасли Российской Федерации в 2007 году. Научные труды РААСН. Том 1. — М.—Белгород, 2008. — 353с., с. 309—326.
8. *Надырова Х.Г.* Пространственно-планировочные структуры Казани и Москвы середины XV — первой половины XVI вв. // Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета». № 2 (10), 2008. — 145 с., с. 15—21.
9. *Надырова Х.Г.* Средневековые столичные города Волго-Камья: опыт сравнения пространственно-планировочных структур // Известия Казанского государственного архитектурно-строительного университета. № 2 (12), 2009, — 312 с. — 15—21с.
10. *Смирнов А.П.* Волжские булгары / А. П. Смирнов. — М., 1951.
11. *Халиков А.Х.* История изучения Билярского городища и его историческая топография / А. Х. Халиков // Исследования Великого города. — М.: Наука, 1976.
12. *Хузин Ф.Ш.* Булгарский город в X–XIII вв. / Ф. Ш.Хузин; отв. ред. А. М. Белавин. — Казань: Мастер-Лайн, 2001. — 480 с.
13. *Erbulat A. Smagulov.* Sauran Medieval Archaeological Complex in South Kazakhstan // Institute of Archaeology, National Academy of Science of Kazakhstan / azret_sultan [a]mail.ru (smagulov-sauran.php.htm) (Аэрофотосъемка Саурана, 2006 г.)

Архівні матеріали по втрачених частинах іконостаса церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво–Печерської лаври

Іконостас Всіхсвятської церкви Києво–Печерської лаври належить до тієї групи пам'яток, які хоча й збережені, однак мало досліджені. Передусім лишається не з'ясованим питання часу їх створення, а також подальша історія, ремонти та реставрації. Метою автора даної статті є введення до наукового обігу архівних матеріалів, пов'язаних з іконостасом Всіхсвятської церкви Києво–Печерської лаври.

Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво–Печерської лаври зведена коштом гетьмана І. Мазепи у 1696—1698 рр. Тоді ж у храмі був поставлений перший іконостас. Про його вигляд відомостей не збереглося, бо простояв він недовго, згорівши при пожежі, що спустошила лавру у 1718 р. [2, с. 616]. Відбудовчі роботи у монастирі тривали протягом 50 років [2, с. 616]. В першу чергу вони торкнулися келій, трапезної з поварнею та оборонних споруд, до яких відносилися й церкви, зведені над воротами монастиря. І вже у 1721 р. Духовний собор лаври звітував київському губернаторові про відновлення церкви–башти Всіх Святих над Економічною брамою, башти Івана Кушника та Онуфріївської башти [5, с. 85]. Завершення ремонтних робіт у храмі Всіх святих, вочевидь, означало й облаштування його інтер'єру іконостасом, принаймні тимчасовим або ще не закінченим, бо дуже короткий термін, за який було проведене відновлення Всіхсвятської церкви, ставить під сумнів ймовірність остаточного спорудження у ній нового високого іконостаса в період з 1719 по 1721 рік, тим більше в тих умовах.

Для прикладу: створення головного іконостаса для Успенського собору лаври взамін згорілого на замовлення гетьмана І. Скоропадського розпочалося у 1719 р. заготівлею деревини для його виконання [5, с. 87]. Після смерті Скоропадського у 1722 р. спорудженням іконостаса опікувалася його вдова, Анастасія Марківна, а остаточно завершений він був тільки у 1729 р. чернігівськими сницарями Григорієм Петровим та Яковом Глинським. Не менш тривалим було створення значно меншого іконостаса для Троїцької надбрамної церкви, який був закінчений лише

у 1734 р. З огляду на це, слід констатувати, що ступінь завершення іконостаса, який з'явився у Всіхсвятській церкві після того як у 1721 р. було звітовано про виконання її ремонту, залишається невідомим. Думки ж дослідників з цього приводу розходяться. Дехто вважає, що іконостас було споруджено аж у 1741 р. сницарями Іларіоном Сповольським і Солофеєлом Микитичем в лаврській майстерні [3, с. 100; 6, с. 63], причому називають його триярусним. Інші схиляються до думки, що теперішній іконостас (іл. 1) був перенесений з якогось іншого храму [1, с. 12].

Відомі на сьогодні документальні джерела не дають можливості достеменно ні підтвердити, ні спростувати ні першу, ні другу версії, але сам іконостас, який донині зберігся у Всіхсвятській церкві, свідчить на користь другого варіанту. На це вказують передусім переробки картушів пророчих ікон горішнього ярусу іконостасу, які перед їх встановленням були підрізані по формі попружних арок, що дозволило вмістити п'ятиярусний іконостас у підбанный простір не надто високої церкви. Що ж до ширини цього іконостасу, то вона для Всіхсвятського храму виявилася дещо замалою, бо торці його крил не примикають до стін, через що утворені зазори з обох боків довелося зашивати дошками. Тож терміновий ремонт Всіхсвятської церкви після пожежі й явні ознаки переробки іконостаса та пристосування його до нового інтер'єру переконують у тому, що він найвірогідніше був взятий з невідомого храму для скорішого завершення відновних робіт, що, як свідчать документи, тривали всього три роки — з 1719 по 1721 рік.

У зв'язку з цим виникає проблема з датуванням конструктивної основи іконостаса Всіхсвятської церкви. Інколи її відносять до рубежу 30—40-х років XVIII ст. [3, с. 100; 6, с. 63], однак такій думці суперечить те, що загальна конфігурація іконостаса та деякі його деталі виявляють вже архаїчні для цього часу ознаки. В основі композиції іконостаса Всіхсвятської церкви лежить прямокутник. Лише центральна частина його над царськими вратами кількома арками піднімаються догори, а яруси бокових крил зберігають пряму тяблову структуру. Вирішення фасаду іконостаса підкреслено площинне: колони між іконами вміщено тільки у намісному ярусі, горішні ж яруси вертикальних членувань не мають. Такий характер організації центральної частини іконостаса, а також його спрощене пластичне вирішення дуже нагадують композиційну організацію іконостаса Троїцької церкви с. Пакуль на Чернігівщині, що датується 1710 р. (іл. 2). Контур прорізу дияконських дверей і

Загальний вигляд іконостаса

Фрагмент іконостаса

Загальний вигляд іконостаса

Фрагмент живопису іконостаса

Фрагмент живопису іконостаса

царських воріт також не суперечить припущенню про раннє походження іконостаса. Тож його композиція промовляє на користь того, що вона могла бути створена в перше десятиліття XVIII ст. До такої думки схиляють й архаїчні для 30-х років XVIII ст. елементи його декору. Це передусім зовсім плоске рослинне різьблення горішніх ярусів. Привертають увагу і колони намісного ярусу цього іконостаса. В бокових крилах вони прикрашені лише каннелюрами, точно такими ж, як і колони намісного ярусу в іконостасі Троїцької церкви с. Пакуль. Але чотири колони центральної частини того ж намісного ярусу іконостаса Всіхсвятської церкви, на відміну від колон бокових крил, вкрито рослинним різьбленням. Однак виконане воно також низьким рельєфом, що демонструє риси стилістичної спорідненості з різьбленням іконостасів Наддніпрянщини кінця XVII ст. Тут відзначимо, що в іконостасах, створюваних як єдиний ансамбль, у намісному ярусі ніколи не зустрічаємо таких принципово різних за декором колони, як в іконостасі Всіхсвятської церкви. Відтак найбільш вірогідно, що іконостас був змонтований з фрагментів двох або й більшої кількості іконостасів, скоріш за все різночасових. Не виключено, що він міг бути змонтований із залишків тих іконостасів лаврських храмів, які вдалося врятувати після пожежі.

Не менше питань викликає і живопис іконостаса Всіхсвятської церкви. Від первинних 52 ікон, що колись містилися у цьому іконостасі, до сьогодні збереглося тільки 36. Втім скласти уявлення про іконографічний репертуар втрачених ікон ми можемо завдяки опису Всіхсвятської церкви 1877 р., що зберігся в архіві [4, арк. 3—6]. Згідно з цим описом, у долішньому цокольному ярусі знаходилися ікони: «Родовід від Авраама до Різдва Христового», «Ветхозавітна скинія», «Священик з запаленою свічкою», «Чудесний лов риби», «Дві маслини», «Духовна аптека», «Зустріч Марії та Єлизавети», «Юанн Предтеча в пустелі», запалений світильник з написом «Он бо світильник горя і света», «Подаяніє святого Йосипа Прекрасного братами ізраїльтянами». З цих ікон втрачені тільки перше та останні два зображення, однак порядок розміщення збережених ікон нині змінено.

Центр намісного ярусу займають царські ворота з шістьма медальйонами, в яких містилися «Благовіщення» і образи чотирьох євангелістів, з яких зберігся лише верхній медальйон на правій ступці воріт з образом Діви Марії з композиції «Благовіщення». В намісному ярусі немає жодної ікони, однак колись на південь від царських воріт містився традицій-

но образ Спасителя, що, згідно опису, стоїть на янголах, однією рукою благословляючи, другою — тримаючи розкрите Євангеліє. В описі наголошується, що ця ікона мала золочене тло. За нею, на південних дияконських дверях, знаходиться зображення царя Костянтина, збережене дотепер, а далі — храмова ікона «Собор усіх святих». В описі вказується, що у нижній частині композиції цієї ікони містився сюжет Воздвиження Честного Хреста, а зверху — Спаситель, що благословляв обома руками. За храмовим образом стояла ікона «Собор сімдесяти апостолів», далі — образ «Собор Преподобних печерських». І останньою була ікона «Собор святих безсеребренників».

На північ від царських воріт розташовувався традиційний образ Богоматері в короні з немовлям на лівій руці і скіпетром у правій. Вона, так само як і Спас, стояла на янголах. Тло ікони також було визолочене. За нею — збережений дотепер образ Св. князя Володимира на північних дияконських дверях, а далі — ікона Богоматері у пурпурному вбранні з предстоячими дівами і жонами, що слідували за Христом на Голгофу. Далі містилися ікони «Собор Іоанна Предтечі», «Ліки преподобних», «Ліки юродивих».

У святковому ярусі в центрі стояв образ «Тайної Вечері», обабіч — по вісім ікон. Сьогодні збережені дві ікони цього ярусу — «Стрітіння» і «Воскресіння Лазаря». Детальніше в описі сюжети і порядок ікон святкового ярусу не названі, однак реконструювати його іконографію можна за написами, збереженими на антаблементі цього ярусу. Починаючи з півночі першим стояло «Різдво Богородиці», далі — «Воздвиження честного хреста», «Покров Богородиці», «Різдво Христове», «Обрізання Господнє», «Богоявлення», «Стрітіння», «Таємна Вечеря», «Благовіщення», «Вхід до Єрусалиму», «Воскресіння Христове», «Вознесіння», «Заслання Святого Духа», «Преображення Господнє», «Успіня Богородиці».

Ярус вище святкового в українських іконостасах завжди розташовується апостольський чин. В іконостасі Всіхсвятської церкви його замінено іконами, тематика яких присвячена ідеї Собору. Центральна ікона цього ярусу — «Собор чинів небесних сил», яку часто називають «Собором Архістратиґа Михаїла», праворуч від неї міститься ікона «Ліки святих мучениць», «Ліки праотців», далі — «Ліки святих святих», ліворуч — «Ліки святих мучеників», «Ліки патріархів» і «Ліки царів».

Образи апостолів у цьому іконостасі також представлені, але винесені у п'ятий горішній ярус, де вони посідають місце серед пророків,

що є цікавою іконографічною особливістю. Те, що цей ярус первинно мислився не як апостольський, а як пророчий, вказує його центральна ікона Богоматері «Знамення», образ якої традиційно є центром саме ярусу пророків. Обабіч «Знамення» розміщено дванадцять медальйонів. У чотирьох, ближчих до центру — апостоли: Петро, Матфей, Андрій, та Варфоломій, Філіп, Фома, праворуч — Павло, Іаков, Іоанн та Симон, Іаков, Іуда Фаддей. За іконами апостолів стоять образи пророків. Зліва від центру: «Давід і Аарон», «Ісайя і Гедеон», «Іеремія і цар Соломон», «Іезекііль, Міхей, і Амок», справа: «Мойсей і Захарія», «Данії та Наум», «Авакум і Софонія», «Іоанн, Малахія, Самуїл». Увінчувався іконостас відсутньою тепер хартією зі словами «Слав сия всем преподобным его». Над хартією містилося також відсутнє зараз розп'яття Спасителя і титлом традиційним ІНЦІ [4]. Представлений опис фіксує стан іконографії іконостасу на 1877 р., після неодноразових ремонтів іконостаса та поновлень його живопису.

Найранішні відомості про ремонти цього іконостаса відносяться до кінця XVIII ст. У рапорті Духовному собору лаври від 21 грудня 1795 р. ігумен Кіпріан сповіщає, що в церкві Всіх Святих руйнується іконостас через «обветшание» віконець церкви. Чи виконувалися тоді якісь поновлення живопису іконостаса — невідомо. Однак вже 3 липня 1822 р. монах Нікон подає прошеніє Духовному собору про дозвіл на поновлення ікон іконостаса Всіхсвятської церкви. Ще один ремонт відбувся у 1859 р., коли виконувалося відновлення різьблення і зміцнення конструкції. У сукупності перераховані ремонтні роботи іконостасу значно змінили характер живопису його ікон, які у першій половині XIX ст. було майже суцільно перемальовано. Однак сюжети і загальна іконографічна програма були в основному, очевидно, збережені.

Невідомо, чи відбувалися реставраційні роботи іконостаса у довоєнний період, коли на території лаври містилося музейне містечко. У роки Другої світової війни було пошкоджено бані Всіхсвятської церкви. Вважається, що тоді ж зникли ікони нижніх ярусів іконостаса. У повоєнні роки ця церква, як і лаврська дзвіниця, використовувалася в якості сховища музейних експонатів. Ікони з її іконостаса були вийняті і зберігалися у фондах Лаври. Сама ж конструктивна частина іконостаса Всіхсвятської церкви потребувала серйозних реставраційних робіт: в іконостасі були демонтовані окремі елементи конструкції та різьблення, частково втрачене декоративне оздоблення, потребував укріплення

золочений левкас на різьбленні та левкас із фарбовим шаром на тлі іконостаса. Реставрації потребували й ікони, живопис яких, окрім значного забруднення, осипався (іл. 3, 4). Консервація іконостаса та реставрація ікон тривали протягом 1969—1973 років, і виконувалися працівниками Київської міжобласної спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні — бригадою реставраторів під керівництвом А. Біляя. У процесі реставрації демонтовані фрагменти конструкції і декору були встановлені на місце, відновлені окремі елементи різьблення, укріплений левкас на різьбленні і тлі іконостаса. Відтворені фрагменти не покривалися левкасом і не золотилися, щоб не приховувати реставраційного втручання. Реставрацією іконостаса займалися А. Біляй, Р. Юсим, В. Подкопаєва, Є. Євлашевський [12, с. 24]. На той час збережені ікони іконостаса були реставровані і вставлені на свої місця. У той же період стінопис церкви, виконаний у 1906 р. під керівництвом І. Іжакевича, реставрували В. Бабюк, А. Марампольский, Г. Честнейший, К. Святусь, А. Колда. Дискусія щодо способу закриття місць втрачених ікон закінчилася вдалим рішенням закрити їх дерев'яними панелями, пофарбованими у колір тла іконостаса, що належало А. Біляю.

Наступна реставрація ікон іконостаса відбувалася у 1987—88 роках, її виконали ті ж реставратори, що працювали під час реставрації 1969—1973 рр. Реставрації повоєнного часу виявили, що ікони ярусу неодноразово переписані. Сьогодні ікони нижніх ярусів датуються XVIII — початком XIX ст., живопис ікони пророків і апостолів у горішньому ярусі виконаний у XIX ст. Водночас розкриття ікон від нашарувань не проводилося й іконопис Всіхсвятської церкви ще чекає на своє дослідження.

Отже, конструктивна основа іконостаса церкви Всіх Святих з'явилася у ній на початку 20-х років XVIII ст. Але елементи цієї конструкції не були створені спеціально для цієї церкви, їх взяли з якогось іншого храму, вірогідніше з кількох різних храмів, зроблених раніше. Щодо унікальної іконографічної програми ікон новоствореного іконостаса Всіхсвятської церкви, то вона тематично пов'язана з її посвятою і свідчить про те, що розробляли її саме для цього храму. Стилiстичні ж особливості іконостасного живопису доводять, що заповнення іконостаса іконами відбувалося поступово. Намісні ікони Спаса і Богородиці, які мали характерне для барокових ікон золочене тло, могли бути сучасними конструктивній основі іконостаса. Ікони ж решти ярусів писалися поступово, можливо, до 40-х років XVIII ст.

Література:

1. *Говденко М., Корнеєва В.* Києво-Печерська лавра: Варіації на тему реставрації // З історії української реставрації / додаток до щорічника «Архітектурна спадщина України» — К.: Українознавство, 1996. — С. 8—25.
2. *Закревский Н.* Описание Киева. — М.: Тип. В. Грачева и комп., 1868. Т. 1—2. — 950 с.
3. *Литвиненко Я.В.* Художественное воплощение программы всех святых в иконостасе Всехсвятской церкви Киево-Печерской Лавры // Могилянські читання 2006 / Збірник наукових праць. — Ч. 2 (Доля музейних зібрань). — К., 2007. — С. 96—101.
4. ЦДІАК, ф. 128, оп. 2 заг., спр. 305.
5. *Щербина В.І.* Головні будівлі Печерської Лаври / Володимир Іванович Щербина // Нові студії з історії Києва. — К.: Друкарня УАН, 1926. — С. 87—89.
6. *Шиденко В.А., Дарманський П.Ф.* Києво-Печерський Державний історико-культурний заповідник: Фото-путівник. — К., 1984. — С. 63.

Особливості складу стародавніх будівельних матеріалів — один із факторів датування пам'яток у процесі архітектурно-археологічних досліджень

Поєднання історико-архітектурних досліджень з науково-технологічними дозволяє не тільки зафіксувати сучасний стан пам'ятки, а й уточнити хронологічні етапи її будівництва та перебудов, характер і технологію первісного оздоблення, прийняти остаточне рішення про вибір методики консерваційно-реставраційних робіт.

У доповіді наведені приклади дослідження відомих пам'яток — Десятинної церкви у м. Києві, Хотинської фортеці, Мергелевої гряди та Склепу Деметри. Результати досліджень ілюструють значення техніко-технологічних досліджень матеріалів пам'яток архітектури і археології для комплексної характеристики історичного об'єкта.

Рішення проблем музеєфікації архітектурно-археологічних комплексів потребує вирішення низки проблем — соціальних, економічних, науково-пошукових. Серед них важливе місце посідають інженерно-технологічні рішення — дослідження властивостей автентичних матеріалів і конструкцій пам'яток, оскільки без цього неможлива розробка науково обґрунтованого проекту консерваційних робіт та його реалізації.

З 70-х років ХХ ст. в Україні почалося широкомасштабне вивчення складу стародавніх будівельних розчинів. Технологи-реставратори, які залучалися до обстеження стану пам'яток, вивчали і порівнювали стародавні будівельні розчини пам'яток архітектури періоду Київської Русі Х — ХІІІ ст. Результати досліджень із застосуванням методики структурного аналізу привели до наукового відкриття — встановлення особливостей складу давньоруських розчинів та технології їх виготовлення.

Згодом такі дослідження поширилися на пам'ятки різних історичних періодів в різних регіонах України — Волинь, Поділля, Закарпаття, Крим та ін.

Головна ідея цих досліджень полягає в тому, щоб поєднати історико-архітектурні дослідження з науково-технологічними. Це дозволяє

не тільки зафіксувати сучасний стан пам'ятки, а й уточнити хронологічні етапи її будівництва і можливих реконструкцій, характер і технологію первісного оздоблення.

Зокрема, це стало додатковою інформацією у проблемі датування історичних споруд доби Стародавнього Києва.

У подальшому до накопиченого досвіду почали звертатися спеціалісти різних галузей — архітектори, історики, мистецтвознавці. Роботи з дослідження стародавніх будівельних матеріалів і технологій було продовжено в наступні роки на широкому спектрі пам'яток архітектури. Зразки розчинів передавали в лабораторію архітектори-реставратори з усіх регіонів України.

Тенденції розвитку технології будівельної справи у Києві X–XIII ст. поширюються і на територію Київської Русі — Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Новгород, але кожний регіон мав свої відмінні риси. Саме тому, ці особливості можливо використати для уточнення часу побудови пам'ятки, маючи системні дослідження будівельних розчинів певного періоду [1].

Техніко-технологічні дослідження дають можливість визначити особливості будівельної технології різних історичних періодів, яка відображена в збережених до нашого часу пам'ятках. Методика досліджень — комплексний хіміко-петрографічний аналіз. Поєднання хімічного і мікрохімічного аналізу зі структурним дослідженням прозорих шліфів в поляризаційному мікроскопі дало найбільш переконливі результати.

Слід зазначити, що результати комплексного аналізу будівельних розчинів слід брати до уваги за умови системного професійного відбору проб для дослідження за участю, в даному випадку, археологів та архітекторів. Фіксація місця відбору проби має вирішальне значення для правильних висновків.

Приклади пам'яток, де результати техніко-технологічних досліджень можуть змінити усталені погляди на їх характеристику, наводяться нижче.

Десятинна церква

Необхідність системного порівняльного аналізу фрескових тиньків Десятинної церкви з фресками інших пам'яток Стародавнього Києва постала у зв'язку з появою нової версії про датування початку будівництва Софійського собору у 1011 р. Однією з підстав для цього було твердження авторки версії Н. Нікітенко про аналогію первинного фрескового тиньку (X ст.) Десятинної церкви та Софійського собору у м. Києві.

«Но, пожалуй, самыми объективными являются результаты химико-технологических исследований. София — единственный памятник, имеющий фресковую штукатурку, полностью идентичную по своему составу со штукатуркой Десятинной церкви» [2].

Слід зазначити, що починаючи з 1970 р. було виконано аналізи близько 80 зразків фрескових і будівельних розчинів з розкопів на території Історичного музею. Ці зразки передавались для дослідження з фондів Софійського заповідника, а також археологами, які у різні періоди вели розкопки на території Історичного музею, тобто міста Володимира. Але це були локальні розкопки, які не давали підстав для системних висновків [3].

Тільки у 2010 р. вперше дві проби фрескової штукатурки відібрано «in situ» — з блоку кладки X ст. у розкопі Десятинної церкви. Проби відібрані колегіально, місця відбору зразків оформлені науковим співробітником Інституту археології АН України В. Козюбою. Всього досліджено 27 зразків фресок і будівельних розчинів.

Таким чином, тепер ми мали точку відліку для порівняння з цими зразками усіх інших, відібраних до цього часу.

Наводимо результати порівняльного петрографічного аналізу фрескового тиньку Десятинної церкви, відібраного з блоку мурування X ст., та фрескового тиньку Софійського собору.

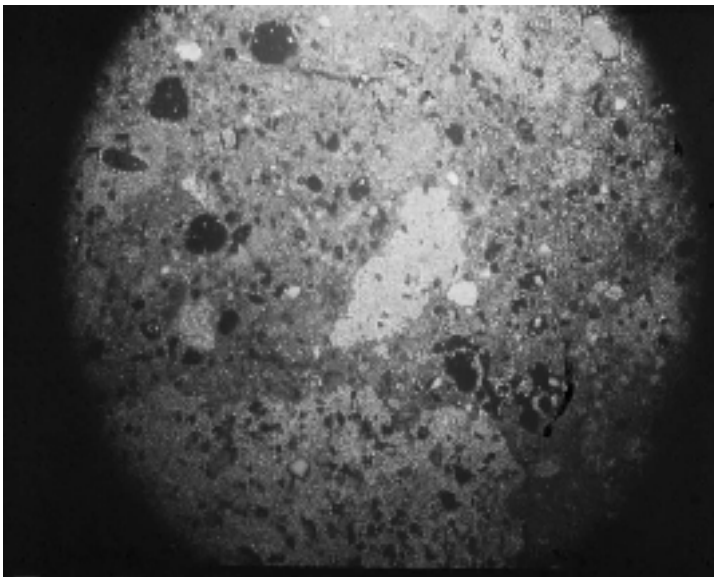

Фото 1. Мікроструктура фрескового тиньку з розкопу Десятинної церкви

Візуально: розчини від сірувато-кремового до бурого кольору; легкі, пористі з численними гніздами і порами від рослинного наповнювача, легко кришаться руками.

Під мікроскопом: в'язуче представлено сумішшю вапняного тіста (перекристалізоване у мікрокристалічний карбонат кальцію) з домішкою тонкодисперсного глинисто-карбонатного матеріалу та ділянками крупнокристалічного кальциту. Часто карбонатною масою з більш-менш крупними кристалами кальциту виконані частково або повністю пори і капіляри рослинного заповнювача, тобто відбулося заміщення рослинного матеріалу карбонатним.

Заповнювач переважно рослинний. Рідкі зерна (0,01—0,05 мм) кварцу та польового шпату оточені ізотропним обрамленням, інколи оплавлені з кристалізацією кристобаліту у склофазі. Ці зерна є природною домішкою у вапняку, з якого випалювали вапно. Кількість мінерального заповнювача складає не більше 3—5 %.

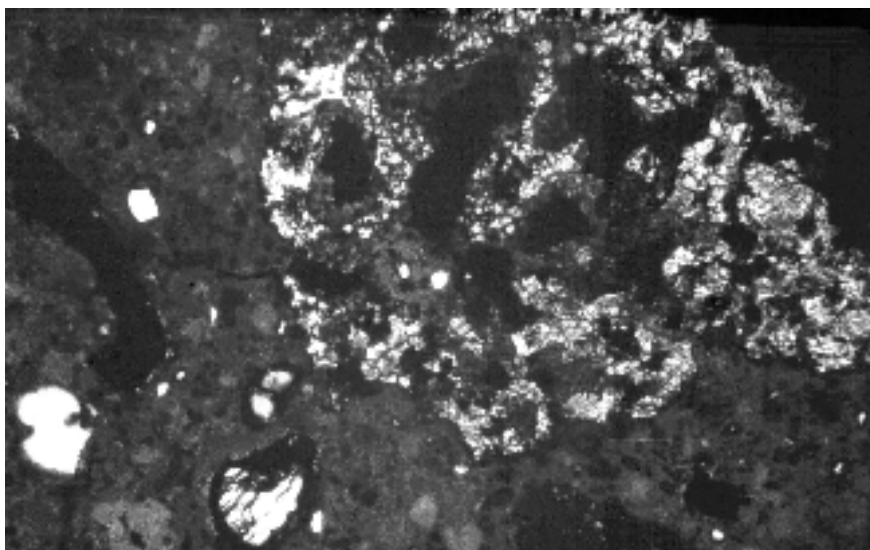

Фото 2. Мікроструктура фрескового тиньку Софійського собору

Візуально: світло-охриста або бурувата міцна каменеподібна маса, яку руками неможливо розламати. Структура пориста, прорізана численними капілярами та каналцями. Трапляються залишки зотлілої соломки, шматочки деревного вугілля та дрібні уламки мінерального заповнювача темно-сірого та чорного кольорів, рідше — рожевої цем'янки.

Під мікроскопом: в'язуче — вапняне тісто, карбонатизоване та повністю перекристалізоване за минулий час у карбонат кальцію.

Заповнювач — у мікрокристалічній кальцитній масі, прорізаний капілярами від зотлілого органічного заповнювача, вкраплені дрібні гострокутні шматочки оплавленої маси (шлаку) переважно силікатного або алюмосилікатного складу. В меншій кількості присутні також включення цем'янки. Розмір зерен заповнювача становить від 2,0 мм до дріб'язку, рівномірно розподіленого в масі в'язучого. Кількість заповнювача у розчині — 20–25 %; у тому числі шлак становить 15–20 % від загального вмісту.

Склад і структура уламків цього заповнювача неоднорідні. Зустрічаються шматочки, оплавлені більшою або меншою мірою, пористі, зі слідами численних кратерів від пухирців газу, що нагадує структуру неосвітленої скломаси, шлаку або пемзи. Є ділянки, які містять до 50 % склофази з острівками оплавлених і розтрісканих зерен кварцу, збагачені основними окислами ділянки з більш чи менш чітко вираженою кристалізацією силікатів і алюмосилікатів кальцію.

Слід зауважити, що фресковий тиньк Софійського собору своїм характерним складом відрізняється від інших збережених пам'яток Стародавнього Києва.

Висновки

Отже, наші дослідження не підтверджують аналогію первісної фрески Десятинної церкви X ст. та фрески Софійського собору XI ст.

Більше того, фресковий тиньк на первісному муруванні Десятинної церкви — пориста глинисто-карбонатна маса невисокої міцності, не має аналогів за своєю структурою і речовинним складом ні в одній із київських пам'яток періоду XI — XIII ст.

Аналогії з іншими пам'ятками, у тому числі з Софійським собором, починаються пізніше, коли з розширенням масштабів будівництва храмів у Києві почався зворотний процес: майстри з інших храмів брали участь в ремонтах та оздобленнях Десятинної церкви протягом XI—XIII ст. Тому ми знаходимо тепер в археологічних розкопках Десятинної церкви фрескові тиньки, подібні за технологією виготовлення до Золотих воріт, Софії Київської, а також пам'яток XII ст., в тому числі і Кирилівської церкви.

У цілому в процесі дослідження зразків з розкопу Десятинної церкви було виявлено близько 4-х видів фрескового тиньку різних будівельних періодів.

Хотинська фортеця

Хотинська фортеця — фортеця XIII—XVIII ст. у місті Хотин, що у Чернівецькій області (Вікіпедія). Протиріччя є в тому, що за писемни-

ми джерелами до XIII ст. відносять спорудження кам'яних стін фортеці [фото 3]. З 1199 р. Хотин переходить до складу Галицько-Волинського князівства. У 1250—1264 рр. князь Данило Галицький і його син Лев перебудували і розширили фортецю. Власне, з цього часу починається історія великої кам'яної фортеці, яка дійшла до наших днів, переживши генуезький, молдавський, польський, турецький та російський періоди. Цю історію можна відстежити і уточнити при системному дослідженні складу будівельних розчинів окремих споруд комплексу фортеці.

Втім, є також свідчення, що Хотинська фортеця веде свій початок від Хотинського форту, що був створений у IX ст. князем Володимиром Святославовичем як одне із порубіжних укріплень південного заходу Русі.

Науково-технологічні дослідження комплексу споруд Хотинської фортеці проводилися інститутом «Укрпроектреставрація» в 70—80-х роках минулого століття під керівництвом головного архітектора проекту М. Говденко. Всього було передано для аналізів близько двохсот проб з пам'яток. Дослідження виявили залишки мурувань на вапняно-цементно-цементному розчині в спорудах, які відносяться до раннього етапу застосування Хотинської фортеці (церква, східна башта, казарма, палац).

На фото 3 чітко простежується якісний вапняно-цементний розчин у швах мурування на цокольній частині стіни казарми.

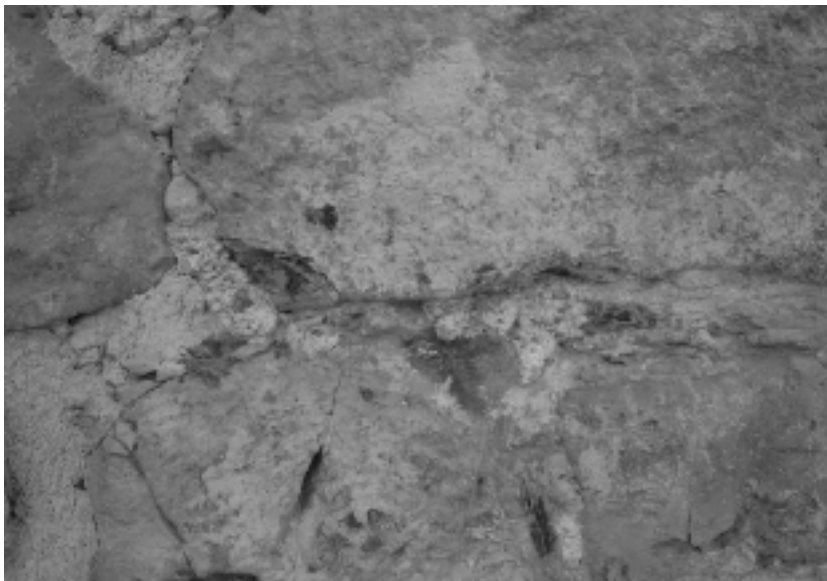

Фото 3. Казарма, цокольна частина стіни фасаду — у швах вапняно-цементний розчин

У 2010 р. проби стародавніх будівельних розчинів з археологічного розкопу південно-східної башти Хотинської фортеці в кількості семи зразків передала для дослідження доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету Ю. Мисько.

Мета дослідження — визначити склад переданих розчинів та порівняти їх з результатами раніше виконаних досліджень.

Наземна частина південно-східної башти Хотинської фортеці не збереглася до нашого часу. Вапняно-цементові розчини з наповнювачем з подрібненої кераміки виявлено в пробах, які були відібрані в нижче наведених місцях:

- південно-східна башта, місце примикання нижнього розвалу до круглої частини (у пробі — 2 шари). Обмуровка
- розкоп південно-східної башти; стіна, що входить у південний мур із західної сторони. Будівельний розчин (у пробі — 2 шари)
- східна стіна, зовнішній бік, недалеко від Північної вежі. Будівельний розчин

Опис мікроструктури вапняно-цементового розчину східної стіни.

Візуально: шматочки кольору червоної охри з помітними включеннями червоної цементки, деревного вугілля; є включення білих грудочок вапна й оолітового вапняка. Розміри зерен цементки досягають 2—3 мм, іноді до 10 мм. Структура неоднорідна, комкувата; в куску міцний — розламується із зусиллям.

Інтенсивний червоний колір проби пояснюється впливом пожежі.

Під мікроскопом: в'язуче — вапняне тісто, у якому розсіяні компоненти заповнювача.

Заповнювач в цьому розчині представлений уламками і дрібною фракцією (мукою) кераміки з розміром зерен 0,08—0,3 мм в поперечнику, яка надає розчину рожевого кольору. У розчинах в невеликій кількості (5—7 %) присутні карбонатна крихта і пил, який є природною домішкою вапна. Цементка має структуру обпаленого лесовидного су-глинку й аналогічна структурі цегли в муруванні стіни.

Фото 4. Макроструктура шматочків вапняно-цем'яноквого розчину

Розчин зі східної стіни має дуже високу якість приготування; його можна порівняти з розчинами пам'яток архітектури стародавнього Києва кінця X — XII ст. Це був період розквіту високої будівельної культури, яку привезли у Київ візантійські майстри. В подальшому вона поширювалася на захід упродовж XI—XII ст.

Висновки

Отже, сучасна верхня дата заснування фортеці — XIII ст. стосується діяльності Данила Галицького, а період X — XII ст. ігнорується. Саме існування цього періоду і підтверджується залишками мурувань на вапняно-цем'янковому розчині, тобто застосуванням будівельної технології, аналогічної привезеній в стародавній Київ князем Володимиром у X ст. Вірогідно, що дерев'яний форт згодом поступово перебудовувався у кам'яну фортецю.

На Київській Русі початок кам'яного будівництва датується кінцем X ст., а точніше спорудженням князем Володимиром Десятинної церкви. Розквіт цієї технології припадає на XI—XII ст., а кінець їй поклала татарська навала.

Ми прослідкували тенденцію розвитку технології будівельної справи в Києві за період X—XIII ст. Ці тенденції спостерігаються і в пам'ятках

X–XII ст. міст доби Київської Русі — Чернігова, Переяслава–Хмельницького, Новгороду та ін. На заході України це Володимир–Волинський, монастир у Зимно, залишки давньоруських споруд у Рівному, Горянська Ротонда, а також окремі споруди Хотинської фортеці.

Щодо XIII ст., а тим більше XIV ст., то на території Галицько–Волинського князівства вапняно–цементові розчини майже не застосовувалися. Там мурували з блоків доступного у цій місцевості вапняка, а цегли виробляли мало. Для заповнювача використовували природні піски, а також подрібнений вапняк невисокої міцності, тому згодом перейшли на вапняно–піщані і вапняно–карбонатні розчини. Така ж технологія характерна і для польського періоду.

На наш погляд, є підстави для визначення більш раннього терміну початку будівництва перших кам'яних споруд Хотинської фортеці.

Культура вапняно–цементових розчинів на території України після татаро–монгольського нашестя більше не поновлювалася. Розвиток будівельної технології пішов своїми самобутніми шляхами на території Галицько–Волинського князівства, Поділля і має свої особливості, залежно від місцевих сировинних матеріалів.

Мергелева гряда — комплексна археологічна пам'ятка на території Луганської області

«Мергелева гряда» була знайдена в 1976 р., але детальні дослідження археологічної пам'ятки розпочалися в 2005-му Експедиції на Мергелеву гряду проводяться під керівництвом доктора історичних наук В. Клочко [4] за підтримки Міністерства культури і туризму України. Широке висвітлення в пресі археологічна пам'ятка отримала у вересні 2006 р. За визначенням геологів та археологів, зробленим у 2007 р. на науковій конференції в Луганську, крім звичайних курганів, на «Мергелевій гряді» інших штучних мурованих споруд немає.

Зразки будівельних матеріалів з археологічного розкопу на території Мергелевої гряди біля с. Малокосянтинівка Перевальського району передані для техніко–технологічних досліджень завідуючим відділу охорони археологічної спадщини НДІ пам'яткоохоронних досліджень Р. Осадчим. Залишки археологічного мурування, призначення якого ще до кінця не визначено, розкопані у вигляді стіни в ґрунті товщиною 1,1 м.

Мурування виконане з каменя–плитняка на розчині, який сам по собі має значну міцність і щільність. Мурувальний розчин світло–сірого кольору, міцний, в товстих шарах розтрісканий.

Характеристика будівельних матеріалів за результатами дослідження

Для визначення природи окремих компонентів мурування виконане комплексне хіміко–петрографічне дослідження структури зразків будівельних розчинів та каменю з археологічного розкопу.

Камінь–плитняк в муруванні виготовлений з природного каменю — мергелевої породи, характерної для цієї місцевості.

Мергель — це осадова метаморфічна порода, основними компонентами якої є вапняк, глина та органічні домішки, що накопичуються у відкладеннях вивітрених порід та зазнають перекристалізації під впливом процесів метаморфізму протягом віків. Незважаючи на високу міцність кристалічної породи, камінь досить легко розколюється вздовж шарів, оскільки мергель має неоднорідну шарувату структуру в одному напрямку.

Опис мікроструктури мурувального розчину

Візуально: розчин світло–сірого з жовтуватим відтінком кольору, щільний, міцний. Текстура неорієнтована, структура псаммітова в поєднанні з пелітоморфною мікрозернистою структурою в'язучого.

Під мікроскопом: в'язучим у розчині є гідравлічне вапно, випалене з цієї ж мергелевої породи. Вапняно–глиниста суміш в'язучого складається з мікрозернистого кальциту і пелітових часточок глинистих мінералів.

Заповнювач — представлений рівномірно розподіленими напівобкатаними зернами кварцу розміром від 0,3 до 0,8 мм; є також включення зерен піроксену /слюди/ і глинистої породи типу аргіліту. Співвідношення компонентів в'язучого і заповнювача 1:2.

Висновок

Споруда будувалась з каменю–плитняку, який добувався з місцевої мергелевої породи. З цього ж каменя випалювалося в'язуче — гідравлічне вапно, яким скріплювали камінь в муруванні. Маємо випадок комплексного використання місцевих будівельних матеріалів, який можна наслідувати і в наш час.

Отже, ця споруда була рукотворною. При визначенні часу її побудови слід враховувати фактори, які можуть бути підставою для датування пам'ятки:

1. Тип кладки — в археологічному розкопі є два типи кладки.

*Фото 5. Фрагмент кладки типу «opus-mixtum».
Фрагмент «порядової» кладки*

На фото 5 структура кладки імітує в певній мірі давньоруську «opus-mixtum» (X–XI ст.) — між тонкими пластинами плитняка, який за розмірами нагадує плінфу, є прошарок бутового каменю. Між елементами кладки добре видно світло-сірі прошарки в'язучого.

*Фото 6. Фрагмент кладки типу «opus-mixtum».
Фрагмент «порядової» кладки*

На фото 6 тонкі пластини плитняка подібні плінфі в порядковій структурі мурування храмів другої половини XI — XII ст. на території Київської Русі.

2. Висока культура будівельного розчину: в'яжуче — гідравлічне вапно, випалене з мергелевої породи, заповнювач — промитий і відсіяний пісок, рівномірно перемішаний у в'яжучому — характерна ознака, що будували майстри, які добре володіли технікою кам'яного зодчества і, можливо, знаходилися під впливом давньоруських чи візантійських будівельних традицій.

Тобто маємо справу не з хаотичною ремонтною кладкою, а із системною, усвідомленою, з певним рівнем будівельної культури структурою мурування.

Слід зазначити, що по Донецькому регіону дуже мало випадків, коли проводилися подібні техніко-технологічні дослідження матеріалів археологічних розкопів. Немає аналогій, які дали б додаткові порівняльні відомості про подібні знахідки. Цей випадок відрізняється від багатьох, які ми вивчали, тому продовження дослідження пам'ятки може дати важливу наукову інформацію.

Склеп Деметри у м. Керч — пам'ятка археології II ст.

Склеп Деметри — видатна пам'ятка античної поховальної архітектури і живопису на території Боспорського царства. За художніми цінностями фрескового живопису його можна порівняти з унікальною пам'яткою — Казанликською гробницею IV ст. до н.е. в Болгарії.

Збереженість цієї пам'ятки дуже постраждала від помилкового «діагнозу» відносно техніки виконання розписів у камері склепу. Як відомо, розпис у склепі Деметри тривалий час вважали фресковим [6].

З часу відкриття склепу у 1895 р. залишилося багато загадок відносно остаточних висновків про техніку розписів і дату побудови склепу. Однією з причин цього була незавершеність техніко-технологічного дослідження пам'ятки.

Натурні обстеження свідчили, що фарбовий шар лежить на рожевому тиньку. Є підстави припустити, що висновки про склад рожевого тиньку були зроблені візуально — характерний колір навів учених на думку, що це є вапняно-цемянковий тиньк, отже, розписи виконані в техніці фрески (фото 7).

Тим часом відомі дослідники розписів відзначали, що їх стан швидко погіршується. К. Гриневич, завідувач Керченського музею з 1919 р., у своєму звіті відзначає, що живопис склепу Деметри помітно пошкоджується й обсыпається, тому необхідно вживати невідкладних спеціальних заходів, щоб зупинити руйнівний процес. Крім того, відшаруван-

ня ґрунту на окремих зображеннях розписів фіксують акти обстежень склепу 1927, 1938, 1945 і 1949 років.

Фото 7. Лик богині Деметри на склепінні камери склепу

Стан фарбового шару живопису особливо погіршився, коли в камері склепу в силу різних обставин з'явилася вода. В атмосфері насиченої вологості ґрунт під живописом розм'якшувався, залишаючи на площі стіни сріблясту білу гладеньку плівку. Тоді у технологів і з'явилися підозри про присутність гіпсу під фарбовим шаром. Як відомо, гіпс не є водостійким в'язучим і в умовах підвищеної вологості створює сульфатну засоленість основи під живописом.

Необхідно було більш детально уточнити склад тиньку під живописом. Петрографічне дослідження прозорого шліфа з кусочка тиньку дало несподівані результати — тиньк під живописом має гіпсово-цем'янковий склад. Встановлено, що основа під живописом складалася з двох шарів: рожевого гіпсового тиньку з додаванням потовченої кераміки та черепашкового борошна, по якому пензлем нанесено шар ґрунту завтовшки 0,5—1,0 м з високоякісного білого гіпсу [5]. По цьому шару вже здійснювався розпис (фото 8). Ця основа і стала основним

джерелом сірчаноокислих солей і причиною руйнування фарбового шару живопису в умовах підвищеної вологості.

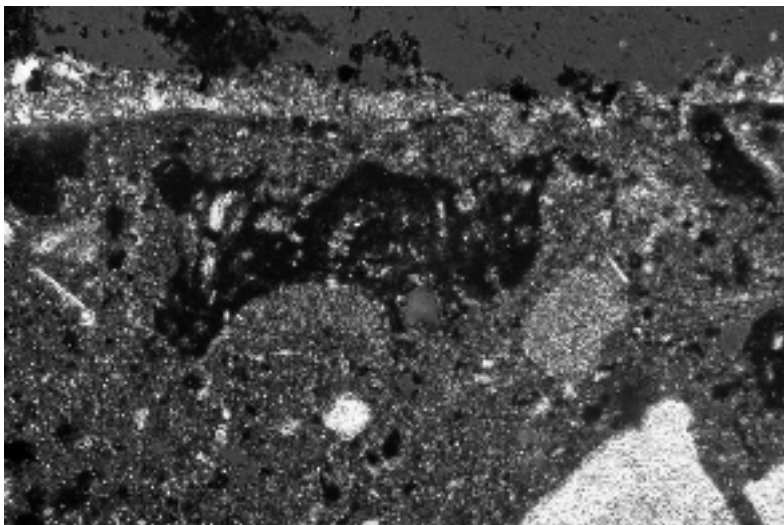

Фото 8. Мікроструктура тиньку під фарбовим шаром. На поверхні — сріблястий шар гіпсового ґрунту

Висновок

Живопис у склепі не можна назвати фрескою [6]. Помилка в аналізах призвела до помилкових технічних рішень в процесі реконструкції камери склепу і в кінцевому підсумку — до руйнування унікальних розписів.

Таким чином, комплексне техніко-технологічне дослідження матеріалів фарбового шару живопису необхідне, щоб зробити правильні висновки про техніку розписів та прийняти остаточне рішення про вибір методики консерваційних робіт після осушення склепу.

Проблема збереження унікальної пам'ятки античного періоду на сьогодні ще далека від завершення — потрібні зусилля для стабілізації температурно-вологісного режиму у камері склепу і консервації живопису.

Наведені приклади — лише кілька епізодів з мого практичного досвіду. На жаль, техніко-технологічні дослідження в кризовий період знаходяться в занепаді. Але не слід забувати, що найцікавіші відкриття відбуваються на контакті різних наук.

Література:

1. *Значко-Яворский И.А.* Очерки истории вяжущих веществ от древнейших времен до середины XIX века / Изд-во АН СССР, Ин-т истории естествознания и техники АН СССР. — М. - Л., 1963. — Часть IV, гл. 6, с. 283—285.
2. *Никитенко Н.* Святая София Киевская / Под ред. чл-корр. Академии архитектуры Украины Куковальской Н.М. — К.: Горобец, 2008, с. 19.
3. *Стріленко Ю. М.* Аналіз зразків фрескових та будівельних розчинів Софії Київської. У зб. Стародавній Київ. — К.: Наукова думка, Ін-т археології АН УРСР, 1975, с. 195—197.
4. *Клочко В.І.* Мергелева гряда // Искусство и религия древних обществ. — Луганск: 2007. — С. 118—121.
5. *Кононов В.Н.* К вопросу о технике боспорской живописи // Археология и история Боспора. Т. II, С. 279—280.
6. *Зинько Е.А., Буйских А.В., Русяева А.С., Савостина Е.А., Стріленко Ю.Н., Язги О.* — Склеп Деметры. — К.: Мистецтво, 2009, С. 179.

Выполнение историко-архитектурных исследований в комплексе с научно-технологическими позволяет не только зафиксировать современное состояние памятника, но и создает предпосылки для уточнения хронологических этапов его строительства и переделок, характер и технологию первичной отделки, принять правильное решение о выборе методики консервационно-реставрационных работ.

В докладе приводятся примеры технико-технологических исследований известных памятников — Десятиной церкви в г. Киеве, Хотинской крепости, Мергелевой гряды и Склепа Деметры. Эти результаты иллюстрируют значение таких комплексных исследований материалов памятников архитектуры и археологии для характеристики исторического объекта.

Об'єкти національного заповідника «Замки Тернопілля»: історико-картографічні аспекти дослідження

Одним із найважливіших факторів дослідження територіальної організації та геопросторової локалізації об'єктів і явищ є аналіз картографічного матеріалу. Більшою чи меншою мірою на картах схематично достовірно відображено просторове співвідношення населених пунктів, а в них і окремих елементів. Крім того, карти, схеми та плани відображають положення об'єктів відносно торгових шляхів, вказують на розміри та адміністративно-територіальну класифікацію населених пунктів, допомагають зрозуміти причини їх виникнення саме в тому чи іншому місці тощо.

На основі розгляду картографічної діяльності як суспільно-історичної системи, що розвивається у часі, основних принципів, за якими конструюється схема періодизації розвитку картографування, та авторських досліджень картографічної спадщини виділено шість основних етапів картографування території України: 1) Картографічні зображення у первісному суспільстві; 2) Картографування у стародавні часи (IV ст. до н.е. — V ст. н.е.); 3) Картографування у середньовіччі (VI ст. — початок XVII ст.); 4) Картографування у нові часи (середина XVII ст. — 1920 р.), який включає три періоди: середина XVII ст. — друга половина XVIII ст., кінець XVIII ст. — 1918 р. і 1918—1920 р.; 5) Картографування у радянські часи (початок 20-х — початок 90-х рр. XX ст.), який також включає три періоди: початок 20-х рр. XX ст. — 1941 р., 1941—1945 р., 1945 — початок 90-х рр. XX ст.; 6) Картографування у незалежній Україні [1].

Картографування території сучасної України взагалі та нашого регіону зокрема є, поряд з літописами та археологічним матеріалом, важливим джерелом інформації про населені пункти та історико-архітектурні об'єкти, що в них знаходяться. Тому об'єктом дослідження даної статті є картографування території сучасної Тернопільської області, а предметом дослідження — Національний заповідник «Замки Тернопілля», зокрема його замки та палаци.

У часи національного відродження історія України стала об'єктом всебічного фахового й громадського зацікавлення. А саме замки й фор-

теці — найвиразніші реальні свідки нашої драматичної минувшини. Тому ознайомлення з пам'ятками оборонно-фортифікаційної архітектури Західного Поділля, Східної Галичини, Прикарпаття та Південної Волині, на нашу думку, буде сприяти розширенню освітньо-пізнавального горизонту не тільки українських, а й іноземних туристів та мандрівників.

Більшість замків Тернопільщини, що входять до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», були споруджені у XVII ст., тому ми зосередили увагу на періоді XVII–XIX ст. Так звані загально-географічні карти дозволяють дослідити глобальні моменти, пов'язані з тим чи іншим населеним пунктом (зосередження на правому чи лівому березі річки чи ставу, розташування відносно великих торгових шляхів та караванних доріг, тип міських оборонних укріплень тощо). Топографічні та кадастрові карти дають змогу визначити планувальну структуру населеного пункту, зосередження певної оборонної фортифікації, наявність земляних укріплених валів і т.ін.). На окремих, як загально-географічних, так і топографічних і кадастрових картах позначені кордони держав та їх структурно-адміністративних підрозділів (воєводств, повітів, гмін тощо), тому можна прослідкувати — до яких державних та регіональних утворень належали ті чи інші населені пункти. Крім того, такі карти дозволяють прослідкувати трансформацію історичної назви міста чи поселення та який статус вони мали в конкретному історичному періоді (для прикладу: село Язловець (Яблунівка) Бучацького району Тернопільської області з середини XIV ст. до 1934 р. вважалось містом).

Оскільки більшу частину замків, що входять до складу заповідника, було споруджено протягом XVII ст., а в наступні віки лише реконструйовано, то ми звернули особливу увагу саме на цей період. Отже, пропонуємо зведену таблицю загально-географічних карт території сучасної України та сучасної Тернопільської області періоду XVI–XIX ст. (табл. 1).

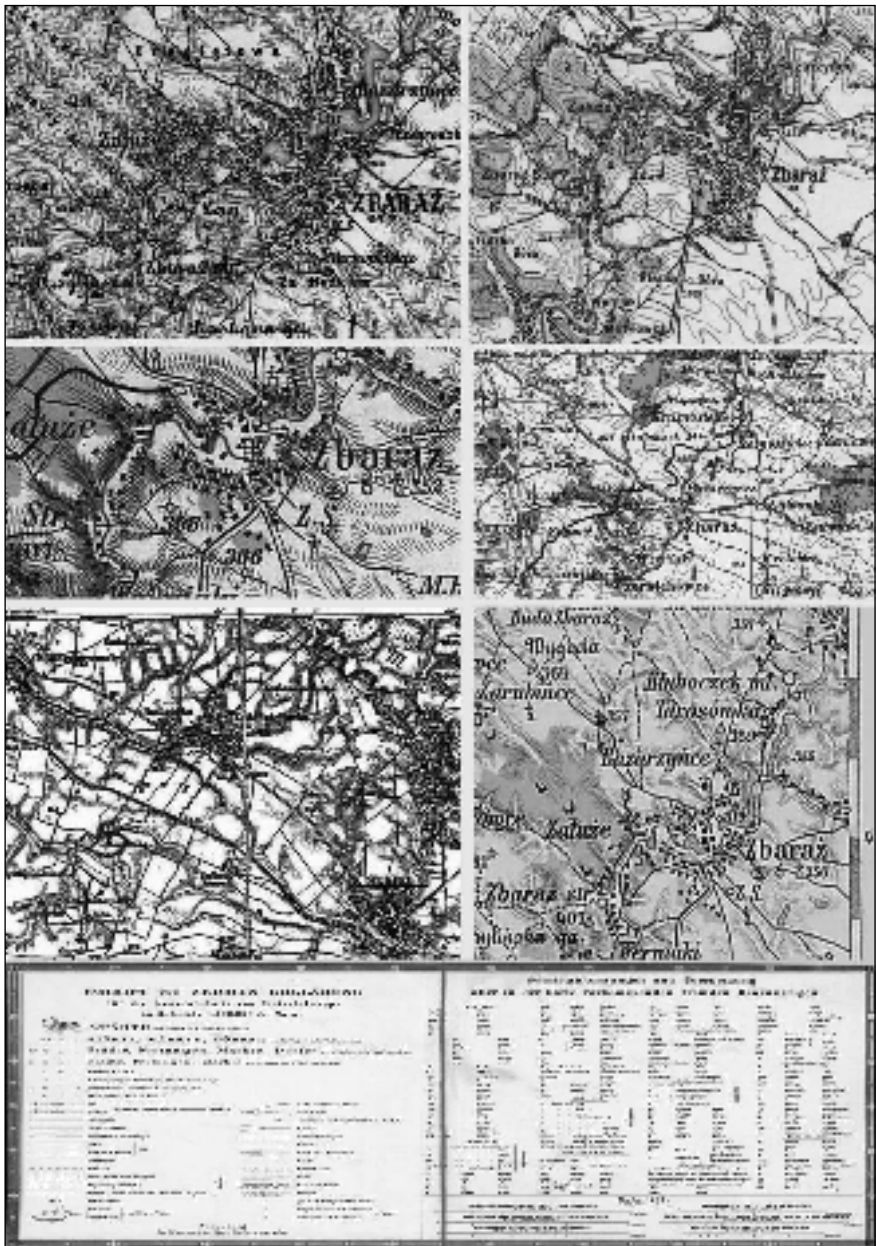
На особливу увагу заслуговує Історичний атлас Речі Посполитої епохи XVI–XVII ст. під редакцією Олександра Яблоновського. В другому розділі цього атласу «Землі Руські» відзначені території володінь княжих та магнатських родів Польщі та сучасної України. Ці карти дають змогу прослідкувати процес зміни володінь і маєтків протягом вказаного періоду.

Провідним закладом здійснення туристичної діяльності на території Тернопільської області, зокрема у сфері замкового туризму, є Національний заповідник «Замки Тернопілля», що знаходиться у місті

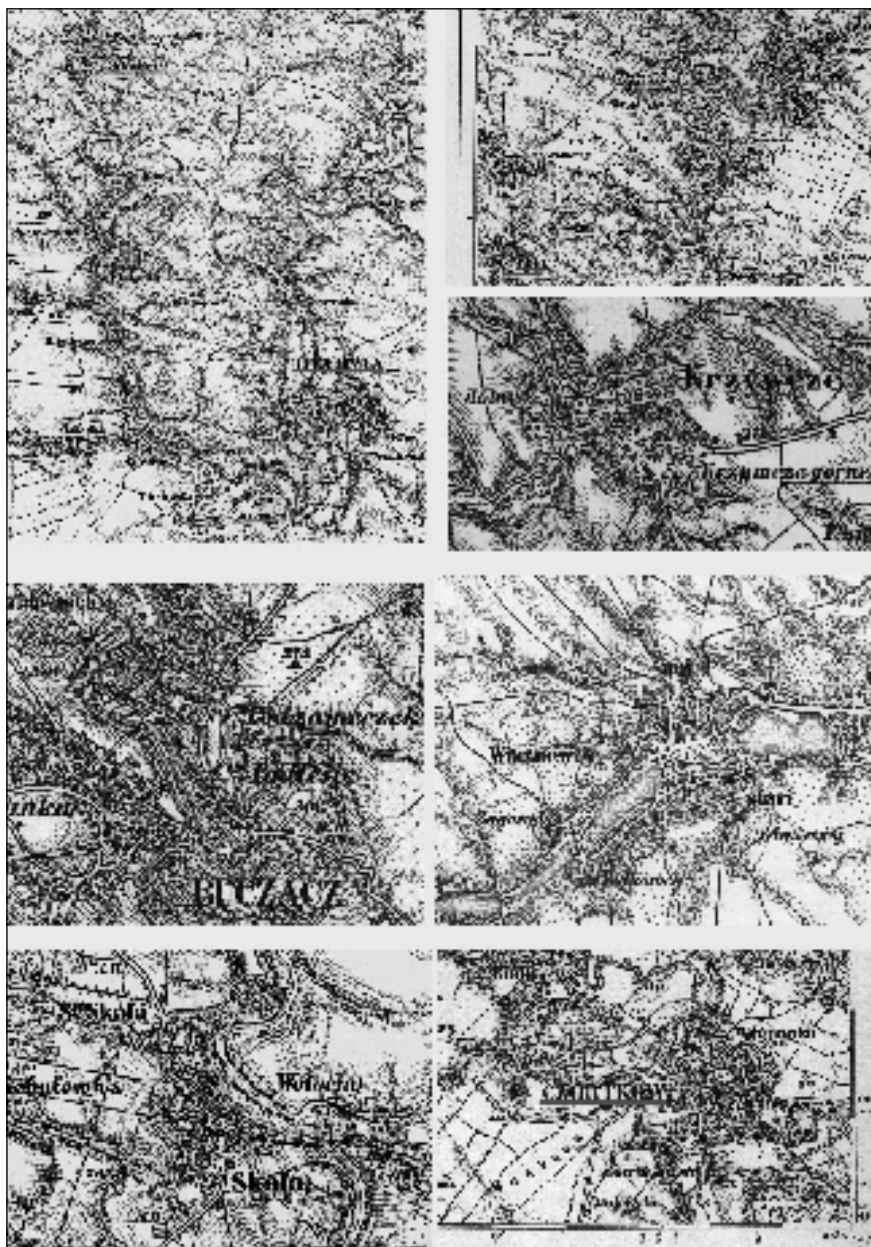
Збаражі. Національний заповідник є членом Регіонально-туристичного інформаційного центру «Карпатський регіон» (Свідоцтво №1/04 від 28.03.2005 р.), а також членом Українського центру розвитку музейної справи Міжнародного благодійного Фонду «Україна — 3000», з 2006 р. Державний історико-архітектурний заповідник у місті Збаражі засновано Постановою Кабінету Міністрів України від 8 лютого 1994 р. у зв'язку з 400-річчям з дня народження Гетьмана України Богдана Хмельницького, війська якого в ході Визвольної війни українського народу проти польської шляхти 1648—1657 рр. неодноразово перебували і вели бої під Збаражем. Базою заповідника став архітектурний комплекс Збаразького замку XVII ст., пам'ятки архітектури національного значення міста та околиць (костел св. Антонія, монастир Бернардинів у Збаражі, Спасо-Преображенська церква 1600 р. в с. Залужжя, адміністративні будинки, млин тощо). У 1999 р. на базі пам'ятки архітектури національного значення — палацово-паркового комплексу XIV–XIX ст., було створено Вишневецьку філію заповідника, у 2002 р. на базі пам'ятки архітектури національного значення — Скалатського замку XVII ст. Скалатську філію заповідника. Враховуючи велике значення Державного історико-архітектурного заповідника в м. Збаражі Тернопільської області у справі збереження особливо цінних об'єктів історії, культури, архітектури, а також його роль у відродженні національно-культурних традицій, у січні 2005 р. Указом Президента України заповіднику надано статус національного закладу і перейменовано на Національний заповідник «Замки Тернопілля». Підпорядкований Міністерству регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 листопада 2008 р. до складу заповідника увійшли: замок 1631 р. в місті Теремовля і замок XVII ст. в селищі Микулинці Теремовлянського району, замок XVII ст. в селищі Золотий Потік, замок 1600 р. в селі Підзамочок, замок XIV–XVIII ст. в селі Язловець Буцацького району, замок XIV–XVII ст. в селищі Скала-Подільська і замок XVII ст. в селі Кривче Борщівського району. У 2009 р. на баланс заповідника було передано замок XVII ст. в Чорткові Тернопільської області (карта 2).

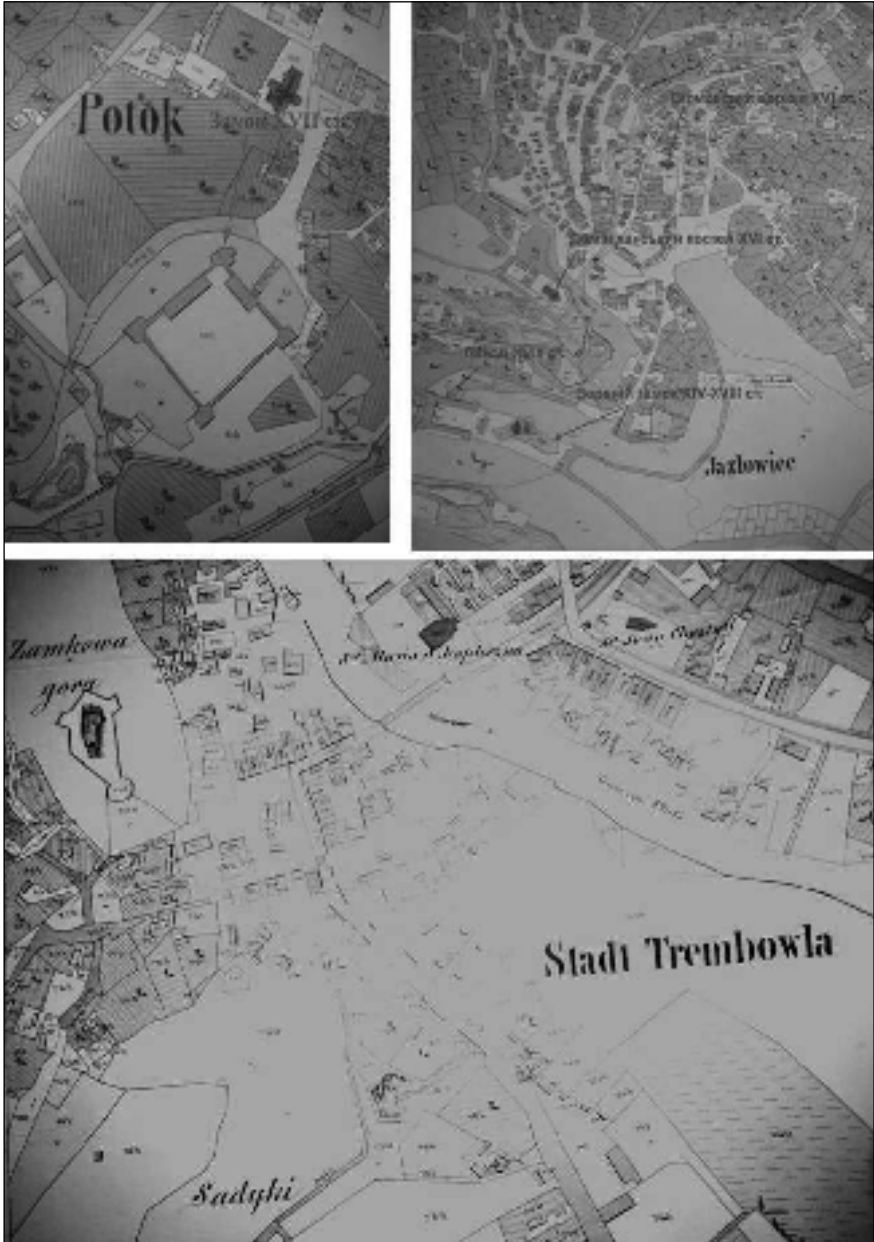
За 15 років свого існування відбувся процес формування і становлення заповідника як наукової, музейної та реставраційно-виробничої установи. Наукові працівники заповідника тривалий час досліджують історію, архітектуру, туристичне пристосування конкретно визначених

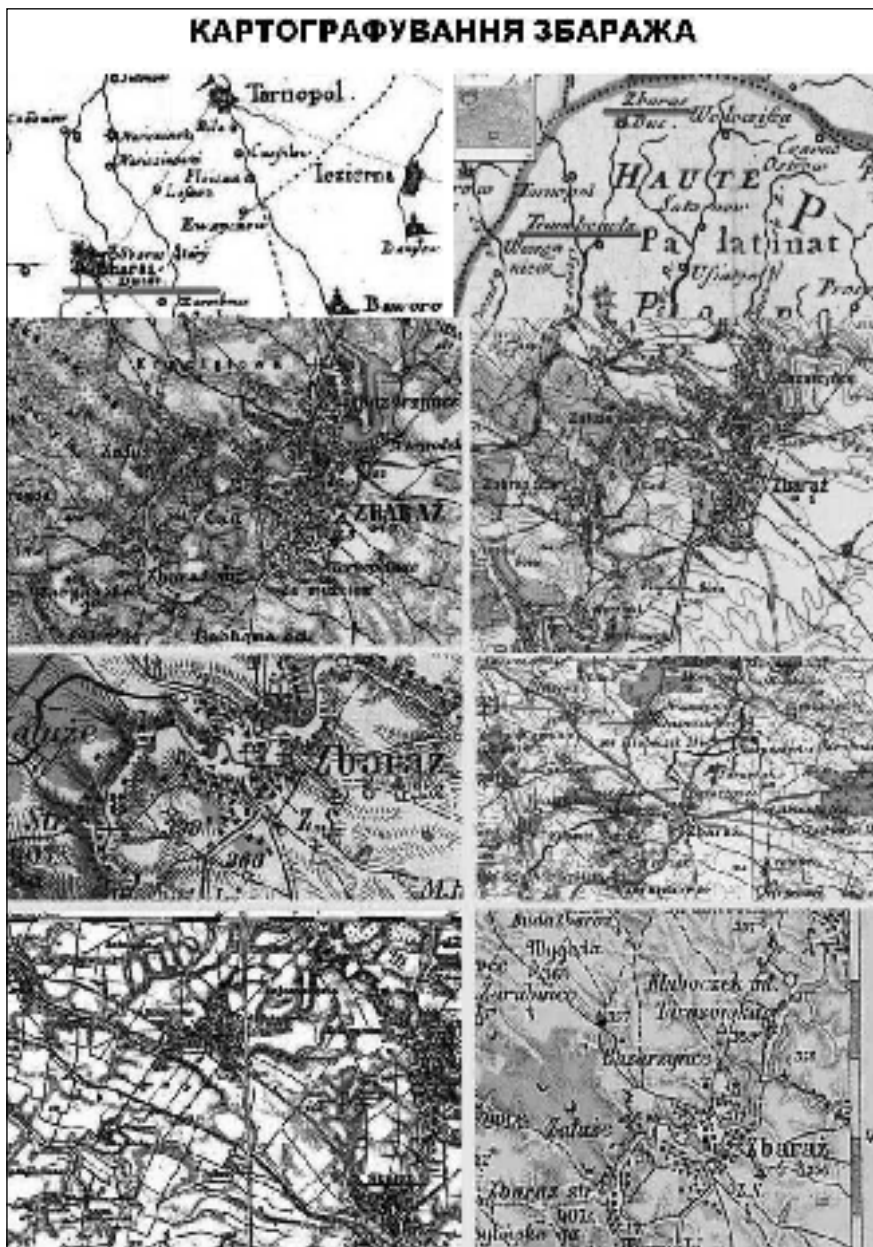
Таблиця 1. Загально-географічні карти території сучасної України та Тернопільської обл. періоду XVI—XIX ст.

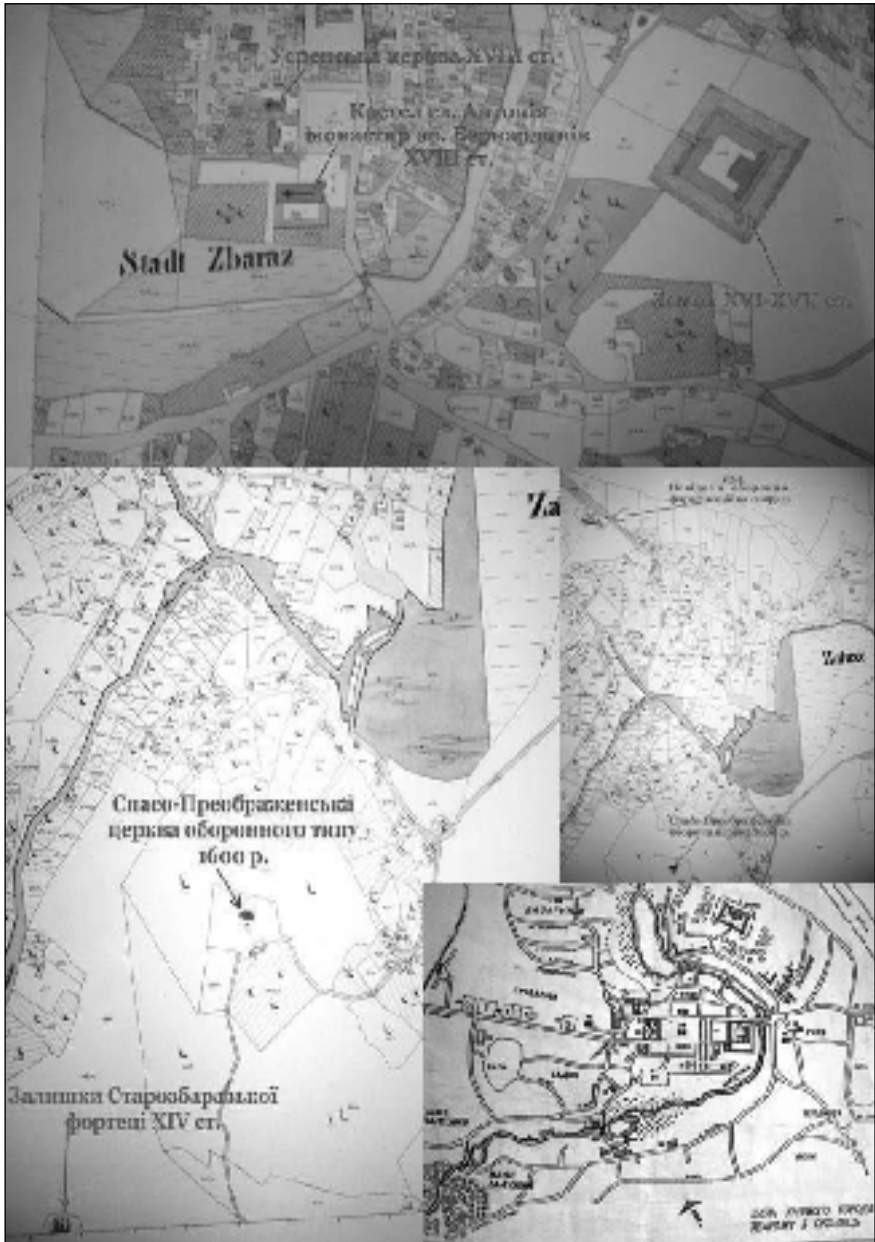
Таблиця 2. Результати досліджень виявлених та проаналізованих топокарт території сучасної Тернопільської обл.

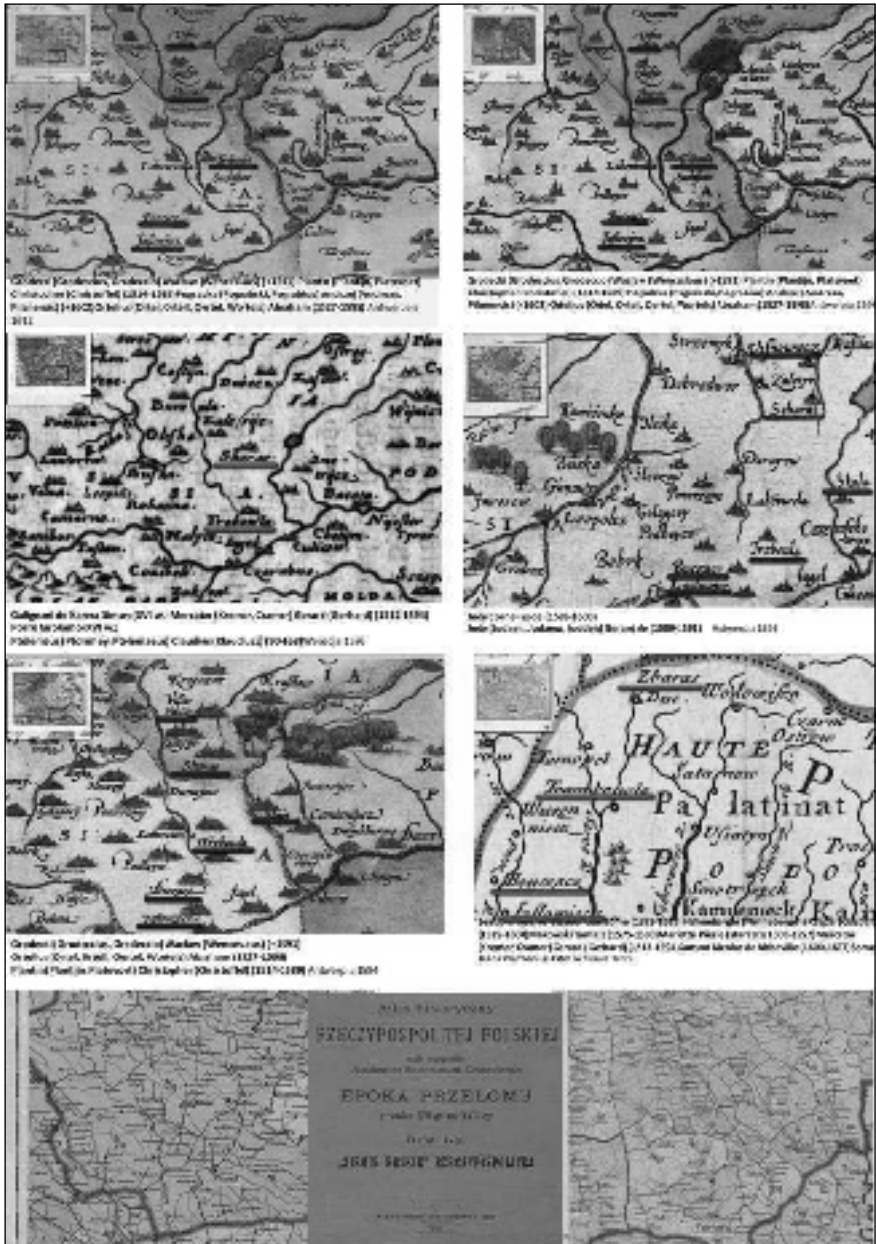
Таблиця 3. Кадастрові карти австрійського періоду 1830—1890 рр. населених пунктів Тернопільської обл.

Таблиця 4. Карти середини XVII— поч. XX ст., які відображають планувально-містобудівні характеристики Збаражжя та його історико-архітектурних пам'яток

Таблиця 5. Кадастрова карта Збаражжя та його околиць.
Нововиявлений оборонно-фартифікаційний об'єкт на території села
Залужжя, поблизу Збаражжя

Карта 2

замків, палаців та фортець. Як вже було зазначено, важливим джерелом інформації в цьому процесі є картографічний матеріал, який дає змогу визначити не тільки просторову локалізацію об'єкта, а й дозволяє іноді за відсутності археологічного чи історіографічного матеріалу провести попереднє датування замку. Середньовічні карти, схеми та гравюри допомагають зрозуміти ті об'єктивні причини, які спонукали будівничих та архітекторів минулого споруджувати твердині саме там, а не деінде.

Отже, звернемось до самого картографічного матеріалу, що відображає об'єкти НЗ «Замки Тернопілля» і не тільки. Заслугує великої уваги карта середини XVII ст. Г. де Боплана, на фрагменті якої нами виділено населені пункти, де знаходяться замки заповідника (карта 1). На ряді містечок у вигляді відповідного умовного позначення зображено замки чи укріплені мури власне населених пунктів. Оскільки, карта відображає період станом на 1650–ті роки, то фортеці, які побудовані в кінці XVII ст., ще не позначені (Скалат), а у містечку Вишнівець старий замок Корибута–Дмитра, сина Ольгерда Гедиміновича, вже був зруйнований, а новий, на лівому березі р. Горинь, ще не завершений. Натомість, у цих об'єктах відзначені елементи сакральної архітектури. Цікаво, що крім замків, фортець, оборонних монастирів та церков подані також і міські фортифікації ряду міст та містечок Поділля (Збараж). Окремі населені пункти відрізняються від сучасних своєю назвою (Золотий Потік), а сучасні села позначені як міста і містечка (Язловець). Такі моменти дозволяють прослідкувати історико–географічні особливості цих топонімів.

Важливим джерелом інформації про розташування населених пунктів регіону, його гідромережу, рельєф та інші більш деталізовані дані є топографічні карти території сучасної Тернопільської області. Оскільки більшість об'єктів заповідника (за винятком Вишневецького палацово–паркового комплексу) знаходяться на території тогочасної Австрії, то ми зосередили увагу на топографічних картах Австро–Угорської імперії (1772—1920 р.) та Польщі (1920—1939 р.). В Австрії перша зйомка території Галичини проводилась у масштабі 1:72 000 під керівництвом Й. Лізганіга. Для цього у 1773 р. була побудована тріангуляційна мережа і виконані астрономічні спостереження на трьох пунктах (Львів, Ряшів, Краків). Детальне знімання виконувалося на основі геометричної мережі. Була створена топографічна карта на 79 аркушах. Після доопрацювання в Інженерній академії у Відні (1784) її зменшили до масштабу 1:288 000 і в 1790 р. опублікували у Відні на 49 аркушах (31,3x23,4 см).

Загальний розмір першої топографічної карти Галичини «Regna Galiciae et Lodomeriar ...» 165x230 см. У 1794 р. у Львові окремою книжкою було видано покажчик географічних назв до цієї карти. Із незначними змінами у 1824 р. карту Й. Лізганіґа перевидало Генеральне квартирмейстерство на 33 аркушах («Koenigreich Galiciae et Lodomeriar ...»). На карті відображено понад 10 тис. населених пунктів. Територія Галичини відображена на детальній Йосифінській військовій карті. Від 1763 до 1785 р. Австрійське Генеральне квартирмейстерство з військовою метою виконувало так зване перше знімання (Йосифінське картографування). Після першого поділу Польщі у 1772 р. воно охопило також території Галичини і Буковини (1779—1883). Знімання виконувалось у масштабі 1:28 800. Рельєф зображувався за дещо зміненою шкалою Лемана. Всього для окремих австрійських країв, областей і земель було створено 4685 аркушів рукописної Йосифінської карти, доповненої томами «Військових описів» для окремих секцій карти. Обсяг карти Королівства Галичини та Лодомерії фон Ф. Міґа масштабу 1:28 800 (1779—1783) — 413 аркушів (42x62 см). Карта зберігається у Військовому архіві Відня. Результати дослідження виявлених та проаналізованих топокарт території області пропонуємо у таблиці ([1] табл. 2).

Розглянуті нами карти дозволяють проаналізувати лише геополітичне чи регіональне розташування населених пунктів з оборонними фортифікаціями, однак вони не дають повної картини про форму та контури оборонних мурів, розміщення та планування дитинця тощо. У Державному архіві Тернопільської області нами було проаналізовано кадастрові карти австрійського періоду 1830—1890 рр. [3], а також карти населених пунктів Тернопільської області (частина карт зберігається у ЦДІА м. Львова), у яких знаходяться фортеці заповідника (табл. 3).

Окремого вивчення заслуговує картографування м. Збаража та його історико-архітектурних пам'яток. Карти середини XVII — поч. XX ст. відображають планувально-містобудівні характеристики Збаража (табл. 4).

При дослідженні кадастрових карт Збаража й околиць у Державному архіві Тернопільської області нами було виявлено досі не відомий оборонно-фортифікаційний об'єкт на території села Залужжя, поблизу Збаража (табл. 5). Він знаходиться на північній-захід від Спасо-Преображенської церкви 1600 р., яка, як відомо, розташована на місці Свято-Онуфріївського монастиря XIII ст., та залишків Старозбаразької фортеці XIV ст., спорудженої за «Хронікою Стрийковського» Корибутом-

Дмитром, сином Ольгерда Гедиміновича після 1395 р. [5, с. 101]. Аналіз ескізного зображення об'єкта (карта 2) дозволяє з досить високим ступенем вірогідності стверджувати, що це оборонно-фортифікаційна споруда баштово-стінового типу з двох'ярусною в'їзною брамою. Проте для визначення функціональної приналежності об'єкта необхідно з'ясувати значення числа «382» на плані споруди чи провести археологічні розкопки на місці її зосередження. Вище окреслена територія (церква 1600 р., фортеця 1395 р. та даний об'єкт) відносяться, на думку істориків і археологів, до так званого «літописного Збаража» Х–ХІІІ ст. [4, с. 92—97].

Отже, виявлений нами на даний час картографічний матеріал дозволяє визначити локалізацію та територіально-планувальну структуру більшості населених пунктів, де знаходяться об'єкти оборонного мурованого зодчества Національного заповідника «Замки Тернопілля». Це дозволить значно вдосконалити та розширити науково-дослідницький матеріал для їх пристосування до туристично-екскурсійної діяльності.

Література:

1. *Сосса Р. І.* Картографування території України: історія, перспективи, наукові основи / Ростислав Сосса // дис... д-ра геогр. наук: 11.00.12 / НАН України; Інститут географії. — К., 2004. <http://disser.com.ua/content/32503.html>
2. *Карта Г. Л. де Боплана* <http://yassena.livejournal.com/41664.html>
3. *Кадастрові карти населених пунктів Тернопільської області* // ДАТО, 1830—1860 р.
4. *Ягодинська М.* Літописний Збараж (Збираж) (за матеріалами археологічних досліджень) / Марина Ягодинська // Наукові записки «Національного заповідника «Замки Тернопілля». Вид-во ТНПУ. Тернопіль-Збараж, 2010 р. — С. 92—97.
5. *Strykowski M.* Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi... 1547—1593 / Maciej Strykowski // t.2, k.12, 1846. S.572. Памятники истории и культуры бывших колоний Николаевской области: опыт этнографического похода.

Памятники истории и культуры бывших колоний Николаевской области: опыт этнографического подхода

Украина включает значительное количество историко-этнографических районов, которые характеризуются специфическим прошлым опытом, выразительностью и поликультурностью традиций их населения [2, с. 90; 7, с. 348—349; 9, с. 388—393; 12, с. 16; 14, с. 27—43; 15, с. 139—140; 17, с. 106—114]. Одним из подобных регионов является территория современной Николаевской области. Здесь, в сравнении с другими территориями Южной Украины, наблюдается относительно однородный состав населения [10, с. 124—130; 16, с. 47—51;]. При этом, инноэтническое население прослеживается в ретроспективе на уровне ряда анклавов — отдельные поселения или кварталы (улицы, кутки) русских, молдаван, поляков, евреев и др. Особое значение имели специальные «колонии», созданные и существовавшие в Херсонской губернии [19, с. 23—48].

Из всех подобных поселений в рамках актуальной Николаевской области находятся немецкие, еврейские, чешская и болгарская. Несмотря на то, что в результате унификационных реформ 1860-х годов эти «колонии» были упразднены, однако самобытное население в них оставалось и пережило все перипетии конца XIX—XX вв. Каждая из групп оставила свое яркое наследие, отразившееся в частности в памятниках истории и культуры. Актуальность их выявления и изучения для бывших немецких и еврейских колоний подчеркивается тем, что все они пережили катастрофические смены населения в 1930—1940-х годах. В результате депортаций (в первом случае) и геноцида (во втором) вместо предыдущего населения эти пункты заселили пришлые украинцы, русские, молдаване и т.д. Изучение феноменов «земледельческих колоний», которое активно началось во второй половине XIX — начале XX вв. [13, с. 1807—1887 гг.; 8], было прервано.

Подобный разрыв культурной традиции, по понятным причинам, не исследовался в советский период. Это и стало предпосылкой актуального переосмысления приоритетов в сфере охраны памятников

Украины. Одной из тенденций этого процесса является выявление компонента в корпусе памятников, который отображал своеобразие отдельно взятых национальных меньшинств. Для Николаевской области и предмета нашего специального внимания — бывшие еврейские и немецкие колонии — иллюстрируют эту тенденцию работы историко-краеведческого характера [18].

Из новейшей историографии очевидна необходимость применения «этнографического подхода». Одним из продуктивных методов представляется соотношение памятников прошлого, известных по источникам, с современной реальностью. Таким образом может быть достигнуто: выявление полевой информации, исследование и ввод в научный оборот этнографических предметов через публикацию каталогов и современные информационные системы. Непосредственный сбор (создание новых эмпирических данных) является одним из эффективных направлений сохранения, изучения и трансляции этнокультурного наследия.

Учитывая эту ситуацию, нами и были предприняты пилотные проекты подобного рода. Они базировались на уточнениях определения предмета охраны культурного наследия с применением этнологического подхода. Такой ракурс позволил расширить научные критерии в сфере охраны памятников на региональном уровне. При этом были апробированы и использованы различные методики, уже применяемые в опыте этнографических исследований, а также разработаны и адаптированы конкретные варианты этих приемов и форм работы.

Практическим аспектом выступали мониторинг, дополнения и уточнения учетных карточек на объекты истории и архитектуры на территории Николаевской области.

При анализе памятников истории и архитектуры немецких и еврейских колоний на территории Николаевской области ставились задачи определить, что значит «этнографический подход», как его можно использовать при определении предмета охраны объекта и систематизации материала, как данный прием поможет при определении принадлежности предмета охраны к отдельному национальному меньшинству, какие преимущества это даст исследователям в сфере охраны культурного наследия. Для этнологии это еще и опыт работы с памятниками, которые «поменяли» своих хозяев. Как правило, предметами

внимания в этой науке выступают живые традиции, которые ученый может наблюдать и фиксировать непосредственно. В нашем случае доводилось общаться с одним населением, обращаясь к материальным объектам и практике уже несуществующих предшественников. Таким образом, мы имели дело с исторической памятью современного населения (в основном — украинского), выявляя в нем компонент исчезнувшего. Специальный интерес представляли материальные реликты немецкого и еврейского прошлого в этих населенных пунктах.

В силу этого речь шла не столько о создании и естественном бытовании конкретных памятников этнических групп, сколько об их судьбе и функционировании в контексте других жителей. Вытекающий отсюда вопрос, что в дальнейшем предстоит пережить подобным памятникам. Неужели смена перспектив способна вывести объекты из культурного наследия Украины?! Оптимистично смотря на будущее, искали и находили примеры новых содержаний в старых формах. Ведь несмотря на тот факт, что в с. Парутино Очаковского района уже давно не живут античные эллины, одна из созданных ими славных греческих колоний продолжает существовать в мемориальном пространстве Украины. Точно так же бывшие синагоги и ишивы могут быть востребованы не только как памятники, но и как объекты с вполне функциональным предназначением (например, в виде половника и склада, как мы видели в Романовке).

Терминологическая нерешенность понятий в этнологии заставляет нас использовать сложившиеся юридические определения. Так, к «национальным меньшинствам» (читаем — «этническим меньшинствам») «...относятся группы граждан Украины, не являющихся украинцами по национальности, проявляющих чувство национального самосознания и общности между собой» [5. с. 529]. Здесь же специальной статьей оговаривается, что «памятники истории и культуры национальных меньшинств на территории Украины охраняются законом». Естественно, что любое национальное меньшинство формирует свое культурное наследие, обладающее определенным количеством отличительных черт. Используемые выражения «национальный памятник» в статье будет отражать не статус памятника, а принадлежность к истории той или иной национальной колонии и обладающий соответствующими специфическими чертами, определенными культурой этого национального меньшинства.

С таких позиций и проводился этнографический сбор материала по памятникам немецкого и еврейского национального меньшинства Николаевской области. На протяжении 2007—2010 гг. были предприняты выезды в бывшие немецкие колонии, хутора, места их существования. Были обследованы Ландау (с. Широколановка), Катериненталь (с. Катериновка), Йоганесталь (с. Ивановка), Мюнхен (с. Градовка), Раштадт (с. Поречье), Шпейер (с. Песчаный Брод) Веселиновского района; Гольбштадт (с. Новоселовка, Карлсруе (с. Степовое), Шенфельд (с. Кринички), Штейнберг (с. Кирьяковка) Николаевского района; Блюменфельд (с. Краснополье), Александрфельд (с.мт Березанка), Блюменфельд (с. Анновка), Визенгруд (с. Люблено), Вильгельмсталь (с. Васильевка), х. Коммуна (с. Александровка), Ротендорф (с. Красное), Нейзац (с. Прогрессовка), Розенхейм (с. Колобатино), Себастьянфельд (с. Малахово), Фридендорф (с. Елизаветовка), хутор Келлера между с. Михайловкой и с. Васильевкой, хутор Вильгельма Кеплена (с.мт Березанка), Эйгегут (с. Дмитриевка) Березанского района, Нейфильд (с. Ефремовка), Нойгейм (с. Березнеговатское Новобугского района); Кристина (с. Новошафронь) Новодедесского района. Аналогичные исследования были начаты в 2010 г. в отношении бывших еврейских земледельческих колоний: Нагартав (ныне — пгт. Березнеговатое) и Романовка Березнеговатского района, Ефингар (с. Плющевка) и Доброе Баштанского района. Естественно, что кроме колоний еврейское наследие было ярко и широко представлено в местечках и селах Николаевской области (Вознесенск, Первомайск, Мостовое, Доманевка и т.д.). Планируется, что эти объекты будут в дальнейшем обследованы.

Таким образом, полевые исследования охватили около 30 материнских и дочерних немецких колоний, которые расположены в основном в современном Веселиновском, Николаевском, Березанском и Баштанском районах. Меньшей плотностью представлены немецкие колонии в Новодедесском и Новобугском районах. Аналогичные работы проведены во всех бывших еврейских земледельческих колониях, которые попадают в современные границы области.

Были изучены и зафиксированы более ста объектов и исторических мест, связанных с еврейским культурным наследием. Из них, для 14-ти, которые состояли на учете и официально являются охраняемыми объектами, был проведен мониторинг и зафиксировано их современное материально-техническое состояние. Для 37-ми составлены

учетные карточки и предложено внести в реестр исторических и архитектурных памятников Николаевской области. Эти же объекты решением правления Николаевской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры занесены в список нововыявленных объектов. Оформление дальнейших процедур составления учетной документации и предложений для включения в Государственный реестр будет для каждого объекта иметь индивидуальный подход. Также было исследовано более 400 объектов немецкого наследия. Результатом исследования бывших немецких колоний явилось собрание научных материалов по 38 исчезнувшим и имеющимся сегодня населенным пунктам.

Исследуя материальные объекты немецкого и еврейского наследия на территории Николаевской области с помощью научного подхода внимание акцентировалось на аутентичности. Отбирались объекты с использованием этнологического подхода, т.е. учитывались особенности, присущие материальной культуре немцев и евреев-колонистов на региональном уровне. Все объекты, отобранные для доклада, сами по себе являются научными источниками, которые отображают деятельность и культуру прошлых поколений. Они, независимо от состояния их сохранности, являются носителями широкого спектра общественно-значимых ценностей [3, с.13].

Около двухсот лет назад началось освоение юга Украины немецкими и еврейскими колонистами. За такой долгий срок переселенцами, которых можно смело приравнять к коренному населению нашего края, были созданы значительные варианты самобытных культур, частично сохранившихся и до наших дней. Естественное развитие было прервано трагическими событиями 1930—1940-х годов. В результате, в Николаевской области в местах бывших немецких колоний практически не осталось немецкого населения. Еврейское и немецкое население не имеет на данное время мест компактного проживания. Но сохранились объекты их культурного наследия, в частности недвижимые.

В 2009 г. в Николаевской области отмечался юбилей Березанских немецких колоний. В рамках подготовки его празднования было получено задание облминистрации подготовить доклад о состоянии немецких объектов культурного наследия. В ходе подготовки доклада мы столкнулись с проблемами нехватки научной информации в учетных карточках. Пополнение учетной документации на архитектурные и

исторические объекты немецкой культуры на территории Николаевской области упирались в проблему ограниченного наличия материалов по истории материальной культуры немцев-колонистов в фондах Государственных архивов Николаевской, Одесской и Херсонской областей. Основные материалы были вывезены в Германию в 1944 г. Работа с иностранными архивами связана с проблемами отсутствия в штате переводчиков и архитекторов, а также с отсутствием финансирования командировок в Германию и Россию, где сосредоточены основные материалы по данной теме. Все это наложило негативный отпечаток на работу в ходе исследования.

Всего в области порядка 1600 недвижимых памятников истории, монументального искусства, архитектуры и градостроительства. Из них только десять относятся к памятникам немецкой культуры, которые сегодня имеют оформленный статус «памятника». Из культурного наследия евреев только четыре, связанные с трагедией Холокоста, имеют такой статус и соответствующую учетную документацию. По виду «архитектура» статуса «памятник» не имеет ни один объект. Учетная документация 1990-х годов устарела, сведения, содержащиеся в ней, ограничены и не раскрывают объемов предмета охраны объектов, а значит, не дают полной научной информации и требуют переоформления.

После полевого и кабинетного этапов работы с использованием этнографического подхода было выяснено, что критериям отбора и зачислению в категорию «нововыявленные» соответствуют еще 16 объектов историко-архитектурного наследия немцев-колонистов.

Территории, имеющие объекты еврейской культуры в Николаевской области, до конца не обследованы. Но уже на сегодняшний день соответствуют критериям отбора порядка 37 нововыявленных недвижимых объектов еврейской истории и архитектуры, не состоящих на Государственном учете.

Существует определенный дисбаланс в предложениях к Государственному реестру недвижимых памятников Украины по Николаевской области, которые сегодня имеется возможность исправить. Так, например, большинство памятников в еврейских поселениях не взяты на учет как мемориальные места. Это кладбища, места расстрела и захоронений 1941 г. При этом также оказывается, что не одно культовое сооружение или другие здания не указаны в качестве объектов культурного наследия национальных меньшинств именно еврейского наследия в предло-

жения к Государственному реестру. Наши исследования убедительно показали наличие ряда выразительных и исторически значимых зданий: синагоги в Березнеговатом, Романовке и Добром; школа (ишива) в Романовке или училище в Плющевке; ряд характерных жилищных построек с лавками и складами. На наш взгляд, имеются все основания для внесения их в охранный список государства (причем многих сразу по двум категориям — «история» и «архитектура»).

Аналогично обстоят дела с бывшим немецким населением. Здесь тоже кладбища не являлись предметом охраны. Это при том, что в бывших немецких колониях сохранились культовые постройки (костелы и кирхи), административные здания и в некоторых современных населенных пунктах сохранились исторические ареалы, которые не стоят на государственном учете. Исследования внесены в планы работ государственных органов охраны культурного наследия в Николаевской области, но достаточного количества денег не выделено. Материалы собираются силами неприбыльной Николаевской областной организации Украинского общества охраны памятников истории и культуры.

Еще один важный результат нашей работы связан с аспектами исторической памяти. О прошлых жителях-колонистах повсеместно хорошо проинформированы и сохраняют в своем коллективном сознании факты их освоения местных ландшафтов. Во всех случаях о «евреях» и «немцах» нам рассказывали не только региональная элита или редкие представители самих этносов, но и простые люди. Они приспособили оставшиеся постройки к своим сегодняшним нуждам, памятуя об их изначальном предназначении («да, знаю я, що тут вчилися молитися євреї. А у мене тут склад. А що робити?» — об ишиве в Романовке). Тотальным знанием обладают места трагедий Холокоста. Такое отношение к памятникам прошлого, несмотря порой на их плачевное материальное состояние, убедительно показывает необходимость заботы о них со стороны государства и общественных институций. Для многих из них статус объекта культурного наследия или памятника истории может стать стимулом сохранения в новых форматах жизнедеятельности.

Таким образом, наш опыт убедительно показывает, что в Николаевской области требуется проводить большую и многоплановую работу в деле поддержания и сохранения этнокультурного наследия как составной и важной части гармонизации межэтнических отношений. Необходимо интегрировать усилия государства, академических и

образовательных структур, общественных деятелей для выявления и мониторинга памятников национальных групп Степного Побужья.

Результаты этнографических исследований объектов культурного наследия могут выступить одной из эффективных основ для разработки программ возрождения, сохранения и развития национальных культур Николаевской области. Их итоги не только непосредственно позволят расширить существующий список объектов культурного наследия, но и продуктивно отслеживать их состояние, способствовать находке и постановке на учет новых.

Этнографический подход в систематизации материала для охраны памятников может быть использован при подготовке программы улучшения международных отношений в области, сохранения традиций и развития национального творчества отдельных культур, имеющих на территории Николаевской области места компактного проживания и развития своей культуры. То есть он доказывает свою результативность и как метод сбора данных, и как способ мониторинга, и как вариант популяризации знаний.

Изучение объектов на основе этнографического подхода тесно связано с изучением истории и культуры национальных меньшинств. В результате подобных исследований одним из продуктивных итогов является расширение предмета охраны архитектурных объектов: дополнения их истории в таком случае являются основанием рассматривать вопрос о переводе объекта из вида «архитектура» в вид «архитектура и история» со всеми надлежащими юридическими перспективами.

На базе Николаевской области после накопления материалов по истории архитектуры национальных меньшинств можно говорить о развитии инфраструктуры этнографического туризма. Возможности исторические для его развития, безусловно, имеются.

Литература:

1. *Боровой С.Я.* Еврейская земледельческая колонизация в старой России. — М., Издание Сабашниковых, 1928—276 с.
2. *Вірменич Я.В.* Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — 120 с.
3. *Горленко В.Ф.* Етнографічне районування // Географічна енциклопедія. — Т.1. — К., 1989 — 307 с.
4. *Еврейское население на Николаевщине.* Сборник документов и материалов. — Т. 1-2. — Николаев: Атолл, 2004.— 223 с.

5. Закон України «Про національні меншини в Україні» № 2495-ХІІ (2495—12) від 25.06.1992 // Відомості Верховної Ради України. — К., 1992. — № 36. — 6 с.
6. *Заставний Ф.Д.* Географія України. У двох книгах. — Львів, 1994. — 528 с.
7. *Кирчів Р.Ф.* Етнографічне районування України // Етнографія України. — Львів, 2000. — 412 с.
8. *Лернер О.М.* Евреи в Новороссийском крае. Исторические очерки. — Одесса, 1901. — 174 с.
9. *Макарчук С.* Історико-політичне та етнографічне районування України: питання співвіднесеності // Народознавчі Зошити. — 2001, № 3. — с. 388—393.
10. *Марченко О.М., Прігарін О.А.* Історико-етнографічне вивчення Степового Побужжя як складової Півдня України у ХІХ — ХХ ст. // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили. — Вип. 83. Серія «Історичні науки». Спецвипуск. — Т. 96. — Миколаїв, 2008. — с. 124—130;
11. *Материалы для оценки земель Херсонской губернии.* — Херсон, 1883, — Т. I; Результаты подворной переписи Ананьевского уезда Херсонской губернии, 1886—1887. — Херсон, 1889—239 с.
12. *Наулко В.І.* Географічне розміщення народів в УРСР. Додаток до «Карти сучасного етнічного складу населення Української РСР». — К., 1966. — 28 с.
13. *Никитин В.Н.* Евреи земледельцы. Историческое, законодательное, административное и бытовое положение колоний со времени их возникновения до наших дней. 1807—1887 гг. — СПб., 1887.—68 с.
14. *Пономарев А.П.* Историко-этнографическое районирование // Украинцы. — М.: Наука, 2000. — С. 27—43.
15. *Пономарьов А.П.* Українська етнографія: курс лекцій. — К., 1994. — 402 с.
16. *Прігарін О.А.* Степове Побужжя в історико-етнографічному районуванні Півдня України // Регіональні дослідження в Україні: досягнення і проблеми; Матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 90-й річниці утворення м. Первомайськ. 14—15 травня 2009 р. — Первомайськ, 2009. — с. 47—51.

17. *Стельмах Г. Ю.* Етнографічне районування України кінця ХІХ — початку ХХ ст. // Українська етнографія: наукові записки. — К., — 1958, — Т.4. — С. 106—114.
18. *Шитюк М.М., Шукін В.В.* Єврейське населення Херсонської губернії в ХІХ — на початку ХХ століть. — Миколаїв: Видавництво Ірини Гудим, 2008. — 110 с.
19. *Шмидт А.* Херсонская губерния // Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального Штаба. — В 2-х т. — СПб., 1863. — С. 47—82.

Охорона пам'яток археології в деяких країнах Східної Європи

Відзначаючи 50-ту річницю Загальної декларації прав людини у 1998 р., члени ICOMOS наголосили, що право на культурну спадщину є невід'ємною частиною прав людини, враховуючи невідновний характер матеріального і нематеріального надбання, яким є спадщина і якій загрожує постійно змінюваний світ. Це право несе з собою обов'язки й відповідальність індивідів та громад, а також відомств та держав. Захистити це право сьогодні означає забезпечити права прийдешніх генерацій [6].

Збереження і використання культурної спадщини попередніх поколінь в будь-якій розвиненій державі розглядається як одне з найважливіших завдань. Адже культурна спадщина є внеском кожного народу в розвиток цивілізації, формою відокремлення однієї нації від іншої і формою соціалізації наступних поколінь [8].

На сьогодні в Україні розроблено і введено в дію цілий ряд законів і підзаконних актів, що регулюють відносини у сфері охорони культурної спадщини, зокрема археологічної — Закон «Про охорону культурної спадщини» 2000 р. та Закон «Про охорону археологічної спадщини» 2004 р. Однак залишається і по сьогодні не вирішеною проблема впровадження чинного законодавства у практику реального життя, способів його реального втілення [1]. Для ефективного відображення позитивних змін у законодавстві потрібен час, тому важливого значення набуває також вивчення досвіду законодавчої діяльності щодо охорони пам'яток зарубіжних країн [3].

Звернення до досвіду інших держав стосовно збереження і використання культурної спадщини дає можливість повно і більш реально оцінити стан справ в цій сфері в Україні, визначити напрями і засоби покращення ефективності діяльності відповідних державних структур. При цьому важливим є цілісне сприйняття зарубіжної практики в сфері управління, виявлення як спільного в цьому досвіді, так і специфічного, детермінованого умовами і традиціями окремої держави. Інтерес до цієї проблематики зумовлений як важливістю культурної спадщини, так і збільшенням кількості випадків руйнування пам'яток, перш за все археологічних, не лише у зв'язку з природними факторами, а й внаслідок інтенсифікації техногенного впливу людства на навколишнє середовище [8].

Після Другої світової війни в європейських країнах поглиблюється законодавча база щодо охорони культурної спадщини та створюються відповідні інституції в цій сфері. Так, у Чехословаччині 1954 р. було створено Державний інститут з реконструкції історичних міст та пам'яток культури, а 1958 р. прийнято Закон «Про пам'ятки культури». У Угорщині 1949 р. схвалено Закон «Про музеї та пам'ятки». У Болгарії 1957 р. засновано Національний інститут пам'яток культури, 1969 р. — прийнято Закон «Про пам'ятки культури та музеї». З 1962 р. у Польщі діє Закон «Про охорону культурних цінностей та музеїв». У 1978 р. розроблено Національну програму по збереженню археологічної спадщини країни [2].

З початку і до середини 90-х років усі колишні республіки Радянського Союзу і так звані європейські соціалістичні країни (в тому числі ті, що виникли внаслідок розпаду Югославії і Чехословаччини) прийняли нові Конституції. Щоправда, в Угорщині докорінно оновлений в цей період основний закон і далі має назву Конституції 1949 р.; в Латвії, де повернулися до Конституції 1922 р., яку також значно змінено законами від 27 січня 1944 р. і від 5 червня 1966 р.; і тільки в Естонії залишилась Конституція 1920 р. без істотних змін [4].

Майже в усіх нових Конституціях цих країн більшою чи меншою мірою відображене питання збереження, охорони і використання національної культурної спадщини. Звертаючись до питання встановлення на конституційному рівні виключної державної власності на пам'ятки національної історії та культури, можна констатувати, що ст. 18 Конституції Республіки Болгарія від 13 липня 1991 р. встановлює, що «підземні багатства (...), природні й археологічні об'єкти, визначені законом, є виключною державною власністю». Аналогічний зміст ст. 47 (ч. IV) Конституції Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р.: «на праві виключної власності Литовській Республіці належать: надра землі, а також внутрішні води, ліси, парки, шляхи, об'єкти історії, археології і культури державного значення» [4, с. 60, 159].

Проте в більшості розглянутих нами країн питання власності на об'єкти культурної спадщини залишають на вирішення поточного законодавства, а в Конституціях проголошують тільки загальну відповідальність держави за її (культурної спадщини) збереження, охорону і використання — часом також разом з іншим національним надбанням, але частіше культурна спадщина виокремлюється в спеціальних статтях. Конституція Республіки Хорватія встановлює, що

«море (...), повітряний простір (...), нерухомість і об'єкти, які мають особливе культурне, історичне, економічне й екологічне значення, визнані законом такими, що становлять інтерес для Республіки, перебувають під її особливим захистом» (ст. 52), що «Республіка захищає національні, культурні, художні цінності як духовне національне надбання» (ст. 68). «Держава піклується про збереження природних багатств і культурної спадщини, а також створює умови для гармонійного розвитку цивілізації і культури Словенії», — читаємо в ст. 5 Основної конституційної хартії самостійності і незалежності Республіки Словенії від 25 червня 1991 р. [4, с. 364, 434]. «Держава відповідальна за збереження історико-культурної спадщини, вільний розвиток усіх національних спільностей, що проживають в Республіці», — проголошує ст.15 проекту Конституції (Основного Закону) Республіки Білорусь [7].

Стосовно конституційного обов'язку громадян щодо дбайливого користування культурною спадщиною, її збереження і захисту, словенська Конституція (Основна конституційна хартія самостійності і незалежності) містить спеціальну ст. 73 «Охорона природної і культурної спадщини», в якій, зокрема, встановлюється, що «кожний зобов'язаний відповідно до закону берегти визначні природні місця і цінності, а також пам'ятки культури». У словацькій Конституції обов'язки щодо дбайливого ставлення до культурних цінностей пов'язуються, зокрема, з правом власності: «Здійснення права власності не повинно завдавати шкоди здоров'ю людей, природі, пам'яткам культури і навколишньому середовищу понад норми, встановлені законом» [4, с. 379, 319].

На сьогодні в Словаччині діє Закон щодо охорони пам'яток від 2002 р., відповідно до якого археологічні дослідження — це сукупність заходів, спрямованих на виявлення, ідентифікацію, оцінку, документацію археологічних знахідок і пам'яток, рятувальні роботи, а також пошук і збір рухомих археологічних знахідок на землі чи під водою. Археологічні дослідження проводяться Інститутом археології, іншим юридичним органом — виключно на основі мандату, виданого міністерством.

Використання металодетекторів у Словацькій республіці передбачено тільки для археологів при дослідженні пам'яток культури і регламентується Інститутом археології Словацької Академії Наук. Право на використання металодетектора надає міністерство культури одразу

археологу (це положення діє з 1 червня 2009 р. Словацьким законодавством щодо охорони пам'яток передбачено штраф 2 тис. євро або кримінальну відповідальність (1 рік) за несанкціоноване використання металодетектора [9].

Відповідно до Закону Польщі «Про охорону та опіку пам'яток» від 23 липня 2003 р., незважаючи на стан збереженості, охороні та опіці підлягають нерухомі пам'ятки (культурні ландшафти; міські, сільські структури та будівельні комплекси; витвори архітектури і будівництва; витвори оборонного будівництва; об'єкти техніки; кладовища; парки, сади та інші форми запроектованого озеленення; місця, що увічнюють історичні події або діяльність видатних особистостей чи організацій), рухомі пам'ятки та археологічні.

Органами охорони пам'яток в Польщі є:

- міністр культури і національної спадщини Республіки Польща, від імені якого завдання та компетенцію у цій сфері виконує Генеральний консерватор пам'яток;
- воєвода, від імені якого завдання та компетенцію у цій сфері виконує воєводський консерватор пам'яток [3].

Прерогатива на використання металодетекторів надається воєводському консерватору пам'яток, передбачено штраф або позбавлення волі за несанкціоноване використання металошукачів.

У Словенії стосовно пам'яток археології діє Закон від 2008 р. за французьким аналогом, яким передбачено використання металодетекторів тільки Державним органом, компетентним у справі охорони пам'яток археології (надається Інституту археології або Інституту охорони пам'яток). За несанкціоноване використання металодетекторів передбачено штраф 40 тис. євро або кримінальна відповідальність.

Відповідно до румунського законодавства виділяють юридичних і фізичних осіб, які мають право користуватися металодетекторами (необхідно мати дозвіл місцевого управління поліції, яке підпорядковане Центральному управлінню, що знаходиться в Бухаресті); особливе положення — для співробітників Міністерства оборони і Міністерства внутрішніх справ, Румунської інформаційної служби і служби охорони та безпеки. Металодетектор має бути зареєстрований стосовно охорони пам'яток археології — реєстрація відбувається в археологічній установі і необхідне також погодження від Міністерства культури і релігійних

справ. За несанкціоноване використання металодетекторів передбачено кримінальну відповідальність від 1 до 5 років [9].

Слушно зазначає А. Мартинов, що система сучасного використання нерухомих об'єктів культурної спадщини має вибудовуватися, виходячи з наступних принципів:

- археологічна спадщина належить всьому людству;
- археологічна спадщина є невідновною складовою культури;
- охорона археологічної спадщини не може бути орієнтована на застосування тільки методів археологічних розкопок;
- активна участь суспільства має бути важливою складовою охорони археологічної спадщини.

Світовий досвід, накопичений наприкінці ХХ ст. в сфері використання археологічної спадщини, величезний. Один із напрямів — це музеєфікація комплексів, на яких проводяться багаторічні стаціонарні дослідження, їх показ. У таких випадках має бути забезпечена, як правило, територія пам'ятки, музеєфікована, в різній мірі розкопана частина, оформлений необхідний інформативний показ, закріплені, але не реставровані музейні об'єкти. Важлива також мінімальна охорона, яка виконує функції екскурсоводів і сервісного обслуговування (продаж листівок, сувенірів та інших товарів) [5, с. 51—52].

Слід зазначити, що правові засади охорони пам'яток археології мають свої особливості в європейських країнах, але відповідають сучасним соціально-економічним умовам та нормам міжнародних документів щодо охорони культурної спадщини. Можемо зробити висновок, що вивчення досвіду законотворення у сфері охорони пам'яток країн Східної Європи може сприяти вирішенню питань, які стосуються недостатньої розробки нормативно-правової бази Української держави (недосконала система державного обліку пам'яток історії та культури; неефективні заходи боротьби з порушенням вимог охорони культурної спадщини; нецільове використання земельних ділянок; порушення щодо відведення, виділення земельних ділянок, які містять пам'ятки та були відведені раніше).

Література:

1. *Івакін Г., Титова О.* Критерії класифікації та поцінювання пам'яток археології. / Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика. К., 2007. — С. 142—143.
2. *Кепін Д.В.* Археологічне музейництво. Енциклопедичний довідник. — К., 2010. — С. 54.
3. *Кириленко Л.М.* Система державного управління у сфері охорони культурної спадщини в європейських країнах.//Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. Випуск 5. — К., 2010. — С. 51—58.
4. *Конституции государств Центральной и Восточной Европы.* — М.: Центр конституционных исследований МОНФ, 1997.
5. *Мартынов А.И.* Археологическое наследие в современном обществе (проблемы сохранения и использования ландшафтов с недвижимыми памятниками археологии).//Наследие и современность. Информационный сборник. Выпуск №15. — М., 2005. — С. 47—57.
6. *Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини.* — К., 2008. — С. 146.
7. *Советская Белоруссия.* — 1992. — 22 серп.
8. *Филатов А.И.* Зарубежный опыт государственного управления охраной культурного наследия// Историческое наследие Крыма. — С. 107.
9. *Pravne aspektz ochrany archeologickeho kulturnego dedictva v Európe.* Tomas Michalik./ Archeologicke rozhledy LXI-2009. — S. 524—246.

Історико-культурна значущість традиційної збудови буферної зони ансамблю споруд Софійського собору

В публікації розглядається традиційна забудова буферної зони ансамблю споруд Софійського собору. Проблеми її використання шляхом створення плану управління територією.

Ансамбль споруд Собор Святої Софії, Києво-Печерська Лавра та прилеглі монастирські споруди є визначними об'єктами не тільки національної, а й світової спадщини. Традиційну забудову буферної зони ансамблю споруд Софійського собору визначає містобудівна планувально-просторова структура, що почала формуватися ще за часів Київської Русі. Забудову визначає характерний міський ландшафт з історично успадкованою функцією та архітектурно-мистецьким вирішенням. Пам'ятки, переважно житлова архітектура, є ключовими об'єктами, що формують образ буферної зони. Однією з особливостей цієї забудови є система взаємозв'язків з ансамблем споруд Софійського собору, що склалася історично.

Традиційну забудову буферної зони ансамблю Софійського собору, спираючись на Рекомендацію ЮНЕСКО про охорону і сучасну роль історичних ансамблів 1976 р., можна визначити, як комплекс поєднання історичних будинків, споруд, площ та парків, включаючи археологічні місця, «... цінність яких визнано з археологічного, архітектурного, до-історичного, історичного, наукового, естетичного, соціокультурного й екологічного погляду» [14, с. 43]. Традиційна забудова цієї зони сформувалася переважно в другій половині XIX на початку XX ст. і має велике значення для міського середовища. Ця забудова відображає як еволюцію архітектури, так і сучасність, що характерно для міста Києва. Слід відзначити, що для території буферної зони пам'ятки характерна периметральна забудова з високою щільністю забудови історичних садиб. Вона складається з елементів, що визначають її характер: візуальних співвідношень, топографії, рослинності, особливостей будівельної техніки, тротуарів, бруківки [1, с. 56].

В цій системі ансамбль Софійського собору є центром, своєрідним історичним ядром, містобудівною домінантою, головним елементом системи. Традиційна забудова є другорядною по відношенню до цього ансамблю і сприяє його візуальному розкриттю, перебуваючи з ним в складній системі взаємозв'язків. Ансамбль споруд Софійського собору є просторовим орієнтиром, що визначає особливості історичного середовища Старокиївської частини міста.

Аналіз території буферної зони ансамблю споруд Софійського собору слід починати з поступової еволюції територіального планування Києва, через процес урбанізації, що визначає його історичне середовище й є вираженням культурної цінності міста, яке має одночасно і загальнолюдську цінність. Заходи зі збереження цієї території охоплюють всі пам'ятки, що набули статусу із занесенням їх до відповідних переліків, а також ансамблі та їх значущі елементи — фізичні, функціональні й візуальні, матеріальні й асоціативні, — що пов'язані з історичною типологією та морфологією будівель.

Зміни, які стосуються функціонального використання території буферної зони ансамблю споруд Софійського собору, містобудівної структури, економічного розвитку, що проявляються у вигляді структурних втручань в успадковану історичну міську забудову, вимагають прогнозування розвитку Києва в цілому і широкого обговорення цих заходів з громадкістю.

Головна проблема сучасної архітектури в історичному середовищі — знайти відповідь на динамічні процеси розвитку міста, що сприяють його соціально-економічному розвитку, зберігаючи при цьому традиційний характер забудови. Київ як історичне місто, зокрема, де розташовані об'єкти всесвітньої спадщини, вимагає містобудівної політики і управління, в основі якого є охорона та збереження культурної спадщини. У цьому процесі автентичність і цілісність міста не повинна бути поставлена під загрозу. Саме тому територія буферної зони пам'ятки всесвітньої спадщини «Собор Святої Софії, Києво-Печерська Лавра та прилеглі монастирські споруди» потребує особливого підходу, що поєднує збереження пам'яток традиційної забудови, цілісність їх історичних форм зі сталим економічним розвитком міста [1, с. 60].

Головною проблемою під час втручань в територію буферної зони є функціональна адаптація пам'яток без загрози для них, а також збереження цінності історичної міської містобудівної структури. Це означає

необхідність сучасного розвитку історичного середовища, що ґрунтуються на історико-архітектурному опорному плані та його комплексній історико-культурній оцінці.

Прийняття рішень стосовно нового будівництва в історичному середовищі вимагає вивчення існуючої ситуації та спеціального підходу, що враховує культурні й історичні аспекти, збереження автентичності та цілісної історичної тканини, забудови, обговорення всіх проблем з фаховою пам'яткоохоронною громадськістю, експертами. Для створення плану управління територією буферної зони необхідне розуміння історії, культури, містобудівного розвитку й архітектури, що важлива для цієї території, визначення форм планувального збереження пам'яток, аналіз типології та морфології історичної забудови.

Сучасна архітектура в історичному середовищі повинна враховувати існуючий масштаб, в частині об'ємів та висотних характеристик нових будівель. Важливо, щоб нові споруди мали мінімальні впливи на важливі об'єкти культурної спадщини та міську планувальну структуру.

Міське середовище буферної зони ансамблю споруд Софійського собору повинно бути відповідним чином ознаковано, репрезентовано засобами мистецтва та дизайну, оскільки це фундаментальні складові відродження цієї території, що виявляє її специфічні історичні, соціальні й економічні компоненти [20, с. 131].

Збереження території буферної зони об'єктів всевітньої спадщини передбачає специфіку її розвитку, що визначає функціональне зонування: нове будівництво, масштаб, матеріали, освітлення, обладнання, реклама і озеленення тощо. Міська інфраструктура в буферній зоні ансамблю споруд Софійського собору повинна включати всілякі заходи, спрямовані на зменшення шкідливих наслідків автомобільного руху й паркування.

Міські панорами та основні візуальні перспективи, типи житлових будинків, їх завершення, художній метал, ліпний декор, декоративне заповнення дверей та вікон становлять складову автентичності цього історичного середовища буферної зони. Заходи з регенерації цієї території повинні передбачати як реставрацію окремих пам'яток, так і проведення відповідних робіт з кварталами традиційної забудови м. Києва. Під час проведення робіт на території цієї зони слід враховувати наявність збережених цінних інтер'єрів пам'яток і включати їх до програм з функціо-

нальної адаптації, щоб ці об'єкти доповнювали цінність історичного міського середовища та підкреслювали його унікальність [19, с. 83].

План управління буферною зоною ансамблю споруд Софійського собору, змінами, які в ній відбуваються, передбачає глибоке знання історії формування території, її розвитку, цінності об'єктів культурної спадщини, в тому числі і виявлених завдяки науковій методиці історико-архітектурних інвентаризацій. Окрім того, необхідно враховувати норми пам'яткоохоронного законодавства, регламент режимів і процедур, вписаних до плану управління об'єктом всесвітньої спадщини відповідно до Провідних настанов щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину [21, с. 33—34]. Розроблення й реалізація плану управління цією буферною зоною потребує участі міжгалузевого колективу експертів і фахівців, а також публічної презентації та обговорення документа за участю територіальної громади м. Києва.

Через законодавчу неврегульованість, активне втручання нового будівництва в традиційну забудову буферної зони ансамблю споруд Софійського собору, відсутність розуміння шляхів вирішення проблеми управління цією територією в адміністрації Національного заповідника «Софія Київська» виникла загроза втрати її історико-культурної значущості [17]. Слід наголосити на тому, що виник ризик втрати матеріальної структури забудови, з одного боку, шляхом її знесення та оновлення, а з другого — зміною її історично успадкованої функції. Цей аспект у збереженні особливостей традиційної забудови є одним з найбільш важливих, оскільки матеріальною основою середовища будь-якого рівня є передусім територія та матеріальна структура історичної забудови, власне, історично успадкований просторовий каркас середовища відповідного рівня. Знесення та оновлення історичної забудови неодмінно позначається на історико-культурному образі відповідного містобудівного утворення [10, с. 170]. Не менш вразливими для історико-культурного образу середовища буферної зони ансамблю споруд Софійського собору залишаються також зміни історично успадкованих функцій цієї зони.

Виявлення історико-культурної значущості традиційної забудови буферної зони ансамблю споруд Софійського собору, її збереження та розвиток є головним завданням у створенні плану управління цією територією. З цією метою Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень протягом 2010—11 рр. було виконано цілий ряд робіт. В Концепції Генерального плану розвитку м. Києва

*Вулиця Велика Житомирська, 13. Будинок прибутковий, 1900–1901 рр.
Збережені цінні інтер'єри*

Перспектива вулиці Михайлівської

Буферна (охоронна) зона пам'ятки всесвітнього значення ансамблю споруд Софійського Собору (пропонується), 2011 р.

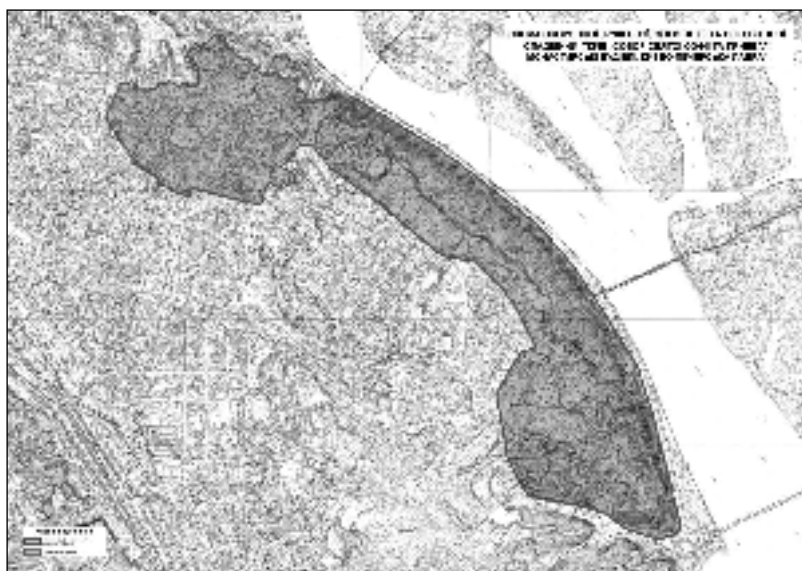
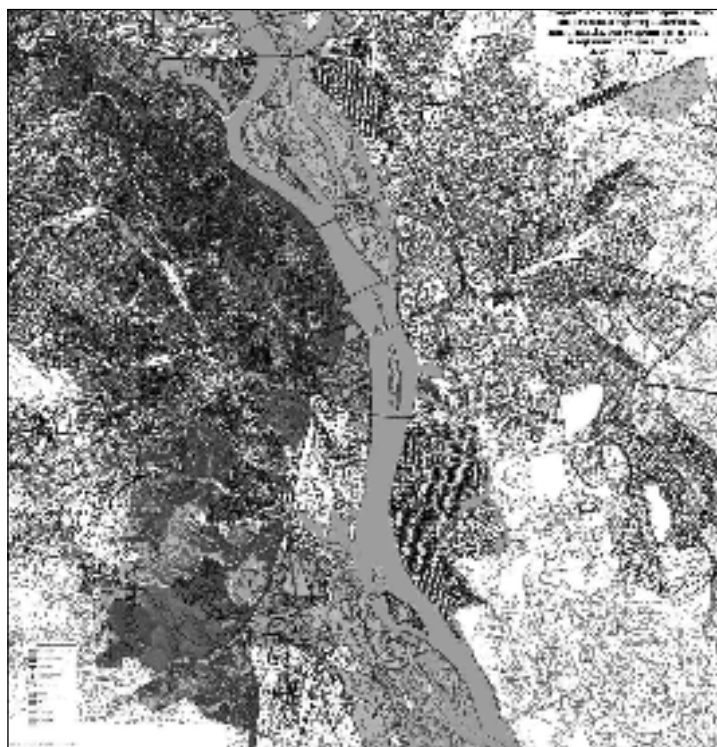

Схема охоронної (буферної) зони об'єкта всесвітньої спадщини: «Київ: Собор Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська Лавра», 2011 р.

Софійська площа

Історико-архітектурний опорний план з визначенням території пам'яток, заповідників, зон охорони пам'яток та історичних ареалів м. Києва, 2011 р.

Охоронна зона ансамблю споруд Софійського собору (м. Київ), 2005 р.

Вулиця Велика Житомирська, 8/14. Будинок прибутковий, в якому мешкали відомі діячі культури. 1910–1911 рр. Збережені цінні інтер'єри

*Вулиця Велика Житомирська, 23-а. Будинок прибутковий, 1909 р.
Збережені цінні інтер'єри*

*Вулиця Ярославів Вал, 1. Будинок прибутковий, 1896–1898 рр.
Збережені цінні інтер'єри*

*Вулиця Ярославів Вал, 4. Будинок прибутковий, 1907 р.
Збережені цінні інтер'єри*

Вулиця Мала Житомирська, 14. Садиба житлова родини художників Мурашків

Вулиця Ярославів Вал, 15-б. Флігель, в якому у 1889-1912 рр. мешкав Сікорський І., авіаконструктор. кін. XIX ст.

Перспектива вулиці Софійської

Перспектива вулиці Малої Житомирської

та його приміської зони до 2025 р. (затверджена Рішенням Київради 16.09.2010 р.) межі буферної зони ансамблю споруд Софійського собору було відкореговано згідно з рекомендаціями 32-ї сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (м. Квебек, 2008 р.), які є обов'язковими до виконання Україною як державою, що ратифікувала Міжнародну конвенцію про захист всесвітньої спадщини. Межі території буферної зони, яка входить до Центрального історичного ареалу м. Києва, було змінено.

<i>площа буферної зони до 2010 р.</i>	<i>площа відкоригованої буферної зони</i>
<i>111,81 га</i>	<i>125,24 га</i>

Відповідно до Концепції на території буферної зони ансамблю споруд Софійського собору нове будівництво заборонено. Допускається тільки реставрація і реабілітація пам'яток та реконструкція інших будівель і споруд без збільшення їх висотних параметрів. При цьому про всі архітектурні перетворення необхідно завчасно інформувати Центр всесвітньої спадщини (м. Париж) [5, с. 43].

У буферній зоні пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО режим використання території також передбачає:

- збереження розпланування, пам'яток та об'єктів культурної спадщини, елементів історичного упорядження;
- необхідність проведення археологічних досліджень і музеєфікації археологічних об'єктів; заборону розкопування «на знесення» археологічного культурного шару; необхідність резервації нерозкопаних ділянок культурного шару як еталону на майбутнє;
- забезпечення сприятливого для пам'яток гідрологічного режиму, пожежної безпеки, захисту від динамічних навантажень та інших негативних техногенних і природних впливів;
- проведення робіт щодо реставрації і пристосування пам'яток культурної спадщини, упорядження та озеленення території за спеціальними проектами, погодженими центральним органом виконавчої влади у сфері охорони культурної спадщини.

У розвиток цієї теми співробітниками НДІ пам'яткоохоронних досліджень у 2010 р. в двохтисячному масштабі було розроблено історико-архітектурний опорний план буферної зони пам'ятки всесвітньої спадщини ансамблю споруд Софійського собору. Проведена історико-архітектурна інвентаризація пам'яток та щойно виявлених об'єктів куль-

турної спадщини, поточнені переліки об'єктів культурної спадщини та складені інвентарні картки. Такий історико-архітектурний опорний план було створено вперше. Це дало можливість поточнити статистичні матеріали щодо пам'яток та об'єктів культурної спадщини, які розташовані в межах буферної зони об'єкта всесвітньої спадщини ЮНЕСКО — ансамблю споруд собору Св. Софії.

На території буферної зони ансамблю споруд Софійського собору на державному обліку перебуває 379 пам'яток та об'єктів культурної спадщини, в тому числі: пам'яток національного значення — 28; пам'яток місцевого значення — 145; щойно виявлених об'єктів культурної спадщини — 206. За видами: архітектури та містобудування — 283 (17 — національного значення, 102 — місцевого значення, 164 — щойно виявлених); історії — 59 (1 — національного значення, 26 — місцевого значення, 32 — щойно виявлених); археології — 28 (9 — національного значення, 16 — місцевого значення, 3 — щойно виявлених); монументального мистецтва — 9 (1 — національного значення, 1 — місцевого значення, 7 — щойно виявлених);

До пам'яток містобудування належить комплекс вулиці Костельної, що простягається по південно-західному схилу Старокиївської гори і з'єднує Майдан Незалежності з вул. Трьохсвятительською. Вулицю було прокладено у 40-х рр. 18 ст. по трасі земляних укріплень Старого міста для з'єднання площі перед Олександрівським костьоном (1817 — 1849 р.), з Хрещатицькою площею, відповідно до генплану Києва 1837 р. (арх. В. Беретті). Після закінчення 1842 р. будівництва костюлу вона стала називатися Костюльною, 1934 р. перейменована на вул. Челюскінців. В 1991 р. їй була повернута історична назва. Особливістю вулиці є пологий схил у верхній частині, що прилягає до костюлу, де розташований бульвар, і крутий узвіз від бульвару до Майдану Незалежності. Архітектурно-просторову композицію верхнього відтинку вулиці визначають будинок Олександрівського костюлу з брамою, огорожею, що є яскравим зразком класицизму [2, с. 492].

В перспективі як пам'ятки містобудування НДІ пам'яткоохоронних досліджень буде пропонувати комплекси вулиць: Володимирської — пролягає від перетину Андріївського узвозу і вулиці Десятинної до вулиці Короленківської. Вулиця була розпланована на місці вулиць Андріївської, Золотої та Університетської. У 1922 — 1944 рр. вона носила ім'я В. Короленка, історичну назву було повернуто в 1944 р. Також комплекс вулиці

Великої Житомирської. Вулиця пролягає від Михайлівської до Львівської площі, виникла за часів Київської Русі на шляху до м. Житомира, її стародавня траса проходила паралельно оборонному валу «міста Ярослава». В нинішніх межах вулиця існує з 1869 р. Після лютого 1919 р. мала назву А. Міцкевича, О. Горовиця; сучасну назву отримала у 1944 р.

Наступний комплекс — це вулиця Мала Житомирська, що пролягає південним схилом Старокиївського плато від Майдану Незалежності до Володимирського проїзду. Вона є однією з трьох вулиць, які зберегли напрямок з часів Київської Русі та сходилися до Лядської брами. Сучасне трасування вона отримала в 1840-х років як продовження теперішньої вул. Великої Житомирської. У 1963 р. названа ім'ям Постишева, в 1990 р. їй було повернено історичну назву. Історичну забудову цих вулиць характеризує значна концентрація пам'яток, що визначають особливості традиційного характеру середовища буферної зони ансамблю споруд Софійського собору.

Під час роботи на території буферної зони були виявлені пам'ятки архітектури, пропонувані на зміну категорій з місцевого — на національне значення. Це визначні будівлі по вулицях: Ярославів Вал, 1; Ярославів Вал, 7; Ярославів Вал, 40; Рейтарській, 22; Великій Житомирській, 1 — 3/15 (Присутствені місця з будинком міської поліції); Великій Житомирській, 12; Володимирській, 39/24; Володимирській, 10 (споруда Селянського земельного банку); Гончара, 33.

Окремо було проведено роботу стосовно пам'яток архітектури, що зберегли цінні інтер'єри, складено їх переліки, що наведено нижче. Це житлові будівлі по вулицях Великій Житомирській, 13 (1900 — 1901 рр., арх. М. Казанський); Великій Житомирській, 23 (1909 р., арх. М. Круг); Великій Житомирській, 28 (1893 — 1895 рр., арх. І. Ніколаєв); Великій Житомирській, 32 (1910-ті рр., арх. Г. Ледоховський); Великій Житомирській, 40 (1912 р., арх. невідомий); Ярославів Вал, 1 (1896 — 1898 рр., арх. Добачевський М. М. (?); Ярославів Вал, 4 (1907 р., арх. Й. Зекцер); Ярославів Вал, 14 (1910 — 1911 рр., арх. М. Круг); Ярославів Вал, 16 (1898 р., арх. А. Краусс); Гончара, 33 (1907 р., арх. Г. Ледоховський, ск. Ф. Соколов) [17, 608 с.].

Для територію буферної зони ансамблю споруд Софійського собору характерні пам'ятки історії, пов'язані з видатними особистостями. Так, зокрема, на вулиці Ярославів Вал, 15 Б (флігельний будинок) на початку ХХ ст. проживав Сікорський Ігор Іванович (1889—1972 рр.) — авіа-

конструктор, один із основоположників світової авіаційної техніки. У 1910 р. вперше піднявся на літаку власної конструкції в київське небо, а в грудні 1911 р. на літаку С-6А встановив світовий рекорд швидкості з екіпажем [4, с. 2035].

На вулиці Малій Житомирській, 14 розташована садиба видатного українського художника Олександра Мурашка (1875—1919). У 1909—1912 роках він викладав у Київському художньому училищі, в цьому будинку обладнав майстерню, де створив кілька визначних творів. У 1913 р. відкрив власну художню студію — Класи живопису і рисування на вул. Інститутській, 18. Після переїзду О. Мурашка на вул. Багавутівську на вул. Малій Житомирській, 14 продовжувала діяти іконописна майстерня [3, с. 603 — 604].

На вулиці Велика Житомирська, 8/14 проживали: у 1944—57 рр. — А. Бучма, народний артист СРСР, режисер; у 1944—76 р. — В. Касіян, графік, народний художник СРСР; у 1944—58 рр. — М. Лисенко, скульптор, народний художник; Ю. Мейтус, композитор; М. Глущенко, Ю. Шумський, актор. На вул. Десятинній, 14 у житловій будівлі мешкали: у 1886 — 87 рр. — М. Врубель; у 1886 — 89 рр. — В. Орловський, живописець-пейзажист, один із фундаторів Київського художнього училища; у 1920-х рр. — В. Котарбінський, академік живопису Петербурзької академії мистецтв [8, 848 с.].

На підставі результатів дослідження було запропоновано найбільш доцільні форми функціональної адаптації пам'яток київської житлової архітектури з метою їх подальшого збереження. Однією з таких форм, зокрема, є створення музеїв в меморіальних помешканнях. Збереження у статусі музею дасть можливість експонувати саму пам'ятку. Її мистецько-естетичні якості стають частиною експозиції, їх інтер'єри використовуються таким чином, щоб забезпечити доступ до ознайомлення з пам'яткою [19, с. 82].

Нове функціональне використання не повинно завдавати шкоди цілісності будівлі, спотворювати її мистецький образ та умови сприйняття як пам'ятки архітектури. Проводячи заходи щодо функціональної адаптації пам'яток, ми сприяємо їх популяризації та контакту з сучасним життям. Таким чином, робота з охорони однієї пам'ятки набуває важливого значення задля збереження історичного середовища буферної зони ансамблю споруд Софійського собору в його традиційному оточенні [9].

Визначення цінності об'єктів культурної спадщини дає широке розуміння значущості традиційного середовища м. Києва, спрямоване на формування нових підходів і методологій щодо його збереження та розвитку. Стосовно збереження та розвитку традиційного середовища буферної зони ансамблю споруд Софійського собору слід наголосити як на необхідності контекстуалізації сучасної архітектури в історичному міському ландшафті, так і на дослідженнях оцінки культурного й візуального впливу, що мають супроводжувати пропозиції сучасних втручань. Як негативний приклад сучасної забудови в буферній зоні можна навести будинок Промінвестбанку, запроектований без урахування оточуючого історичного середовища по пров. Шевченка, 12. Будівля відрізняється нетактовним втручанням лапідарних форм в історичну забудову, що склалася в центральній частині міста. Далі — адміністративний будинок по пров. Рильського, 4. Втручанням промислового за характером будівництва в історичне середовище з перевищенням поверховості над існуючим силуетом провулку вирізняють немасштабну дисонуючу будівлю, розташовану по вулиці Великій Житомирській, 2.

На завершення хотілося б відзначити історико-культурну значущість традиційної забудови буферної зони ансамблю споруд Софійського собору. «... Сучасна архітектура може бути потужним інструментом конкуренції міст пропорційно з тим, наскільки вона приваблює резидентів, туристів і капітал. Історична та сучасна архітектура визначають перевагу місцевих громад, яка має слугувати освітнім, рекреаційним і туристичним цілям та гарантувати ринкову вартість надбання» [1, с. 60 — 61].

Література:

1. *Віденський меморандум: Всесвітня спадщина та сучасна архітектура — управління історичним міським ландшафтом // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.* — К., 2005. — Вип. 1. — С. 13 — 20.
2. *Звід пам'яток історії та культури України: енцикл. вид. у 28 т. Кн. 1. Київ, ч. 1. А — Л / ред.: В. Смолій [та ін.]; редкол. тому: відп. ред. П. Тронько [та ін.]; упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова.* — К. : Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. — 584 с.
3. *Звід пам'яток історії та культури України: енцикл. вид. у 28 т. Кн. 1. Київ, ч. 2. М — С / ред. : В. Смолій [та ін.]; редкол. тому: відп. ред.*

- П. Тронько [та ін.]; упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. — 585 — 1213 с.
4. *Звід пам'яток історії та культури України: енцикл. вид. у 28 т. Кн. 1. Київ, ч. 3. С — Я / редкол. тому: відп. ред. П. Тронько [та ін.]; упоряд.: В. Горбик, М. Кіпоренко, Л. Федорова. — Машинопис. — К.: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. енциклопедія» ім. М. Бажана, 2008. — 1217 — 2197 с.*
 5. *«Концепція стратегічного розвитку міста Києва». (перша стадія Генерального плану м. Києва та його приміської зони до 2025 р.). Основні положення. Київ 2010 р. Додаток до Рішення Київської міської ради №35/4847 від 16.09.2010 р. — 58 с. Фонд науково-проектної та облікової документації на пам'ятки культурної спадщини України Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень.*
 6. *Кіанська декларація про збереження оточення споруд спадщини, визначних місць та територій (2005) // Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. — К.: Фенікс, 2008. — С. 147 — 149.*
 7. *Малаков Д. Прибуткові будинки Києва / Д. Малаков. — К.: Кий, 2009. — 384 с.*
 8. *Митці України: енцикл. довід. / упоряд.: М. Лабінський, В. Мурза; за ред. А. Кудрицького. — К.: Укр. енцикл., 1992. — 848 с.*
 9. *Прибега Л. Архітектурна реставрації: погляд через сутність пам'ятки / Л. Прибега // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2007. — Вип. 11. — С. 26 — 37.*
 10. *Прибега Л. Охорона та реставрація об'єктів архітектурно-містобудівної спадщини України: метод. аспект: монографія / Л. Прибега. — К.: Мистецтво, 2009. — 304 с.*
 11. *Прибега Л. Функціональна адаптація об'єктів архітектурної спадщини [методологічний аспект] / Л. Прибега // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — Вип. 14. — С. 94 — 98.*
 12. *Резолюція от 7 июня 1985 г. // Материалы международного коллоквиума ИКОМОС «Проблемы охраны и современного использования памятников архитектуры». — Таллин: Валгус, 1987. — С. 210 — 212.*
 13. *Резолюція 16-ї Генеральної асамблеї ІКОМОС, Квебек (Канада) 30 вересня — 4 жовтня 2008 р.: [офіц. пер.] / Бюро перекладів Торго-*

- во–промислової палати України. — К., 2009. — 31 с. — [Переклад з журн.: ICOMOS news. — 2008. — № 2 (December). — Р. 11].
14. *Рекомендація із збереження і сучасної ролі історичних ансамблів (1976) / Охорона культурної спадщини: зб. міжнар. док.* — К.: Видавництво АртЕк, 2002. — С. 42 — 53.
 15. *Сердюк О.* Роль пам'яток у міському середовищі / О. Сердюк // Українська академія мистецтв: дослідницькі та наук.-метод. пр. — К., 2005. — Вип. 13. — С. 172 — 179.
 16. *Сердюк О.* З історії дослідження забудови Києва кінця ХІХ — початку ХХ століть / О. Сердюк // Праці Центру пам'яткознавства НАНУ і УТОPIК: питання історії науки і техніки. — К., 2009. — № 3. — С. 43 — 48.
 17. *Сердюк О.* Київське житло другої половини ХІХ — початку ХХ століття: наук.-довідкове вид. / О. Сердюк. — Львів: Центр Європи, 2010. — 608 с.
 18. *Сердюк О.* Огляд стану охорони та використання пам'яток житлової архітектури Києва другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / О. Сердюк // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вінниця, 2011. — Вип. 6. — С. 63 — 76.
 19. *Сердюк О.* Функціональна адаптація пам'яток київської житлової архітектури другої половини ХІХ — початку ХХ ст. / О. Сердюк // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2009. — Вип. 18. — С. 75 — 84.
 20. *Хартія* про інтерпретацію та презентацію визначних місць культурної спадщини (2008) // Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. — К.: Фенікс, 2008. — С. 127 — 132.
 21. *ЮНЕСКО.* Комітет всесвітньої спадщини. Провідні настанови щодо втілення у життя Конвенції про всесвітню спадщину // Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — К., 2006. — Вип. 2. — С. 26 — 35.

В публикации рассматривается традиционная застройка буферной зоны ансамбля сооружений Софийского собора. Проблемы его использования путем создания плана управления территорией.

This publication is considered a traditional building of the buffer zone band structures of St. Sophia Cathedral. Problems of its use by creating a management plan area.

Заметки по истории паспортизации памятников города Севастополя в советский период

Отдавая должную дань предыдущим исследователям, которые приложили свои силы к созданию научных паспортов на памятники археологии, истории, монументального искусства, расположенные в городе–герое Севастополь, автор ставит перед собой задачу показать, какие главные этапы прошел процесс их создания.

Всего автору известно несколько типов научных паспортов, написанных в разное время, он условно разделил их по периодам на три «поколения». Пытаясь раскрыть проблемы и трудности, с которыми встречались авторы паспортов каждого «поколения», необходимо учесть этот опыт, чтобы использовать его положительную составляющую для разработки научных паспортов нового типа.

Паспорта «первого поколения» писались в 1949 и 1955 гг. Они имеют 14 пунктов. Всего в Архиве государственной службы охраны культурного наследия три паспорта 1949 г. (по формам, утвержденным Комитетом по делам культурно–просветительных учреждений при Совете Министров РСФСР Управлением охраны исторических и археологических памятников) и 15 паспортов 1955 г. (по формам, утвержденным Министерством культуры УССР). Графы научных паспортов заполнялись прописью.

Особенностью этих паспортов является то, что они, в основном, написаны на памятники первой обороны города 1854 — 1855 гг. (Исторический бульвар, памятник Затопленным кораблям, памятник Э. И. Тотлебену и др.), имеются также паспорта на некоторые памятники Великой Отечественной войны (в основном братские кладбища и братские могилы). Из–за малого количества нам трудно выделить какую–либо тенденцию, послужившую основой для составления паспортов следующего «поколения». Однако эти паспорта интересны нам как первая попытка провести исследование такого рода. Поэтому рассмотрим некоторые пункты этих паспортов, заполнение которых встречало трудности и позже. С этой точки зрения интерес представляют:

– наименование памятника

Иногда указывался не точно, например паспорт памятника истории имеет наименование «Памятник генерал–адъютанту Тотлебену Э. И.» на его могиле, расположенной на Братском кладбище первой обороны 1854—1855 гг. [13, с. 1]. Предмет охраны в данном случае должен быть установлен как могила героя первой обороны города, включая надгробный памятник.

– когда сооружен памятник и его автор

В паспорте на памятник монументального искусства — Памятник Э. И. Тотлебену, расположенному на Историческом бульваре, дается дата его создания «1905 г.», позже было уточнено, что памятник открыт в 1909 г., из авторов (художник А. Бильдерлинг, скульптор И. Шредер) упомянут только Бильдерлинг, без указания инициалов. Позже эти сведения были добавлены [14, с. 1]. Здесь видна поисково–исследовательская работа авторов этих паспортов.

– в соответствующих разделах, содержавших описание памятника, интересна попытка описания скульптурной композиции. Например, в паспорте на памятник Э. И. Тотлебену (Исторический бульвар), читаем: «В художественной композиции памятника изображена часть бастиона, с выделенной на нем особо минной галереей, в которой показана фигура работающего солдата–минера. Здесь же, на пьедестале, показаны фигуры воинов разных родов войск, возводящих сооружения укрепленного города» [14]. Здесь же особо подчеркнуто, что «этот памятник является одним из наиболее красивых художественных украшений Севастополя» [14].

Паспорта «первого поколения» писались научными сотрудниками Панорамы обороны Севастополя (ныне Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя), инструкторами управления культуры. В паспорта вклеены немногочисленные фотографии (1 — 2 шт.), размером 8x12 см, их авторство не указано.

Паспорта следующего, «второго поколения», писались в 1964 — 1965 гг. (по общесоюзной форме, утвержденной Министерством культуры СССР), только паспортов на памятники истории и монументального искусства 276 единиц хранения в Государственном архиве города Севастополя [1]. Это первые научные паспорта, сведения в которых заполнялись печатным способом (на пишмашинке). В силу относительной массовости мы можем уяснить себе некоторые проявив-

шиеся закономерности и проблемы, в той или иной мере учтенные авторами паспортов позже.

Они охватили более широкий круг памятников, сооруженных и взятых на государственный учет к этому времени.

Отметим круг памятников, на которые был написан паспорт:

– увеличился удельный вес паспортов на памятники Великой Отечественной войны;

– более широко проводится паспортизация ряда памятников первой обороны города 1854 — 1855 гг., в том числе индивидуальных и братских могил на Мемориальном братском кладбище защитников Севастополя 1854 — 1855 гг. (Северная сторона);

– увеличивается количество паспортов на памятники монументального искусства;

– появляются паспорта на памятники археологии.

Поэтому рассмотрим паспорта «второго поколения» подробнее (опуская некоторые графы, утратившие ныне свое значение, и нюансы в различии в формах для паспорта на памятник истории, монументального искусства, а также в связи с единичностью паспортов на памятники археологии). Они раскрывают следующую группу вопросов (всего 7 пунктов):

- Вид памятника (место битвы, могила, обелиск, мемориальная плита и т.д.)

Иногда указывался не точно, например, паспорт памятника истории «Обелиск на могиле полковника Краевского на Братском кладбище первой обороны 1854 — 1855 гг.» (в паспорте неверно указано звание «полковник», вместо — «подполковник») [12, с. 1]. Предмет охраны в данном случае установлен не как могила героя первой обороны города, а как обелиск, что представляется нам неправильным, историческую ценность представляют как могила участника обороны этого Севастополя в 1854 — 1855 гг., так и обелиск.

- Наименование памятника

Дефиниция наименования памятника еще не полностью соответствует требованиям к определениям такого рода: четкости, краткости, единообразия. Примером может служить формулировка наименования упомянутого памятника «Обелиск на могиле полковника Краевского на Братском кладбище первой обороны 1854—1855 гг.». Дефиниция растянута путем прибавления «...на Братском кладбище первой обороны

1854 — 1855 гг.» [12, с. 1], хотя это повторно указывается в следующем пункте «Местонахождение памятника».

- Местонахождение памятника описывается довольно точно с привязкой к наименованию улиц, микротопонимов, часто указывается на сколько метров в каком направлении отстоит памятник от используемого ориентира (например, шоссе, железнодорожного полотна и т.д.).
- Описание памятника, включает ряд подпунктов:

1) дата сооружения памятника (или дата открытия для памятников монументального искусства)

Авторам паспортов не всегда удавалось указать точную дату, и они давали иногда очень приблизительную датировку, например, в уже указанном паспорте на могилу подполковника Краевского дается весьма приблизительная дата сооружения обелиска «...к 50-летию обороны Севастополя (1905 г.)» [12, с. 2].

Для памятников археологии приводится информация об авторе и дате первых описаний памятника, исследований (разведок, раскопок и т.д.).

2) к какому времени (периоду) относится памятник

Авторы паспортов делают весьма четкую и краткую запись в этом пункте, например «Крымская война 1853 — 1856 гг.», «Великая Отечественная война».

3) описание события, с которым связан памятник, хронологическая дата

Иногда описание события очень краткое и носит общий характер, в некоторых случаях делалось приложение и давалось детальное описание, иногда с использованием воспоминаний очевидцев событий, цитат из периодических изданий (паспорта памятников Великой Отечественной войны), ценность таких сведений очень велика. Но хронология событий не всегда точна, например, в случае индивидуальных могил не указывается дата рождения похороненного, а дата смерти указана без числа и месяца.

Для памятников монументального искусства характерны такие формулировки: «Памятник В. В. Ленину — основателю первого в мире социалистического государства» [15, с. 1].

4) из каких материалов создан памятник (для памятников монументального искусства отдельно размеры (памятника, скульптуры, постамента), материал и техника исполнения)

Запись в этом подпункте для памятников истории иногда очень краткая, но обычно отдельно указан материал, из которого изготовлен постамент, обелиск, мемориальная доска. Форма описана кратко, например, «обелиск круглой формы», даются общие габаритные размеры, часто только общая высота, иногда эта графа остается незаполненной.

Для памятников монументального искусства даются более точные сведения, обязательно приводится текст надписи на памятнике.

В случае памятников археологии дается приблизительная площадь памятника, особо указано наличие сооружений.

- Библиографические сведения, как правило, приводятся очень скупое, в основном это путеводители, научно-популярные издания, периодика. Для памятников археологии эта графа представлена специальными периодическими изданиями
- Схематический план участка, который занимает памятник, и охранной зоны, обмеры, фотоснимки памятника. Интересно, что иногда приводится предлагаемое описание еще не утвержденной охранной зоны, например, для памятника археологии — Херсонес Страбоновский, в соответствующей графе обозначено: «Территория Маячного полуострова и 100 м перед юго-восточной оборонительной стеной» [11, с. 3].

В паспорта вклеены немногочисленные фотографии (1—2 шт.), размером 8x12, 12x18 см, их авторство не указано. Планы расположения памятников отсутствуют.

Паспорта этого «поколения» писались научными сотрудниками Государственного музея героической обороны и освобождения Севастополя (ныне Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя), научными сотрудниками Государственного Херсонесского музея (ныне Национальный заповедник «Херсонес Таврический»), экскурсоводы бюро экскурсий.

Паспорта следующего «третьего поколения» (по общесоюзной форме, утвержденной Министерством культуры СССР) писались во второй половине 1970-х годов. Количество их росло по мере принятия на государственный учет новых памятников в 1980-х годах. Всего известно 85 паспортов на памятники археологии, 756 паспортов на памятники истории, 23 паспорта на памятники монументального искусства. Они охватывают весь круг памятников, выявленных, построенных и принятых на государственный учет к концу советской эпохи.

Они раскрывают следующую группу вопросов (всего 10 пунктов, некоторые пункты, носящие чисто «бюрократический» характер, опущены):

- Наименование памятника

Авторы этих паспортов учли неточности в формулировке наименований памятника, например, в уже упомянутом выше случае дается теперь наименование «Могила подполковника Н. И. Краевского», дефиниции наименования памятника, в общем, соответствует требованиям: четкости, краткости, единообразия.

Работа по уточнению наименований продолжается. Так, если памятник — братское кладбище (или братская могила), в котором похоронен Герой Советского Союза (или похоронены Герои Советского Союза), это указывается в названии.

В некоторых паспортах на памятники археологии приводится несколько исторических наименований памятника, характерных для разных исторических эпох, например, «Городище «Сарджик» («Исарчик»)» [2, с. 1], или «Город Херсонес Таврический (Херсон, Корсунь, Сары-Кермен)» [4, с. 1].

- Датирование памятника (или дата исторического события, с которым связано возникновение памятника — для памятников истории)

Учитывая предыдущий опыт и новейшие исследования в этой области памятников, уточняется датировка памятников. Например, в приведенном нами случае — «Могила подполковника Н. И. Краевского», дается дата исторического события, с которым связано возникновение этого памятника «1855 г.», а затем уточненная дата сооружения надгробия «1870 г.» [9, с. 1]. Для памятников археологии дается диапазон их существования, например — «XIII — XV вв.» [2, с. 1], или историческая эпоха, например, — «эпоха мезолита» [3, с. 1].

- Адрес (местонахождение) памятника

Местонахождение памятника дается точно, с указанием улицы, номера дома, около которого он расположен, и/или делается привязка к микротопонимам, по мере более точной разбивки на районы, появления новых улиц, площадей, скверов эти сведения уточняются.

Расположение грандиозных археологических комплексов дается преимущественно в привязке к топонимам, например, в случае комп-

лекса — Город Херсонес Таврический — «... полуостров между Карантинной и Песочной бухтами» [4, с. 2].

- Исторические сведения:

а) здесь приводятся общие исторические сведения о событии и участниках этих событий, личности, в честь которых установлен памятник

В этом пункте, как правило, дается очень пространное описание о событии, истории военного соединения или биография личности, в честь которых поставлен памятник, особо выделены краткие биографические данные о Героях Советского Союза, полных кавалерах ордена Славы, Героях Социалистического Труда.

Если памятником является братское кладбище или братская могила, указаны сведения о частях и подразделениях, воины которых похоронены (или перезахоронены) в них, общее количество захороненных, которое постоянно уточняется.

Для некоторых памятников истории и монументального искусства, иногда приводится краткая история их создания, например, года конкурса на лучший проект.

Перечислены авторы памятников — авторские коллективы, скульпторы и архитекторы с указанием их почетных званий и степеней, иногда к этому списку добавляются резчики по камню, наименование мастерских, которые участвовали в создании памятника.

Для памятников археологии обязательно отмечено: кем и когда памятник был исследован (с указанием характера исследования: разведки, раскопки и т.д.) или описан, если исследования проводились, то кратко описаны основные находки, место хранения их коллекции. Если это возможно, выделяются периоды существования археологического памятника (или, в случае сооружений, строительные периоды), основные особенности военно-административной и хозяйственной жизни в течение каждого периода.

б) перестройки и утраты, которые изменили первоначальный вид памятника

Формулировки в этой графе отличаются краткостью, например: «Памятник поврежден в годы Великой Отечественной войны. Утрачена верхняя часть памятника» [9, с. 2]. Более точно характер утрат обычно не конкретизируется.

Для памятников археологии характер утрат описан, естественно, более пространно, например «...береговая полоса с остатками строений

разрушена морем» [4, с. 2], или «...Большая часть клеров Маячного полуострова разрушена современным строительством. Культурный слой во многих местах поврежден...» [5, с. 2].

в) реставрационные работы

Для памятников истории и монументального искусства дается общая характеристика работ, время, автор, место хранения документации.

Формулировки в этой графе также очень кратки, например: «Реставрационные работы не производились. Проект реставрации выполнен Севастопольским филиалом Гипрограда в 1971 году» [9, с. 2].

Для памятников археологии характерны такие формулировки, например: «По мере раскопок проводились реставрационные и консервационные работы. Систематический характер приняли с 1930-х гг.» [4, с. 2].

• Описание памятника:

а) общее описание памятника

В случае памятников истории оригинальных памятников дается характеристика их композиции, наличие накладных барельефов, мемориальных досок, их расположения на обелиске или постаменте. Характерным примером подобного описания может служить пассаж из паспорта на памятник истории — Памятник создателям инженерной обороны Севастополя в 1941—1942 гг.: «Обелиск сооружен... в виде противотанкового надолба (пирамиды) на квадратном основании... На лицевой грани надпись «Создателям инженерной обороны Севастополя», ниже дата: «1941 — 1942». На левой грани рельефное изображение: «Схема рубежей к началу обороны 30.X.1941»...» [10, с. 1].

В обычных случаях дается такая характеристика — «Проект памятника типовой».

Для памятников монументального искусства имеется описание скульптурных композиций, раскрывается авторский замысел, в некоторых случаях дается аллегорическое толкование.

Вот характерное описание такого рода для памятника монументального искусства — Бюст дважды Героя Советского Союза И. И. Папанина (скульптор Е. В. Вучетич, архитекторы В. А. Артамонов, В. М. Артюхов): «Бюст И. Д. Папанина установлен на четырехгранном пьедестале, слегка суживающемся кверху. Скульптор изобразил Героя в офицерском кителе под распахнутой шубой полярника. Голова без головного убора повернута вправо. На груди ордена и медали...» [8, с. 1]. Существенным

недостатком является отсутствие характеристики техники исполнения и колористического решения при описании памятников истории и многих памятников монументального искусства.

Даны надписи на мемориальных досках. Однако не указано общее количество строк, надпись не разделена на строки по порядку их следования. Как правило, указывается, что надпись выполнена накладными литерами или вырезана, но иногда это опускается.

Материал характеризуется очень точно, например «бетон с мраморной крошкой», «темно-серый полированный гранит Коростышевского месторождения /Житомирская область/», но чаще дается весьма общее обозначение материала, например «гранит» только стелы (obeliska) памятника, не указывая материала основания.

В случае памятника монументального искусства даются габаритные размеры, отдельно основания, скульптуры, общая высота.

Недостатком является то, что для многих памятников истории приводятся общие габаритные размеры или просто общая высота.

В случае памятника археологии особо выделяется, что памятник является «сложным, многослойным», во всех случаях: мощность культурного слоя, ориентировочная общая площадь памятника, площадь, на которой произведены исследования, наличие построек, их характер, материал, планировка.

б) общая оценка общественной, научно-исторической и художественной значимости памятника

Формулировки в этой графе также очень кратки, например: «Памятник используется для военно-патриотического воспитания трудящихся» [9, с. 3]. Художественная оценка (в случае памятников монументального искусства, некоторых памятников истории) дается весьма расплывчато, например: «...Памятник выполнен на высоком художественном уровне и удостоен Золотой медали Академии художеств СССР» [6, с. 3].

Оценка научно-исторической значимости памятников археологии дается также в весьма общих формулировках, например: «Памятник важен для изучения системы обороны жителей сельских поселений в период средневековья» [2, с. 3], или «Стоянка представляет большой научный интерес для изучения условий бытования (жилья) людей, населявших горный Крым в эпоху мезолита» [3, с. 3].

- Основная библиография, архивные источники, иконографический материал

В этой графе дается ссылка на несколько научных источников (до 7—8 наименований).

Для памятников истории и монументального искусства приводится ссылка на специальную и научно-популярную литературу, сборники документов, периодические издания, путеводители и т.д. Для памятников, связанных с первой обороной города в 1854 — 1855 гг., имеется указание на дореволюционные издания.

Например, для взятого нами ранее примера паспорта на памятник истории — «Могила подполковника Н. И. Краевского» дается ссылка на три дореволюционных издания (в том числе на известные путеводители Парского и Чернопятава) [9, с. 3].

В случае памятников археологии даются ссылки на Архив Государственного Херсонесского музея (ныне Архив Национального заповедника «Херсонес Таврический») (отчеты раскопок, разведок и т.д.), археологические сборники, журналы, специальную научную литературу. Приводятся ссылки на первые описания памятника, в том числе в произведениях античных и средневековых авторов. Обязательно дается ссылка на опубликованные материалы самого последнего исследования или описания памятника.

Среди наиболее интересных последующих граф следует выделить одну — «паспорт составил». В этой графе писались фамилия, имя и отчества автора паспорта, его должность или профессия. Среди авторов паспортов на памятники истории, монументального искусства следует отметить: заслуженных работников культуры Украины историков В.В. Крестьянникова, В.Г. Шавшина, инженера, писателя, краеведа Е.В. Венিকেева [17, с. 86] и многих других; на памятники археологии: заслуженных работников культуры Украины кандидата исторических наук Николаенко Г. М., известного археолога О.Я. Савели и других.

Из приложений к научным паспортам следует отметить, что фотографии (18x24 см) как общего вида, так и фрагментов (иногда всего до 20 фотографий, но чаще 2—3. Автором фотографий на памятники истории и монументального искусства был журналист В.В. Докин [16, с. 279 — 280], на памятники археологии — упомянутые выше Г.М. Николаенко, О.Я. Савеля и другие.

Имеются ситуационный и генеральный планы расположения памятников, с указанием основных ориентиров, охранной зоны памятника, выполненные в масштабе 1:2000 на листе формата А4.

В Архиве отдела госслужбы охраны культурного наследия сохранились черновики и заготовки для некоторых паспортов «третьего поколения», поэтому мы можем проследить процесс их написания: как уточнялись даты создания памятников, их авторы, сведения о количестве захороненных в братских кладбищах или братских могилах. Несмотря на отмеченные некоторые недостатки, можно согласиться с одним из авторов научных паспортов «третьего поколения» В.Г. Шавшиным, что в них «заложена хорошая основа», которая даже по прошествии почти 40 лет может быть использована для дальнейшей работы.

Литература:

1. *Государственный архив города Севастополя*, ф. Р-183, оп. 2
2. *Паспорт памятника археологии № 1* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
3. *Паспорт памятника археологии № 20* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
4. *Паспорт памятника археологии № 120* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
5. *Паспорт памятника археологии № 121* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
6. *Паспорт памятника монументального искусства № 213* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
7. *Паспорт памятника монументального искусства № 215* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
8. *Паспорт памятника монументального искусства № 343* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
9. *Паспорт памятника истории № 274/23* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
10. *Паспорт памятника истории № 363* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
11. *Паспорт памятника археологии «Херсонес Страбоновский»* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
12. *Паспорт памятника истории «Обелиск на могиле подполковника Краевского на Братском кладбище первой обороны 1854 — 1855 гг.»* // Архив ОГОКН УКТ СГГА.

13. *Паспорт* памятника истории «Памятник генерал-адъютанту Тотлебену Э.И на Братском кладбище первой обороны 1854 — 1855 гг.» // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
14. *Паспорт* памятника истории «Памятник генерал-адъютанту Э. И. Тотлебену и русским саперам» // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
15. *Паспорт* памятника монументального искусства «Памятник В. И. Ленину» // Архив ОГОКН УКТ СГГА.
16. *Севастополь*: Энциклопедический справочник/ Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя. — 2-е изд., доп. и испр. — Севастополь: Национальный музей героической обороны и освобождения Севастополя; Симферополь: Издательство ООО «Фирма «Салта» ЛТД», 2008. — 1120 с.
17. *Чикин А.М.* Севастополь: историко-литературный справочник. — Севастополь: Вебер, 2007. — 640 с.

Принятые сокращения:

Архив ОГОКН УКТ СГГА — Архив отдела госслужбы охраны культурного наследия управления культуры и туризма Севастопольской городской государственной администрации.

Головні тенденції забудови північної частини Куяльницького курорту в XIX — на початку XX ст. (на прикладі дачі Д.А. Розенберга)

Як відомо, на території дачного району Куяльник завжди була небезпека ґрунтових зсувів з боку Жевахової гори, що загрожувало як приватним дачним будівлям, так і міським оздоровчим закладам. Власники дачних ділянок та міська адміністрація робили все можливе, аби запобігти виникненню зсувів: укріплювали схили гори підірними стінами та насаджували дерева. Докладені зусилля певною мірою стабілізували ситуацію в кінці XIX ст. В радянський період система підірних стін ще була досить ефективною і продовжувала стримувати величезні маси ґрунту. Однак в умовах безгосподарності 1990-х років її протиборча потужність знизилася. В найбільш незахищених місцях внаслідок зсувів були знищені декілька будівель, одна з яких перебувала під охороною держави як пам'ятка архітектури і містобудування. В 2010 р. загроза руйнування нависла над трьома об'єктами культурної спадщини, які наприкінці XIX ст. знаходились на території колишньої дачі Д.А. Розенберга.

У статті досліджуються будівлі та споруди дачі Д.А. Розенберга. На сьогодні вони є єдиними фрагментами колись багатой забудови північної частини курорту, що зберегли у цілому свою первісну матеріально-технічну структуру. Виняткове значення цих об'єктів полягає в тому, що на їх прикладі можна визначити головні тенденції забудови північної половини дачного містечка Куяльник.

Курорт складався з двох майже рівних за довжиною смуг дач, що відгалужувалися у протилежні боки від центральної міської земельної ділянки [4, с. 117]. Північні дачі тягнулися одна за одною вздовж берега лиману, утворюючи ланцюг завдовжки близько двох кілометрів [3, с. 272].

Окрім фізико-географічних особливостей, північна половина курорту відрізнялася від південної специфікою своєї інфраструктури та принципами забудови. Так, по-перше, ділянки тут були більшими за площею й охоплювали не лише підніжжя схилу, а й сам схил, іноді навіть землю на вершині Жевахової гори [6, с. 108 — 109]. Це пояснюється тим, що північні ділянки купувалися на загальних умовах і за ринкови-

ми цінами. У південній частині ділянки були однаковими і невеликими, вони нарізалися спеціально для особняків і пансіонатів та передавалися у власність безкоштовно [5, с. 551].

По-друге, більші розміри ділянок давали змогу забудовувати їх не так щільно і краще узгоджувати споруди з ландшафтом. Тому дачі в цій частині були більш мальовничі і краще благоустроєні [7, с. 66]. Охочих відпочити приваблювала не лише їх максимальна віддаленість від міста, а розміщення дачних будиночків на пагорбах над лиманом. Важливим моментом в організації відпочинку була гарантія конфіденційності, яку забезпечували господарі для своїх клієнтів.

По-третє, віддаленість від міської грязелікарні та залізничного вокзалу ставила перед власникам дач проблеми, пов'язані з налагодженням транспортної інфраструктури та наданням кваліфікованих медичних послуг. Перша була вирішена шляхом проведення лінії кінно-залізничної дороги, що зв'язала віддалені дачі з центром курорту [5, с. 552]. Розв'язанню другої сприяло відкриття на деяких дачах приватних грязелікарень, які за рахунок камерності та індивідуального підходу складали достойну конкуренцію міському лікувальному закладу [6, с. 108 — 111]. Таким чином, клієнти могли отримати весь комплекс бальнеологічних послуг, не покидаючи місця проживання.

По-четверте, в північній половині лиман біля берега був глибшим, а вода майже впритул підступала до центральної алеї курорту (бульвару). Це було дуже зручно для відпочиваючих, адже купальні знаходилися всього за декілька кроків від їхніх помешкань [4, с. 123]. Клієнтам південних дач доводилось долати довший шлях, аби дістатися до води.

Дача Д.А. Розенберга у ланцюгу дачних володінь північної частини курортного містечка була другою за рахунком. Земельна ділянка мала прямокутну витягнуту форму, на сході обмежувалася центральною алеєю курорту, а на заході межувала з іншими ділянками на пласкій вершині Жевахової гори. Під забудову відводилася лише невелика прилегла до лиману частина цього великого земельного наділу. На ділянці забудови, яка мала трапецієподібну конфігурацію, розташовувалися чотири споруди. До їх складу входили розміщені в центрі два великих пансіонати, що коротшими фасадами були звернені на схід — у бік лиману, а також особняк та флігель для незаможних. Останні знаходилися біля тильного (західного) кордону ділянки (додатки 1, 2). Між будівлями був організований двір складної конфігурації.

Серед споруд дачного комплексу хронологічно найпершим був флігель для незаможних. Він не мав презентабельного вигляду і класифікувався як малокомфортабельне житло. Це так звана «споруда дешевої побудови», стіни якої зводилися у «півкаменю» (0,2 — 0,3 м). Її двоповерховий призматичний об'єм з односхилим дахом, втоплений у парапети, являє собою поширений у Середземномор'ї тип будівлі з терасою на першому поверсі і галереєю на другому. На терасу і галерею виходять дверні та віконні прорізи житлових кімнат (нині галереї замуровані та переобладнані на внутрішні приміщення). Чавунні сходи на другий поверх розміщені в спеціальній шахті в лівій частині фасаду, стриманий декор якого складають «класичні» балясини огороження галереї, сухарики карнизу та прості лиштви обрамлення прорізів. Елементи декорування, характерні для періоду пізнього ампіру одеської архітектури, дозволяють зробити припущення, що будівля зведена в 1840-х роках, і є однією з найдавніших у забудові Куяльницького курорту. Ймовірно, Д.А. Розенберг придбав земельну ділянку, на якій вже був цей флігель.

Три інші будівлі дачного комплексу споруджувалися в період відродження курорту, що настав після закриття на Куяльницькому лимані солевидобувного підприємства. Відомості адресних довідників того часу наштовхують на думку, що будівлі зводилися в період з 1880 до середини 1890-х роках. Характер їх архітектурно-художнього вирішення (як один із критеріїв визначення часу зведення) також підтверджує цю тезу. Відомо, що в 1892 р. дача Розенберга складалася з двох окремих будинків з терасами і балконами. В путівниках зазначається, що кімнати були високими і сухими, а з вікон відкривався чудовий краєвид на лиман [4, с. 122]. В рекламному проспекті, датованому 1896 р., згадується і про третю споруду — 5-кімнатний особняк [1, с. 277].

Будівлі двох пансіонатів були повністю ідентичними. Завдяки оригінальним екстер'єрам вони вигідно репрезентували дачу для відвідувачів курорту, створюючи неповторний образ казкових замків. До нашого часу збереглася будівля лише лівобічного пансіонату. Час і обставини руйнування правобічної споруди встановити, на жаль, не вдалося. Можна лише припустити, що це відбулося не пізніше середини XX ст.

Збережена будівля пансіонату є двоповерховою, стіни викладені з каменю-черепашнику, дах вальмовий. Архітектор проекту залишається невідомим. В наш час будівля є призматичним об'ємом, що повністю використовується як житло. Після пристосування пансіонату під гуртожи-

ток порушилася первісна планувальна структура з функціональним зонуванням приміщень. Спочатку пансіонат складався з двох частин: фасадної з просторими готельними номерами та тильної, господарської. Вони були з'єднані між собою третім корпусом, більш видовженим і вужчим, який, як і перший, також призначався для проживання. Таким чином, будівля за планом віддалено нагадувала букву Н.

Внутрішнє планування пансіонату було підпорядковане функціональному призначенню і базувалось на анфіладно-кільцевій схемі. Коридори обрамляли центральний корпус по периметру й одночасно слугували переходами між фасадним і тильним корпусами. Ці переходи, як на першому, так і другому поверхах, мали вигляд галерей, огороження й оздоблення яких складала різьблені дерев'яні елементи: стовпи, балясини, консолі, виконані у техніці наскрізної профільної різьби.

Головний орієнтований у бік лиману (західний) фасад у рівні нижніх поверхів був майже позбавлений декору, натомість на верхньому рівні він чітко по вертикалі розчленовувався на три композиційні вісі. Центральне місце займала кріповка з фронтоном та балкон (на сьогодні втрачені). В декоративному вирішенні фасаду збереглися лише дві невеликі консольні башти, які мають круглу форму за планом та фланкують верхню частину фасаду. Башти увінчані конусоподібним шатром зі шпильями (додаток 4). Спочатку вони були прорізані трьома вузькими отворами, на зразок середньовічних бійниць. Коли ще існувала правобічна будівля пансіонату, чотири ошатні башточки відігравали роль одного з композиційних архітектурних акцентів у забудові всього дачного містечка. Вони добре проглядалися з багатьох видових точок курорту. Виринаючи із зелені, башти стрімко здіймалися вгору, надаючи композиційному задуму дачного комплексу Розенберга стрімкості та динаміки (додаток 3).

На жаль, сьогодні внаслідок неналежної експлуатації будівля збереженого лівобічного пансіонату значною мірою втратила оригінальність та автентичний вигляд: галереї та прорізи башточок закладені цеглою, дерев'яні елементи конструкції даху частково втрачені, інтер'єри майже не збереглися. Подібні зміни торкнулися й особняка, що був розташований в глибині двору.

Особняк є двоповерховою спорудою без підвалу, зведений з шліфованих блоків каменю-черепашнику. Автор проекту будівлі наразі невідомий. Особняк міг бути, як прибутковим житлом, так і резиденцією

господаря дачі, яку він здавав для найзаможніших клієнтів. Первісна об'ємно-просторова композиція будівлі досить оригінальна. Чітко орієнтований за сторонами світу призматичний об'єм споруди доповнюють зі східного і західного боків центральні ризаліти, завершені трикутними фронтонами. Таким чином, утворюється конфігурація будівлі у вигляді хреста, усі рамена якого перекриті двосхилими дахами.

Планувальна композиція базується на центричній схемі розташування приміщень. З просторих вестибюлів першого та другого поверхів ведуть входи до чотирьох кімнат на кожному рівні. Спочатку всі кімнати мали виходи на балкони, влаштовані з усіх фасадів будівлі, окрім західного, що орієнтовний на схил, тобто у протилежний бік від лиману. Балкони мали різьблене дерев'яне огороження. З боку головного (східного) фасаду на рівні першого поверху, за первісним задумом архітектора, були запроєктовані галереї на дерев'яних фігурних стовпчиках з подібним до балконного дерев'яним наскрізним різьбленням. На жаль, на сьогодні балкони на торцях будівлі втрачені, а з боку головного (східного) фасаду перетворені на веранди, те саме стосується і галерей. Частково збереглися лише фрагменти їх первісного дерев'яного обрамлення (додаток 5).

Архітектурно-декоративне вирішення головного (західного) фасаду особняка здійснене таким чином, щоб максимально сконцентрувати увагу на його центральній частині, яка акцентована ризалітом з вхідним порталом та двома спареними півциркульними віконними прорізами на другому поверсі. Ризаліт завершений трикутним фронтоном, у тлі якого розміщені дерев'яні фігурні консолі конструкції даху. Дах має глибокий винос, його кромка також прикрашена різьбленим дерев'яним декором. Разом з гладенькою поверхнею стіни дерев'яні різьблені елементи даху створюють досить оригінальне поєднання, за допомогою якого архітектору вдалося досягти виразності у трактуванні фасадів. Первісне (частково втрачене на сьогодні) дерев'яне впорядкування балконів і галерей ще більше підсилювало загальне гармонійне сприйняття екстер'єру будівлі. Композиційне вирішення усіх інших фасадів в цілому аналогічне головному, але у більш стриманих формах. Від первісних інтер'єрів збереглися лише дерев'яні міжповерхові сходи з балясинами.

Про благоустрій дачного комплексу Розенберга можна дізнатися з довідникової літератури та іконографічних джерел. Напроти дачних будівель посеред лиману розміщувалися купальні — дерев'яні павіль-

йони на палях, з'єднані з берегом вузьким містком. До підведення на початку ХХ ст. до Куяльнику водогону та каналізації мешканці дачі забезпечувалися привозною дністровською водою, що зберігалася в цистерні [2, с. 9; 8, с. 83]. Невеликий двір затіняли дерева, алеї прикрашали скульптури, в центрі працював фонтан. Навколо пансіонатів були розбиті палісади. Як видно з поштової листівки початку ХХ ст., дача «Аркадія» (таку назву вона отримала після зміни власника) просто потопала в зелені та була оточена по червоній лінії огорожею з воротами (додаток 3).

Огорожа складалася з окремих секцій, утворених вертикальними кованими смугами металу, що були вирішені у вигляді списів. Вертикальні елементи в верхній частині з'єднувалися горизонтальними смугами, кінці яких вмонтовувались у кам'яні призматичні стовпчики з пірамідальним завершенням. Стовпчики внизу з'єднувалися цоколем і відігравали роль опор металевій огорожі. Оскільки лінії завершення списоподібних ґрат кожної металевій секції нагадували дугу, то їх повторення та чергування з кам'яними опорами утворювало тендітний хвилеподібний абрис. В лівій частині огорожі були влаштовані ворота — в'їзд на територію дачі [1, с. 276 — 277].

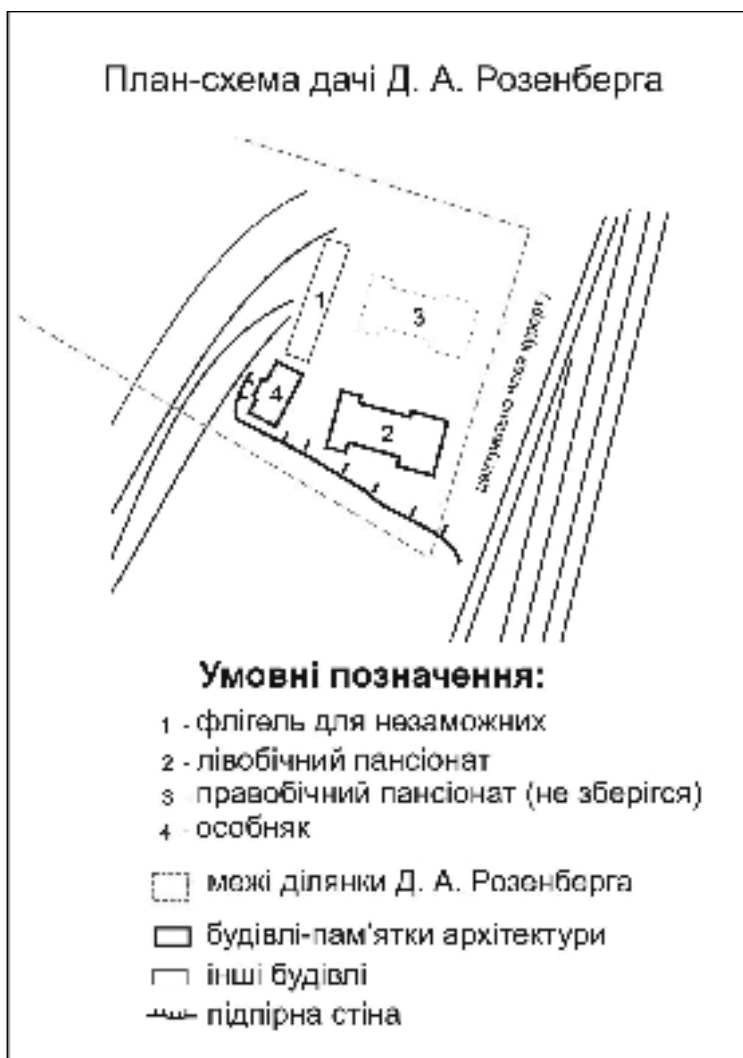
На сьогодні жодний з перелічених елементів благоустрою та інфраструктури дачі не зберігся. Виняток складає лише підпірна стіна Г-подібної конфігурації, що фланкує південну і частково західну (тильну) межу ділянки забудови. Зведення стіни мало стримати зсувні процеси, що відбувалися на схилах Жевахової гори. Зовнішній вигляд південної (довшої) частини підпірної стіни не має визначальних рис — це просте мурування з блоків каменю-черепашику висотою біля 5 м. Відповідно до особливостей ландшафту стіна нахилена у напрямку протидії можливого зсуву на 10—15°. По вертикалі вона розчленована на декілька ділянок таким чином, що нагадує поставлені на ребро сходи, з невеликою кількістю та дуже широкою поверхнею сходинок. По горизонталі стіна додатково розділена на стилізовані цоколь та карниз. Західна (коротша) частина підпірної стіни має висоту близько 2 м, вона строго вертикальна і вирішена у вигляді стилізованої лучкової аркади. Декор підпірних споруд (хоч і мінімальний) дозволяє сприймати їх не лише як утилітарні конструкції, а й як повноцінні складові у процесі формування окремого історико-архітектурного середовища, утвореного за участю інших елементів — будівель, ландшафту, зелених насаджень тощо.

Таким чином, дачу Розенберга («Аркадія»), що складалася з чотирьох прибуткових будівель, можна назвати типовим дачним комплексом в межах північної частини Куяльницького курорту. Його забудова та благоустрій, що остаточно сформувалися в кінці XIX ст., є показовими і характерними для того часу. Вони дають підстави окреслити основні тенденції дачного будівництва, такі як диференціація будівель за ступенем комфорту приміщень, укріплення меж ділянок підпирними стінами та спорудження огорожі вздовж червоних ліній. Планувальна схема більшості будівель базувалась на коридорному принципі розміщення приміщень. У їх об'ємно-просторових композиціях знайшли своє відображення оригінальні і сміливі рішення, запозичені з архітектури середньовіччя. Для збагачення художнього оздоблення фасадів широко залучався традиційний для слов'янських народів різьблений дерев'яний декор, використання якого надавало пансіонатам і особнякам затишного та самобутнього вигляду. Більшість будівель дачі Розенберга, що збереглися до нашого часу, продовжують виконувати функції житла. Разом з підпірною стіною вони перебувають під охороною держави як пам'ятки архітектури і містобудування місцевого значення. Одним з пріоритетних завдань органів охорони культурної спадщини має стати подальше збереження фрагментів історичної забудови Куяльницького курорту, що є унікальним свідченням становлення та розвитку Одеси як рекреаційного центру Південної України.

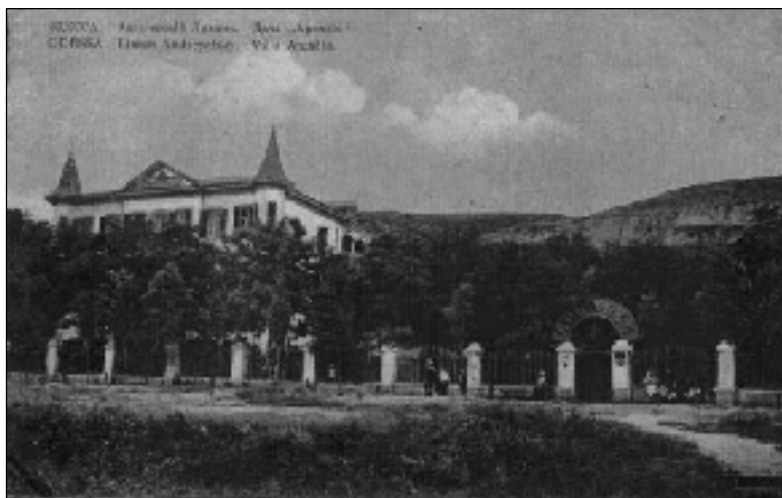

Додаток 1. Фрагмент карти Одеси 1894 р.

У лівому нижньому куті — земельна ділянка Д.А. Розенберга

Додаток 2. Схема розміщення об'єктів культурної спадщини на території колишньої дачі Д.А. Розенберга

*Додаток 3. Фото початку XX ст.
Правобічний пансіонат дачі Д.А. Розенберга (не зберігся)*

*Додаток 4. Фото початку XXI ст.
Лівобічний пансіонат колишньої дачі Д.А. Розенберга*

*Додаток 5. Фото початку ХХІ ст.
Флігель для незможних та особняк колишньої дачі Д.А. Розенберга*

Література:

1. *Абель В.И.* Куяльницький (Андреевский) лиман. — 2-е изд. до-пол. — Одесса: Типография Шульце, 1896. — 310 с.
2. *Брусиловский Е. М.* К истории вопроса канализации Куяльницкого лимана. — Одесса: «Экологическая» типография, 1906. — 10 с.
3. *Куяльницький (Андреевский) лиман // Путеводитель по Одессе и ее окрестностям / Состав. Е.П. Роспопов.* — Одесса: Типография Л. С. Шутка, 1905. — С. 265 — 274.
4. *Куяльницький лиман // Одесса и ее окрестности. Полный иллюстрированный путеводитель и справочная книга / Состав. В. Коханский.* — Одесса: Типография Л. Нитче, 1892. — С. 115 — 127.
5. *Одесса 1794—1894 / Издание Городского Общественного Управления к столетию города.* — Одесса.: Типография Шульце, 1895. — 836 с.

6. *Одесские курорты*. Справочная книга и путеводитель по бальнеологическим и другим лечебным заведениям Одессы. — Одесса: Типография «Труд», 1898. — 175 с.
7. *Одесские лиманы и их лечебные заведения* // Вся Одесса за 20 копеек. Путеводитель по городу / Состав. Аксюк Н. — Одесса: Типография «Одесских новостей», 1890. — С. 65 — 68.
8. *Одеські курорти* // Вся Одещина. — Одеса: «Чорноморська комуна», 1932. — С. 83 — 96.

Історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» (результати попередніх досліджень)

Роботу присвячено вивченню старовинної садиби родини Попових — цікавої комплексної пам'ятки архітектури та історії XVIII—XX століть.

Старожитності Півдня України давно стали об'єктом дослідження пам'яткознавців та пам'яткоохоронців, та все ж актуальність вивчення пам'яток історії та культури даного регіону обумовлена слабким станом їх вивченості. Пам'ятки архітектури та містобудування XVIII—XX ст., займають гідне місце серед культурної спадщини регіону, вони є цінним джерелом для вивчення культурно-мистецьких та урбанізаційних процесів зазначеного періоду. Серед вказаної категорії пам'яток помітне місце належить поміщицьким садибним комплексам.

Добре відомо, що більшість маєтків Південної України було знищено під час революційних подій та Громадянської війни поч. XX ст., тому нечисленні вцілілі комплекси та поодинокі споруди колишніх садиб заслуговують ретельного вивчення та охорони.

Представлені у даній роботі матеріали* є результатом попереднього етапу дослідження родинної садиби Попових, залишки якої знаходяться у м. Василівка сучасної Запорізької області**. Не дивлячись на відомість пам'ятки в межах всієї України, наукових досліджень, що торкалися б вивчення історико-культурної спадщини Василевського маєткового комплексу, на сьогодні бракує. У даному дослідженні йтиметься про архітектурно-містобудівні особливості василівських садиб та ознайомлення з історією їх виникнення.

Заснуванням поселення на території сучасного міста Василівка вважається 1740 рік, коли по річці Конка був встановлений кордон між зем-

* Дані матеріали стали темою доповіді Міжнародної наукової конференції «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень», присвяченої міжнародному дню пам'яток і визначних місць, що проходила у м. Києві 14—15 квітня 2011 р. Див. Програму Міжнародної наукової конференції «Методичні проблеми пам'яткоохоронних досліджень», присвяченої міжнародному дню пам'яток і визначних місць. — К., 2011. — с. 10.

** Місто Василівка знаходиться на відстані 51 км від обласного центру — міста Запоріжжя, на лівому березі Каховського водосховища на Дніпрі.

лями Вольностей Запорозьких і Туреччини. На лівому її березі, у місці злиття з річкою Кара-Чекрак (Кара-Чокрак), було в цей час засновано запорозький зимівник. Пізніше, вже після зруйнування російськими військами Запорозької Січі, землі колишніх Вольностей почали роздавати російським землевласникам. Землі, на яких знаходився вказаний зимівник, потрапили в спадщину Василя Степановича Попова*. Саме Василь Степанович на землях, відведених під дачу, заснував у цьому населеному місці велике село, станцію і збудував першу садибу. Від імені власника виникла й назва населеного пункту [1, 56]. Для заселення своєї економії Попов переводить своїх кріпаків з Катеринославського та Чернігівського намісництва, а також з Полтави. З 1831 р. містечко Василівка стало центром управління всіх земель, що належали Поповим. Тут було засновано суконну фабрику (основною галуззю господарства Попових було вівчарство), шкіряний та цегельний заводи. Значні кошти також отримували економії завдяки сільському господарству, садівництву та горілчаному виробництву.

Картографія середини XIX ст. дає можливість простежити містобудівні особливості поселення Василівка того часу. Поселення розміщувалося на високому місці, що обмежене із заходу балкою Скотуватою, з південного сходу балкою Злодійською, а з північного сходу долиною річки Кара-Чокрак. Місце розташування поселення було залюднене з давніх часів, про це свідчить величезна кількість курганів навколо поселення. Трохи на північний захід від Василівки знаходиться добре відоме сакральне місце під назвою Лиса гора, де здавна проводилися різні культові обряди численних степових племен, навіть сьогодні археологи знаходять велику кількість залишків старовини на цьому місці (на жаль, зовсім не досліджено період середньовіччя на даній місцевості, ще в сер. XIX ст. велика кількість топонімів вказувала на проживання в цих місцях східних та південних племен). Поселення розташовувалося на давньому шляху, що проходив з північного сходу на південний захід, саме у місці броду (переправи) й виникли перші оселі. На найвищій позначці пругу рельєфу розміщувався колишній центр з майданом та церквою. По обидва боки річки, по якій свого часу проходили державні

* В. С. Попов народився в 1743 р. Офіційно його рід походить з польських дворян Побиш-Поповських. Саме Василь Степанович першим з роду потрапив до російської еліти, його батько був чиновником Казанського губернського управління. Завдяки розуму і таланту від сержанта В. С. Попов дослужився до чину генерал-лейтенанта і був дійсним статським радником та почесним членом Російської академії наук. Похований в Олександрівській лаврі між могилами Михайла Ломоносова та Петра Розумовського.

кордони Запорозжя і Туреччини, на прилеглих висотах, розташовувалися укріплення того часу у вигляді квадратних редутів запорозької і турецької варти. Деякі джерела вказують, що поблизу річки Кара-Чекрак на рубежі XVII—XVIII ст. існував крупний ногайський аул, на місці якого в 1736 р. росіянами був влаштований редут [2, 32]. Саме його зображено на південному боці річки, поблизу урочища з такою ж назвою — Карачекрак (з тюрського «чекрак» (жива, чиста вода) і «кара» (чорний)*). Шлях, що підходив з північної сторони, перетинав річку, а вже на південному березі розходився у різних напрямках. Саме поблизу колишнього турецького укріплення й розміщувалася перша садиба Василя Попова. Навколо центральної частини проходила одна вулиця, що за обрисом повторювала схил нагорної частини і нагадувала підкову, яка тягнулася з північного заходу на південний схід. Пізніше виникла ще одна вулиця, що прямувала вже паралельно існуючій, вона виникла на південно-західній стороні височини, що нагадувала мис (трохи нижче за позначкою рельєфу). Саме на північно західній частині мису й було збудовано у кінці XIX ст. нову садибу.

З 1840-х років, осторонь від поселення, на березі річки, була збудована суконна фабрика. В 1860 р. Попови відкрили лікарню для робітників економії, у 1871 р. в одній із споруд маєтку влаштовано школу, а в 1897-му у Василівці була відкрита перша бібліотека.

Будівництво нового палацового комплексу розпочав онук Василя Степановича Попова — Василь Павлович Попов. Для здійснення задуму він запросив зодчих Олександра Наумовича Агеєнка (мелітопольський архітектор) та Миколу Бенуа. Палацовий комплекс будувався п'ять років. Будівництво велося місцевими майстрами з виготовленої на заводі Попових цеглі. Проект маєтку був представлений у «Ювілейній збірці Петербурзького інституту цивільних інженерів» [3]).

На той час вже й поселення зазнало значних планувальних змін. Більшість кварталів мали правильну прямокутну форму, вулиці були прямими (з 1831 р. поселенню надано статус містечка [4, 28]). Саме в кварталі прямокутної форми було запроєктовано і збудовано новий комплекс садиби (межі кварталу окреслюють сучасна вулиця Гагаріна, провулки Веселий та Дружби, а також залізниця, що розташована безпосередньо з південно-західної сторони кварталу**).

* За Фоменко В. Г.

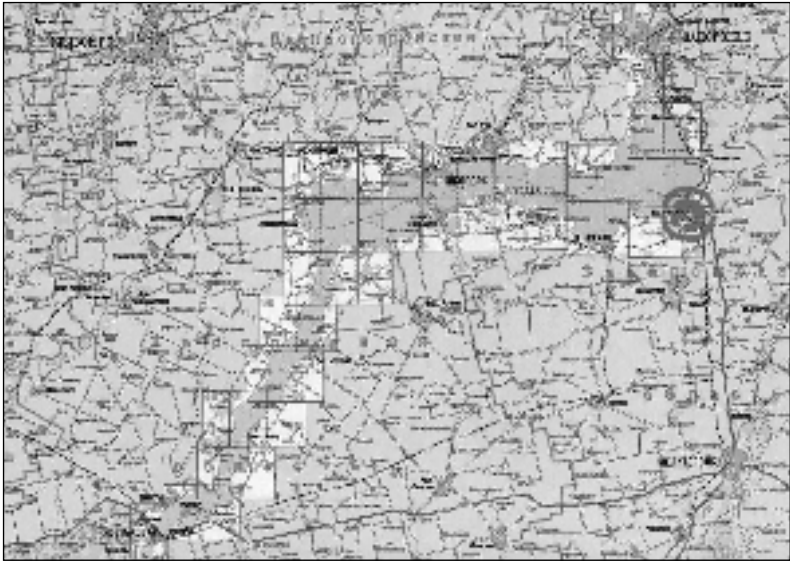
** У 1874 р. була відкрита Лозово-Севастопольська залізниця, яка пройшла через Василівку. Була відкрита залізнична станція «Попово», а економіка маєтку швидко розквітала.

Сучасна картографія дає змогу проаналізувати історичний розвиток поселення за майже сторічний період (XX ст.). Комплекс другої садиби, який був збудований наприкінці XIX ст. у безпосередній близькості з першою (кін. XVIII ст.), зазнав нищівної руйнації, але загальна планувальна схема центральної частини поселення вціліла. Частково порушено колишній візуальний зв'язок між елементами містобудівного ансамблю, знищено його головні домінуючі споруди (садибний будинок кін. XIX ст. та Петро-Павлівську церкву 1843 р.).

За наявності виявлених матеріалів можливим є ретельне дослідження території містобудівного комплексу, проведення археологічних досліджень, робота в архівосховищах та розробка проекту реабілітації вцілілого з можливим відтворенням втрачених елементів архітектурно-містобудівного середовища. У фондах музею зібрано значну кількість матеріалів, які висвітлюють історичний розвиток садиби та поселення в цілому, до того ж багато посилянь на фонди архівосховищ, де зберігається значний інформаційний доробок стосовно садиби та її господарів. Серед архівосховищ, де зберігаються цікаві матеріали щодо садиби Попова, слід згадати Кримський державний архів та російську бібліотеку ім. Салтикова-Щедріна (м. Санкт-Петербург).

Сучасний Василівський державний історико-архітектурний музей-заповідник «Садиба Попова» створено за Розпорядженням представника Президента України у Запорізькій області № 46 від 29.01.1993 р. на базі районного краєзнавчого музею (до цього часу музей майже 10 років не працював, а більша частина його фондів була втрачена). Сучасна адреса музею — вул. Гагаріна, 16. З того часу фонди музею-заповідника збільшились на 1200 одиниць, влаштовано дві експозиції (загальна площа залів — 76 м², експозиційна — 130 м²), створена і працює наукова бібліотека з фондом понад 800 одиниць видань і документів. З листопада 1997 р. музей-заповідник є самостійною юридичною особою і має на балансі дев'ять пам'яток [5].

Головною культурною цінністю, що складає основний фонд музею, є 12 споруд різного призначення, об'єднаних у два комплекси: історичний — «Садиба поміщика періоду освоєвання Дикого степу» та архітектурний — «Палацовий комплекс». Частина споруд являє собою пам'ятки загальнодержавного рівня.

Місцезнаходження м. Василівка на мапі Запорізької та Дніпропетровської областей. Фрагмент мапи Каховського водосховища

План сучасного м. Василівка Запорізької області з позначенням досліджуваних садіб та колишньої церковної ділянки. За матеріалами сучасної топографії [6, 10]

Поселення Василівка Таврійської губернії. Фрагмент мапи сер. XIX ст.

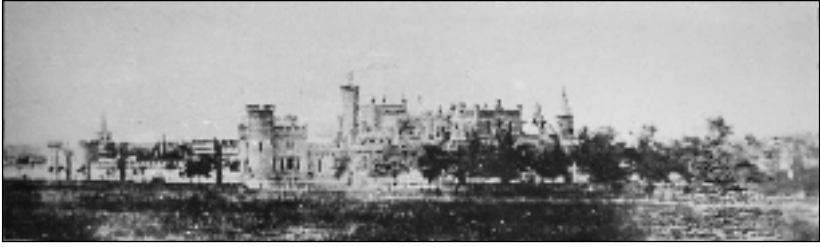
План-схема території Василівського державного історико-архітектурного музею-заповідника «Садиба Попова». Сучасний стан (за матеріалами експозиції музею)

Комплекс «Садиба поміщика періоду освоєння Дикого степу». Історичний центр Василівки та округи. Збереглися майже всі елементи історичного комплексу, до складу якого входить житловий будинок поміщика — пам'ятка історії кінця XVIII ст. (сучасна адреса пров. Дружби, 2). Будинок збудовано близько 1790 р. за розпорядженням першого володаря маєтку Василя Степановича Попова. Це найдавніша зі збережених житлових споруд на Василівщині. За переказами, її стіни складено з дерев'яних брусів, використаних з розбитих у війну суден. Прибудову з цегли зроблено у 1830-х роках за вказівкою сина засновника — генерала Павла Васильовича Попова [7].

Також збереглися споруди господарчого двору. Споруду для утримання худоби (корівник), за даними музею, було збудовано у 1830-х роках. За призначенням вона використовувалася до 1920-х років, після чого була пристосована під складське приміщення і контору (під час реконструкції того часу змінено зовнішній вигляд: розширено вікна, закладено двері, прибрано два фронтони, зроблено прибудови). Зараз приміщення споруди орендують агротехнікум і проектна організація. Будинок молочарні (до радянського часу тут розміщувалося обладнання для виготовлення молочних продуктів) також зазнав значних перебудов, після чого тут розміщувалися учбові класи. У 1994 р. споруда була реставрована. Також зберігся льох 1830-х років будівництва.

Зовнішній вигляд садибного будинку (кін. XVIII ст.) до його перебудови (за фото кінця 1950-х рр. з експозиції музею)

*Зовнішній вигляд Нової садиби (кін. XIX ст.) невдовзі після спорудження
(за фото експозиції музею)*

На жаль, не збереглася дерев'яна церква на честь святого Василя Великого, яку було збудовано в центральній частині поселення в 1792 р. До будівництва першої церкви були причетні колишні запорожці. У 1852 р. її було продано за 3000 рублів асигнаціями мешканцям села Ново-Олександрівка Мелітопольського повіту. В експозиції музею зберігається макет церковної садиби, виконаний старшим науковим співробітником О. Варяником. Тож дерев'яна церква Василя Великого з архаїчними рисами належала до ротондальних храмів. Храми такого типу виявлені на території Вольностей Запорозьких (колишні Катеринославський та Олександрівський повіти Катеринославської губернії). Це культові будівлі, які у плані мали форму кола.

«Палацовий комплекс». Маєток Ю. Попова у Василівці («Васильєво») був добре відомий на теренах Російської імперії і за кордоном. На загальноросійських та регіональних виставках за здобутки в галузі лісорозведення, виноградарства і виноробства, а також конярства господарство одержувало золоті й срібні медалі. На полювання до маєтку приїздило чимало поважних осіб, навіть члени царської родини. Тому постало питання будівництва грандіозного комплексу. Палацово-парковий ансамбль будувався п'ять років (з 1890 по 1894 р.).

Майстерна стилізація споруд палацового комплексу в еkleктично-му характері створювала неповторне враження сприйняття ансамблю як ззовні, так і на його території. Хоча садиба і не відзначалася монументальністю й величністю, її колоритні різностильові будівлі утворювали затишну атмосферу, різноманітні композиційні вирішення й романтичний вигляд у дусі європейських замків, зелені насадження в межах садиби і в парку, що розташовувався поруч, робили ансамбль схожим на оазу посеред степового ландшафту.

Палац. Чотириповерховий об'єм палацу (42x45 м у плані) був прикрашений п'ятьма високими баштами. У підвальних приміщеннях розташовувалися бані — російська, турецька, фінська і римська, на першому поверсі було влаштовано бальну залу, дзеркальні кімнати, картинну галерею (у зібранні перебували роботи Тиціана, Гойї, Рембрандта та ін.). З 1907 р. у приміщеннях замку був влаштований унікальний етнографічний музей 15 народів світу. На четвертому поверсі існувала обсерваторія з телескопом (її приміщення прикрашали статуї Лангобарді).

Після революційних подій 1905—1917 років маєток значно постраждав, колекції було розпорошено і розграбовано. На початку 1920-х років знищено парк (близько 40 га, серед вирубаних дерев, згадується 141 дерево різних порід діаметром 2,2—2,8 м). З 1929 р. споруди палацового комплексу поступово нищилися. В 1934 р., після страшного голодомору, місцева влада почала будівництво Будинку культури. Брак матеріалів і коштів призвів до руйнування спочатку дерев'яних конструкцій споруди для нового будівництва, а пізніше й цегляних (цеглу зі споруди замку використовували ще й після війни для відсіпки доріг та будівництва господарчих споруд колгоспів).

На сьогодні від головної споруди палацового комплексу залишився підвальний поверх та одна напіврозібрана башта. До палацового комплексу входили також храм, каплиця, бібліотека та метеорологічна станція (теж не збереглася).

Оглядова башта. Цегляна споруда. У кладці використано цеглу двох відтінків, за рахунок чого поверхня стін ззовні прикрашена геометричним малюнком. Нижня частина споруди потребує ремонту внаслідок відсутності даху упродовж тривалого часу.

Каретний сарай. В 1990-х роках одноповерхове приміщення було надбудоване. Колишній сарай пристосували під учбовий корпус для психічно хворих дітей. Поряд збудували спальний корпус для цього ж закладу, а також гуртожиток для місцевого радгоспівського технікуму.

Конюшня. У 1932 р. в приміщенні конюшні було відкрито першу в районі середню школу. Відомий педагог Антон Макаренко згадував, що в той час приміщення школи було завалене навозом, була відсутня підлога і в кількох приміщеннях утримувалися коні.

В маєтку раніше існувала церква, яку в 1843 р. збудувала Олена Олександрівна — невістка Василя Попова. У 26 років вона стала вдовою і над похованням чоловіка збудувала трьохпрестольну церкву в ім'я

апостолів Петра і Павла. З часом церква стала сімейною усипальницею родини Попових (в цинковій труні тут зберігалися останки самої Олени Олександрівни та її сина). Церкву будували в традиціях епархіальної архітектури того часу — хрещата в плані з видовженим західним раменом, над яким розташовувалась висока дзвіниця.

Церква діяла до 1920-х років. В 1932 р. споруду церкви переобладнали під електростанцію. У приміщенні склепу зберігали вугілля, поховання було засипане вугіллям та дошками. Пізніше, за розповідями місцевих мешканців, кістки було викинуто з трун, а металеві труни зникли. У 1950-х роках церкву зруйнували, вхід до склепу засипано, на місці колишньої церкви влаштовано танцмайданчик (район Аптечного провулку), а на місці церковного цвинтаря (розташовувався поблизу вівтарної частини) влаштовано парк.

Тож з наведеного вище стає зрозуміло, що дана пам'ятка на теренах Південної України заслуговує на ретельне вивчення для подальшого виконання проекту реабілітації, з точним встановленням місць втрачених елементів містобудівною структури поселення та його складових і відновленням важливих домінант. Для цього за потрібне вважаємо провести ретельне дослідження сучасного парку — місце колишньої церковної садиби з проведенням археологічних досліджень, для локалізації фундаментів знищеної культової споруди і приміщення родової усипальниці роду Попових. Це дозволить вточнити дані про архітектурні властивості Петро-Павлівського храму, а також долю родових поховань колишніх господарів Василевської економії. Слід локалізувати місце розташування стародавньої Свято-Василівської церкви та провести археологічні розвідки на місці її колишньої території, це дозволить зібрати нові дані про цікавий і архаїчний тип храмових споруд запорозьких козаків. Також, ретельного археологічного дослідження заслуговує територія першої садиба Василя Попова (кін. XVIII ст.), це дозволить виявити досі невідомі сторінки виникнення та розвитку комплексу. В свою чергу архітектурно-археологічне дослідження садибної будівлі дозволить виявити відсоток втрат та будівельних нашарувань споруди. Продовження проведення археологічних розвідок потребує й друга садибна ділянка, це в свою чергу дозволить уточнити планувальні та архітектурні властивості втрачених складових комплексу і стане в нагоді при розробці плану відновлення садиби. Зазначені заходи в певній мірі допоможуть зняти дискусійні питання та окреслити напрямок розвитку подальшої долі Василевського музейного комплексу.

Література:

1. *Історико-культурні заповідники України. Довідкове видання.* — К.: «Фенікс», 2007. — с. 56—57;
2. *Кучеренко А. Ю., Козырев В. К.* Очерки истории Васильевки. — Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. — с. 32;
3. *Агеенко* — замок генерала Попова в им. Васильева, Мелитопольского уезда // Юбилейный сборник сведений о деятельности бывших воспитанников Института гражданских инженеров (строительного училища) МВД 1842—1892 г. / состав. Г. Г. Барановский. — СПб., 1892.
4. *Кучеренко А. Ю., Козырев В. К.* Очерки истории Васильевки. — Запорожье: РА «Тандем-У», 1998. — с. 28;
5. *Інформацію* подано за матеріалами музейної експозиції;
6. *Атлас* Днепровского бассейна. Каховское водохранилище. М 1:50000. — К.: КП МОУ «Киевская ВКФ», 2004. — с. 10;
7. *Інформацію* подано за матеріалами музейної експозиції

Работа посвящена изучению старинной усадьбы рода Поповых — интересного комплексного памятника архитектуры и истории XVIII–XX вв.

Work is devoted the study of age-old farmstead of Popov's family — interesting complex monument of architecture and history of XVIII–XX.

Археологічні дослідження культурних нашарувань XV—XVIII ст. у місті Дубно

У публікації аналізуються археологічні знахідки, знайдені під час розкопок на території м. Дубно. Дано характеристику досліджених об'єктів і археологічних знахідок культурного шару XV—XVIII ст. Археологічні джерела дозволяють виділити три етапи розвитку середньовічного міста.

Середньовічне місто Дубно сформувалось на півострові площею близько 100 га. З півдня і сходу він обмежений заплавою р. Іква, а із північного-заходу — широкою заболоченою низиною. У південно-східному куті півострова князями Острозькими був збудований замок (рис. 1, А), із заходу місто захищали рів і земляний вал з Луцькою брамою (рис. 1, Б) [7, с. 123, 124].

Перші археологічні розвідки в Дубно були проведені у 20—30-х роках ХХ ст. на ділянці на схід від замку, на лівому березі Ікви (рис. 1, 1). Це давній мис, що підвищується над заплавою ріки на 5—6 м. Тут було виявлено знахідки доби Київської Русі, зокрема зібрано уламки глиняного посуду ХІІ–ХІІІ ст. [11, с. 237]. У 1946—47 роках цей мис обстежили М. Островський та М. Смішко. Вони визначили пам'ятку як залишки городища. Було простежено сліди невисокого валу в північно-східній частині мису. Встановлено, що західна частина городища пошкоджена земляними роботами, а культурний шар зберігся на площі близько 150 кв. м. У шурфі простежено три культурні нашарування: а) нижнє з товстим шаром попелу, вугілля, кісток тварин та нечисленними уламками посуду ранньо-феодалного часу; б) стерильний прошарок завтовшки 0,2 м, з гумусу і намулу; в) нашарування ХІV–ХV ст.; г) верхні нашарування із знахідками ХVІІ–ХVІІІ ст. [9, с. 91—92; 10, с. 352]. Нині ця ділянка забудована, оборонні вали знівельовано, тут знаходяться житлові та господарські будівлі.

У 1995 р. І. Свешніков розпочав розкопки на території замку, які продовжив В. Гупало у 1997 р. Тоді вдалося виявити речові знахідки та об'єкти ХV–ХVІІІ ст. [12, с. 297—303].

У 90-х роках ХХ ст. були виявлені пізньосередньовічні поселення на правому березі р. Ікви, на старому передмісті Сурмичі. Між вулицями

Сурмичі та Садовою, на високих мисах зібрано кераміку доби Київської Русі X–XII ст., а також XIV–XV та XVI–XVIII ст. (рис. 1, 2). Інше багатоярусне поселення (пункт 2) займало окреме піщане підвищення в заплаві правого берега р. Ікви, при впадінні у неї р. Липки (рис. 1, 3). В підйомному матеріалі зібрано дані про знахідки бронзового віку, пізньоримського часу, доби середньовіччя: ранньослов'янські VIII–IX, X–XIII, XIV–XV ст. На північний схід від замку, в урочищі «Острівок», у заплаві р. Ікви, на окремому піщаному підвищенні заввишки 2–3 м виявлено матеріали доби Київської Русі X–XIII та XVI–XVIII ст. [1, с. 134–135].

У 2004–2006 роках Рівненською філією ДП НДЦ «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України проведені археологічні експертизи, розвідки і розкопки в м. Дубно, в ході яких отримані нові дані для вивчення процесів його становлення та розвитку. Дослідження проводились поблизу замку князів Острозьких, а також на північ і захід від нього (рис. 1, 5–15) [2; 5; 3, с. 315–318; 6, с. 125–133; 4].

Майдан Незалежності, № 3 (рис. 1, 8; 2). Ділянка, відведена під забудову, знаходиться за 100 м на захід від південного бастіону замку князів Острозьких, на високому лівому березі р. Ікви. У зв'язку з тим, що тут під час археологічної експертизи виявлені середньовічні культурні шари, у 2005–2006 р. були проведені науково-рятівні археологічні розкопки на площі 190 кв. м. Досліджено культурні нашарування XVI–XVIII ст. потужністю 2–2,8 м, перекриті шаром будівельного сміття XIX–XX ст. товщиною до 1,5 м. Відкрито залишки житлових і господарських будівель доби пізнього середньовіччя. У більш ранніх об'єктах зібрано характерний гончарний посуд XVI ст. Рання будівля № 7 — залишки погребя, прямокутного в плані, розмірами 4,15x3,2 м орієнтованого кутами за сторонами світу. До нього з південно-східної сторони вів вхід завдовжки 4 м і завширшки 1,8–1,9 м (у верхній частині). Контури заглибленої частини об'єкта простежено з відмітки –1,2 та –1,4 м. Вхід мав східці, вирізані в ґрунті. Дно погребя знаходилося на відмітці –3,5 м. В заповненні об'єкта зібрано велику кількість фрагментів глиняного посуду. Це уламки горщиків, глеків, тарілок, мисок, макітер, куклів, сковорідок. Більшість виготовлені зі світлої глини, вкриті поливою, розписані фарбою. В колекції є також уламки коробчастих кахлів, більшість з них вкрита зеленою поливою. Зібрана тут колекція керамічних виробів датується XVII–XVIII ст., а час функціонування будівлі № 7 м

можна визначити кінцем XVI — першою половиною XVII ст. Багатим на знахідки виявився культурний шар. Поряд із великою кількістю керамічних і скляних виробів XVI—XVIII ст. в ньому трапилися побутові речі, прикраси, деталі спорядження воїнів, предмети озброєння (рис. 3) [3, с. 315—318; 6, с. 125—133; 4].

Вулиця Замкова, № 17 (рис. 1, 7). На ділянці за 40 м на захід від оборонного рову замку було закладено шурф на місці, де планувалося влаштувати каналізаційний колодязь. У ньому простежено помітне пониження давньої денної поверхні і материка на схід, у бік заплави р. Ікви, материк виявлено на глибині від 2,3 до 3,15 м. В ході шурфовки встановлено, що до глибини 0,9—1,6 м залягає порушений ґрунт, насичений будівельним сміттям XIX—XX ст. Товщина верхнього шару зростає із заходу на схід, від 0,8 до 1,5 м. Нижче залягає потужний культурний шар. Це чорний ґрунт, насичений органічними рештками, керамікою, виробами із металу та кістки. У верхніх пластах нижнього культурного шару зібрано уламки глиняних посудин XV—XVII ст., трапилися також вироби із заліза (кінська підкова, цвяхи) [2].

Вулиці Кирила і Методія, № 10 (рис. 1, 9). На ділянці виявлено культурний шар XVI—XVIII ст. потужністю до 2 м, перекритий шаром будівельного сміття XIX—XX ст. товщиною до 1,5 м. Досліджена площа становила 60 кв. м [2].

Вулиці Кирила і Методія, 18 а (рис. 1, 10). Потужність культурних відкладів на ділянці становить 3,4—5,2 м. Досліджено 100 кв. м площі. У розкопі виявлені рештки підвальних приміщень XIX ст. Підлога підвалів була вимощена цеглою і залягала на глибині 2,3 м від рівня сучасної денної поверхні. Нижче в розкопі простежено культурні нашарування і рештки об'єктів XVI—XVIII ст. Їх контури виявлені на глибині 2,6—3,4 м, а дно знаходилося на відмітках 3,8—5,4 м. Особливо цікавим виявився об'єкт № 4, в якому поряд із уламками керамічних та металевих виробів, монетами XVII ст. знайдені тиглі та лячки, фрагменти пластин з кольорових металів, які свідчать про заняття мешканців ювелірним ремеслом [5].

Вулиці Кирила і Методія, на розі з вулицею Данила Галицького (рис. 1, 11). Ділянка знаходиться за 240 м на захід від південного бастіону замку. Шурф експертизи доведено до материка, до глибини 5,8 м від рівня сучасної денної поверхні. До глибини 2,1 м залягає ґрунт, змішаний з будівельним сміттям XIX—XX ст. На глибині 2,1—3 м простежено чорний

ґрунт, насичений органічними рештками та керамікою XVII—XVIII ст. Нижче, на глибині 3—4,3 м. виявлено культурні нашарування XVI—XVII ст. Вони містять кераміку (кахлі, посуд), вироби із заліза і скла [5].

Вулиці Кирила і Мефодія, № 26 (рис. 1, 12). Знаходиться за 260 м. на південний захід від південного бастіону замку князів Острозьких і на захід від синагоги — пам'ятки архітектури XVII—XVIII ст. Дослідження проводилися на площі 80 кв. м. Культурні нашарування мають потужність до 3,5 м. Від сучасної денної поверхні до глибини 1,2—1,6 м залягає потужний шар будівельного сміття, що сформувався у кінці XIX—XX ст. Нижче, від глибини 1,8—2 м, виявлено фундаменти будинку кінця XIX — початку XX ст. При їх закладанні були частково пошкоджені культурні нашарування більш раннього часу. На захід від фундаментів досліджено культурний шар XVII—XIX ст., з яким пов'язані два виявлені об'єкти. Датування цих об'єктів підтверджують знахідки дрібних монет XVIII—XIX ст., фрагменти глиняного і скляного посуду, металеві вироби [2].

Вулиця Лесі Українки, № 15—19 (рис. 1, 13). Археологічні матеріали зібрано під час обстеження провалів біля будинків № 15 і № 19. У колекції є уламки ліпних і ранньослов'янських горщиків культури типу Луки-Райковецької VIII—IX ст., простежено потужні культурні нашарування XVII—XVIII і XIX—XX ст. [5].

Вулиця Стара, 67 (рис. 1, 14). Ділянка знаходиться в західній частині середньовічного міста, за 100 м на схід від зовнішньої лінії укріплень XVI—XVII ст. і за 150 м на південь від колишнього монастиря бернардинів. У ході археологічної експертизи встановлено, що до глибини 0,6 м залягає чорний ґрунт, змішаний з будівельним сміттям XX ст., в якому зустрічається цегла, шматки бетону та речові знахідки XX ст., а також уламки посуду XVIII—XIX ст. На глибині 0,6—1,7 м простежено м'який ґрунт каштанового кольору, верхні його пласти (0,6—1,2 м) насичені шматками печини, уламками цегли та керамікою XVIII—XIX ст. Нижче, на глибині 1,2—1,7 м, простежено культурні нашарування XVII—XVIII ст. На глибині 1,7—1,9 м залягає темно-коричневий щільний ґрунт, без знахідок. Материк — жовто-сірий лесоподібний суглинок досягнуто на глибині 2,2—2,3 м [5].

Вулиця Спасівська, урочище «Кемпа» (рис. 1, Д). Розвідкою обстежено окреме підвищення, оточене заплавою ріки, на якому знаходиться Спасо-Преображенська церква і будинок священика. Зібрано уламки

керамічних і скляних виробів XVI—XVIII ст. Тут існував Спасо-Преображенський монастир, що згадується у писемних джерелах з XVI ст. [2].

Вулиця Сурмичі, біля магазину «Надія» (рис. 1, 15). Під час спостережень за земляними роботами встановлено, що культурний шар тут має товщину до 3 м. На глибині 0,8—1,4 м залягають відклади кінця XVI — XVIII ст. Під ними виявлено нашарування XIV—XVI ст. [5].

У процесі археологічних робіт було зібрано велику колекцію виробів із глини, скла, заліза та кольорових металів, які дали нову інформацію для вивчення матеріальної культури жителів міста Дубно у XV—XVIII ст. Серед них найінформативнішим є керамічний посуд, який за результатами досліджень можна поділити на ранній (XV — поч. XVI ст.) та пізній (XVI — перша пол. XVII ст.) хронологічні періоди.

Керамічний посуд раннього періоду за технологією виробництва та складом глиняного тіста віднесений до таких груп: 1) низької якості, виготовлений на повільнообертовому (ручному) гончарному крузі; 2) високої якості, виготовлений на швидкообертовому (ножному) гончарному крузі, сіро-глиняний (морений, димлений).

До пізнього періоду належить посуд: 1) високої якості, виготовлений на швидкообертовому (ножному) гончарному крузі, сіро-глиняний орнаментувався лощенням (морений, димлений); 2) високої якості, виготовлений на швидкообертовому (ножному) гончарному крузі, світло-глиняний, вкритий поливою; 3) високої якості, виготовлений на швидкообертовому (ножному) гончарному крузі, світло-глиняний, прикрашався розписом червоно-брунатною фарбою і вкритий поливою (рис. 4).

В ході проведених археологічних досліджень встановлено, що на ділянках: вул. Замкова № 17, Майдан Незалежності № 3, вул. Кирила і Мефодія на розі Данила Галицького культурний шар почав формуватися в XV ст. До першої половини XVII ст. тут та на ділянках: вул. Кирила і Мефодія № 10, 18а, вул. Спасівська урочище «Кемпа», вул. Сурмичі біля магазину «Надія» існували будівлі, які вірогідно, були, знищені козацькими військами в 1648 р. в ході Визвольної війни [8, 17]. Життя на цих та на новозабудованих ділянках вул. Стара № 67, вул. Кирила і Мефодія № 26, вул. Лесі Українки № 15—19 за археологічними матеріалами простежуємо до XVIII ст. Ранній етап міської забудови поблизу замку князів Острозьких за археологічними матеріалами датується XV ст. Наступний етап міського життя охоплює XVI — першу пол. XVII ст. На другу половину XVII—XVIII ст. припадає пізній етап міської забудови литовсько-поль-

Рис. 1. План центральної частини м. Дубно з позначеними ділянками, де проводилися дослідження:

1 — мис на схід від замку; 2 — Сурмичі, п. 1; 3 — Сурмичі, п. 2; 4 — «Острівок»; 5 — провулок Купальний; 6 — вул. Шевченка, № 14; 7 — вул. Замкова, № 17; 8 — Майдан Незалежності, № 3; 9 — вул. Кирила і Мефодія, № 10; 10 — вул. Кирила і Мефодія, № 18а; 11 — вул. Кирила і Мефодія, на розі вул. Данила Галицького; 12 — вул. Кирила і Мефодія, № 26; 13 — вул. Лесі Українки, № 15—19; 14 — вул. Стара, № 67; 15 — вул. Сурмичі, магазин «Надія». Буквами позначені: А — замок князів Острозьких; Б — Луцька брама; В — монастир бернардинів; Г — монастир кармеліток; Д — Спасо-Преображенська церква; Є — синагога.

Рис. 2. План розкопу на ділянці Майдан Незалежності № 3 з позначеними дослідженими об'єктами

Рис. 3. Речові знахідки із культурного шару XV—XVII ст.:

1, 2 — шпильки; 3 — вухочистка; 4, 5 — пряжки; 6 — застібки від одягу; 7, 11, 20 — накладні бляшки; 8 — перстень; 9 — клеймо; 10 — свічник; 12—14 — кулі; 15—19 — наконечники стріл; 21—25 — цвяшки; 26 — шило; 1—3, 5, 7, 8, 10—14, 20 — кольорові метали; 4, 6, 15—19, 21—26 — залізо; 9 — скло.

Рис. 4. Керамічний посуд кінця XVI — першої пол. XVII ст.

ської доби. Місто розростається по всьому простору від замку князів Острозьких до Луцької брами на заході, а також на передмісті Сурмичі, про що свідчать культурні нашарування та об'єкти XV—XVIII ст., виявлені під час археологічних робіт (рис. 1).

Література:

1. *Прищеп Б., Ткач В.* Археологічне обстеження околиць Дубна // Археологічні відкриття в Україні 1997—1998 рр. — К., 1998. — с. 134—135.
2. *Прищеп Б.А.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2005 р. / Прищеп Б. А., Чекурков В.С. — Рівне, 2006. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.
3. *Прищеп Б.А.* Охоронні розкопки в центральній частині Дубна Рівненської обл. / Б.А. Прищеп, В.В Ткач, В.С. Чекурков // Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр. — 2006. — вип. 8. — с. 315—318.
4. *Прищеп Б.А.* Звіт про археологічні розкопки в місті Дубно на Майдані Незалежності у 2005—2006 роках / Прищеп Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. — Рівне, 2006. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.
5. *Прищеп Б.А.* Звіт про археологічні експертизи та розвідки на території Рівненської області у 2006 р. / Прищеп Б. А., Чекурков В. С. — Рівне, 2007. Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАН України.
6. *Прищеп Б.А.* Нові археологічні дослідження міста Дубна / Б.А. Прищеп, В.В. Ткач, В.С. Чекурков // Магдебурзькому праву у місті Дубно — 500 років: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції, Дубно, 2007р. / Державний історико-культурний заповідник міста Дубна. — Дубно: Волинська книга, 2007. — С. 125—133.
7. *Рычков П.* Дорогами Южной Ровенщины. — М., «Искусство», 1989.
8. *Сендкульський А.* Город Дубно / А. Сендкульський // Волинские Епархиальные Ведомости. — 1877. — № 14. — С. 592—593.

9. *Смішко М.* Звіт за роботу Дубенської розвідкової археологічної експедиції 1947 р. / Зберігається у науковому архіві Інституту археології НАНУ. — Львів, 1947.
10. *Смішко М.* Дослідження пам'яток культури полів поховань в західних областях УРСР у 1947 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. 3. — С. 337—378.
11. *Rauhut L.* Wczesnosredniowieczne materialy archeologiczne z terenow Ukrainy w Panstwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie // Materialy wczesnosredniowieczne. — 1960. — T.V. — S. 231—260.
12. *Igor Swiesznikow, Wira Hupalo* // Materialy i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego. — 1996. — T. 17. — S. 297—303.

В публикации анализируются археологические источники, найденные во время раскопок на территории г. Дубно. Дано характеристику исследованных объектов и археологических находок культурного слоя XV—XVIII вв. Археологические источники позволяют выделить три этапа развития средневекового города.

This publication analyzes the archaeological sources gained while excavating the area of Dubno town. The characteristics have been given for the found objects and the cultural layer of XV—XVIII centuries. These archaeological sources allow us to point out three stages of the development of the Late Medieval town.

Національна культурна спадщина Великобританії: шляхи збереження

Досвід Великобританії у сфері охорони культурної спадщини, як і міжнародний досвід в цілому, надзвичайно пізнавальний і корисний. Очевидний той факт, що ця країна зуміла створити оптимальні правові, організаційні та фінансові умови, що дозволяють забезпечити постійне збереження пам'ятників, їх використання і зміст, запобігання загрозам, здатним завдати збитку об'єктам культурної спадщини, припинення знищення і неналежного використання, а також контроль за збереженням пам'яток. Вивчення цього досвіду дозволить відзначити позитивні аспекти системи охорони культурної спадщини Великобританії для можливого подальшого їх впровадження у вітчизняній практиці.

Культурна спадщина нашої країни є фундаментом вітчизняної культури, свідченням духовного розвитку українського народу, його національної самосвідомості. Вивчення міжнародного досвіду збереження та використання пам'яток культурної спадщини дасть змогу глибше проаналізувати стан справ у цій сфері в Україні, виявити можливі недоліки та прогалини в роботі відповідних органів державної влади, а також визначити позитивні аспекти світової практики охорони пам'яток.

Метою роботи є розгляд системи охорони культурної спадщини Великобританії. Ретельно збережена та належним чином репрезентована культурна спадщина цієї країни, свідчить про високий рівень злагодженої та виваженої політики у сфері збереження, охорони та використання національного культурного надбання. Вивчення та аналіз досвіду Великобританії у сфері охорони культурної спадщини дозволить зрозуміти основні принципи ефективної роботи органів державної влади, громадських організацій у цій галузі, а також спробувати виокремити головні ідеї, які можна було б застосувати в Україні.

Основна складність в системі охорони культурної спадщини полягає у виборі об'єктів, які підлягають збереженню та охороні. Саме тому головним напрямом діяльності державних пам'яткоохоронних структур Великобританії є ідентифікація та фіксація пам'яток культурної спадщини. Ідентифікація та фіксація об'єктів здійснюється на підставі спеціальних звітів, які складаються за результатами проведення сис-

тематичних польових або ж натурних обстежень. Фінансування цього напряму роботи у сфері охорони культурної спадщини здійснюється за рахунок коштів державного бюджету [1].

Важливою складовою діяльності органів охорони культурної спадщини є забезпечення тісного зв'язку охорони пам'яток та земельного планування. У Великобританії усі питання, пов'язані з плануванням земельних ділянок, вивчаються з погляду їх впливу на пам'ятки культурної спадщини. Урядом здійснюються спроби мінімалізувати цей вплив шляхом проведення обстежень територій та вибіркового археологічного дослідження земельних ділянок. Залучення органів державної влади у сфері охорони культурної спадщини до проектів планування здійснюється на всіх етапах їх реалізації.

Проведення будь-яких виробничих робіт (лісгосподарських, сільськогосподарських, автодорожніх та ін.) на земельних ділянках може призвести до руйнування біологічного балансу і порушення естетики ландшафту. Але й археологічні роботи, які здійснюються в будь-якій місцевості, можуть зашкодити навколишньому природному середовищу. Таким чином, у Великобританії існує практика узгодження діяльності різних державних установ, що займаються проблемами охорони природи та охорони пам'яток відносно виконання різних видів робіт.

Пріоритетним напрямом діяльності органів державної влади у сфері охорони культурної спадщини є збереження та охорона пам'яток, а також забезпечення належного їх використання, в тому числі регламентація відвідування об'єктів культурної спадщини місцевим населенням та туристами. Цей напрям роботи забезпечується внаслідок популяризації пам'яток шляхом розповсюдження буклетів, проспектів, карт-схем розташування пам'яток — для туристів, школярів; спеціальних наукових досліджень — для вчених; нормативних актів і їх коментарів — для юристів, фахівців пам'яткоохоронної сфери та археологів.

В англійському законодавстві традиційно розрізняють нерухому (будівлі та споруди) і рухому спадщину (антикваріат, твори мистецтва). До нерухомої відносяться пам'ятки археології, історії та архітектури, до рухомої — музейні фонди. Охорона нерухомої культурної спадщини належить до компетенції Міністерства навколишнього середовища, яке реалізує свої повноваження за допомогою відповідних місцевих органів державної влади (затвердження переліків пам'яток, які мають статус загальнодержавних, та визначення їх зон охорони).

Офіційним урядовим консультантом з питань охорони культурної спадщини є незалежна організація — Комісія з історичних будівель і споруд «Англійська спадщина» («English Heritage») [2], створена відповідно до Закону про національну спадщину 1983 р. В рамках Комісії діють два консультативні комітети — по пам'ятках давнини та по історичних будівлях. Окрім питань, пов'язаних із збереженням та охороною пам'яток культурної спадщини, забезпеченням фінансування археологічних досліджень, створенням охоронних експедицій, «Англійська спадщина» проводить відповідну роботу з громадськістю (надання консультацій з питань розвитку туристичної інфраструктури, співпраця з власниками земель, на яких розташовуються пам'ятки, тощо).

Згідно зі ст. 45 Закону про пам'ятки давнини та археологічні зони, «Англійська спадщина» може фінансувати археологічні та інші наукові дослідження будь-яких територій, де, гіпотетично, можуть знаходитись давні будівлі та споруди. Гранти на такі роботи надаються на конкурсній основі.

На регіональному рівні збереження та охорону культурної спадщини забезпечують органи місцевого самоврядування, ради графств та районів. Органи місцевого самоврядування з питань планування та будівництва здійснюють безпосередній контроль за проведенням реставраційних робіт на пам'ятках культурної спадщини, регламентують їх перебудову та перепланування, визначають межі охоронних зон пам'яток. Вони мають певну самостійність і можуть визначати об'єкти для включення до переліків пам'яток, фінансувати археологічні роботи.

Окрім державних структур, питаннями охорони пам'яток займаються різноманітні суспільні фонди (Фонд відтворення зруйнованих церков (Redundant Churches), Меморіальний фонд національної спадщини, приватна організація «Національна опіка» (National Trust) тощо). Окремі питання збереження та охорони культурної спадщини належать до повноважень відповідних спеціалізованих підрозділів місцевих музеїв та університетів.

У Великобританії існує значна кількість організацій та інститутів, діяльність яких спрямована на збереження та охорону культурної спадщини. З цією ж метою впроваджуються відповідні державні програми. Наведемо приклади деяких з них.

Спеціалізованим закладом для фахівців пам'яткоохоронної сфери та сфери охорони навколишнього середовища є Інститут реставрації

історичних споруд (Institute of Historic Building Conservation) [3]. Діяльність Інституту спрямована на впровадження найвищих стандартів практики охорони пам'яток культурної спадщини, забезпечення виконання необхідних заходів з метою ефективного захисту пам'яток та розширення історичного середовища, а також сприяння вільному доступу до об'єктів культурної спадщини.

До складу Інституту входять фахівці-пам'яткоохоронці, архітектори, реставратори, академіки.

Спектр діяльності Інституту включає лобювання на міжнародному, національному та локальному рівнях. Інститут має широку мережу національних та регіональних філіалів з постійним навчанням.

Інститутом видається спеціалізований журнал «Context» [4].

Національною програмою, за якою здійснюється ідентифікація пам'яток історії, архітектури, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва, ландшафту та забезпечується подальша робота щодо збереження цих об'єктів є програма «Пам'ятки під загрозою» [5].

Необхідно відзначити, що усі заходи, пов'язані з охороною та використанням пам'яток, проводяться лише після консультації з відповідними науковими організаціями.

Значна увага у Великобританії приділяється кадровому забезпеченню органів державної влади з питань охорони культурної спадщини. Керівник, який працює у пам'яткоохоронній сфері, повинен мати досить широку спеціалізацію для того, щоб об'єктивно оцінювати роботу в цьому напрямку консультантів, які працюють за контрактом з органами охорони культурної спадщини. Посадова особа, яка працює у сфері охорони пам'яток, повинна мати не лише високий рівень знань з археології, історії, мистецтва, архітектури, але й володіти навиками роботи у здійсненні розподілу бюджету, фінансового контролю, планування роботи, тощо. Зауважимо, що спеціалізованих навчальних закладів з підготовки фахівців пам'яткоохоронної сфери у Великобританії немає. Для студентів історичних та археологічних факультетів розроблені спеціальні курси з охорони культурної спадщини.

Увесь комплекс заходів з охорони культурної спадщини тісно пов'язаний з розвитком правової системи Великобританії та ставленням громадськості до об'єктів культурної спадщини.

На сьогоднішній день у Великобританії немає єдиного законодавчого акта, який би регламентував відносини у сфері охорони та вико-

ристання пам'яток. Окремі питання з охорони культурної спадщини згадуються ще у давніх королівських Хартіях та інших парламентських документах того періоду. Основні положення з охорони та використання пам'яток містяться у Законі про права місцевих органів управління щодо історичних будівель 1962 р., Законі про пустуючі церкви та інші культові споруди 1969 р., Законі про Національну опіку 1971 р., Законі про пам'ятники давнини 1972 р., Законі про пам'ятки на полях битв 1972 р., Законі про благоустрій міських і сільських районів 1974 р., законах про національну спадщину 1980, 1983 та 1985 р., законах про історичні будівлі та монументи 1882, 1913, 1931, 1953, 1962, 1966, 1972 рр., законах про бібліотеки та музеї 1964 і 1965 р., законах про планування міського та сільського будівництва 1971, 1972 та 1974 рр., Законі про пам'ятки давнини та археологічні зони 1979 р. Деякі положення з охорони культурного надбання є в нормативних документах місцевих органів державної та церковної влади [6].

Для забезпечення ефективного захисту пам'яток від загрози пошкодження чи руйнування органи державної влади з питань охорони культурної спадщини проводять відповідну роботу з їх власниками. Оскільки зазвичай однієї інформації про те, що об'єкт є пам'яткою та знаходиться під охороною держави, недостатньо, відповідними державними структурами розробляються спеціальні плани роботи та укладаються угоди з власниками пам'яток, широко розповсюджена програма виплати їм компенсацій.

Так, наприклад, за утримання споруд, які перебувають під охороною держави як пам'ятки культурної спадщини, власникам або іншим зацікавленим особам виплачується певна сума, яка не оподатковується. Ці виплати призначені для вирішення питань, пов'язаних з проведенням ремонтно-реставраційних робіт на пам'ятках та їх утриманням [7].

Серед значної кількості об'єктів культурної спадщини Великобританії особлива увага приділяється пам'яткам сакральної архітектури. З метою їх збереження та охорони розроблено спеціальні програми та ініціативи.

Актуальним питанням у цьому напрямку є забезпечення оптимальної цінової політики, яка дозволить підтримувати культові споруди, що мають історико-архітектурну цінність, у належному стані. Саме тому в січні 1997 р. Англійський туристичний комітет провів опитування серед 200 найбільш відвідуваних церков. Відповідну інформацію нада-

ли 77 релігійних установ. За результатами проведеного опитування, у 1996 р. ці культові споруди відвідали близько 3,5 млн. туристів, що загалом витратили 2,5 млн фунтів стерлінгів. 51 % прибутку становив від продажу путівників та сувенірів, 38 % — від пожертвувань, 11 % — від надання додаткових послуг (організація банкетів, підняття на дзвіницю тощо) [8].

Проаналізувавши джерельну базу стосовно збереження та охорони пам'яток сакральної архітектури Великобританії, можемо виокремити досить прості шляхи привернення уваги відвідувачів до культових споруд:

- територія, на якій розташовується пам'ятка архітектури культового призначення, повинна утримуватися у належному стані;
- інформаційні таблиці повинні містити вичерпну інформацію про культову споруду та режим її використання.

Одним з найпростіших та найпоширеніших шляхів розв'язання проблеми є співпраця релігійних установ з місцевим туристичним інформаційним центром. Центр може погодитись розмістити інформацію про ту чи іншу культову споруду у відповідній рекламній літературі та внести до переліку об'єктів, пропонованих для відвідання. Це здійснюється безкоштовно та й результат може перевершити очікуване [9].

З метою залучення додаткового фінансування для утримання пам'яток сакральної архітектури у належному стані при культових спорудах проводяться фестивалі квітів, різноманітні концерти.

Багато організацій, зокрема такі, як регіональні ради мистецтв, туристичні комітети та місцеві туристичні асоціації, надають релігійним організаціям необхідну науково-методичну, а подекуди — фінансову допомогу.

Як засвідчує практика, увагу відвідувачів привертає не лише історико-культурна та архітектурна цінність пам'яток сакральної архітектури, а й атмосфера таємничості, індивідуальні особливості кожного об'єкта зокрема.

У 2007 р. у Великобританії був заснований Національний церковний фонд, метою діяльності якого стала популяризація та підтримка пам'яток сакральної архітектури [10]. До основних функцій зазначеного Фонду належить вирішення питань, пов'язаних із збереженням та охороною об'єктів культурної спадщини культового призначення для їх використання наступними поколіннями.

Завдання Фонду:

- залучення державної підтримки релігійних організацій шляхом надання відповідних рекомендацій з подальшим практичним їх застосуванням до потреб сектора;
- забезпечення виконання щорічної програми грантів на суму 2 млн фунтів стерлінгів, що передбачає розподіл коштів на реставрацію культових споруд;
- заохочення проектів товариств та організацій, що передбачають повне інтегрування пам'яток сакральної архітектури у місцеві області та забезпечують популяризацію цих об'єктів для широких мас населення;
- залучення органів державної влади та суспільства до проблем об'єктів культового призначення.

Фонд є некомерційною організацією, він не фінансується урядом та церковною верхівкою. Бюджет його складають прибутки від приватних пожертвувань (у т.ч. легатів), церковних приходів, фондів та окремих інвестувань.

До складу Комітету грантів, засідання якого відбувається один раз у квартал, входять довірені особи, а також незалежні експерти з питань релігії та культурної спадщини.

Протягом 2007. р Національний церковний фонд виділив близько 1,5 млн фунтів стерлінгів на реставрацію пам'яток сакральної архітектури по всій Великобританії. У 2008 р. Національний церковний фонд збільшив обсяг фінансування до 2 млн. фунтів стерлінгів [11]. Це було пов'язано із введенням нової програми грантів, яка була розроблена у зв'язку з великим попитом та зростанням цін на проведення ремонтно-реставраційних робіт.

Вивчаючи досвід Великобританії у сфері охорони культурної спадщини, особливу увагу привертають засоби фінансового забезпечення збереження пам'яток.

Серед пріоритетних джерел фінансування є Фонд Національної лотереї (National Lottery Fund) [12], який акумулює та перерозподіляє прибутки від лотерей для суспільних потреб. Останніми роками усі великі проекти — від реставрації пам'яток та будівництва нових об'єктів до викупу творів мистецтва фінансуються в основному за рахунок надходжень від проведення Національної лотереї через спеціально створений Фонд спадщини (Heritage Lottery Fund) [13].

Національна лотерея була заснована у 1994 р. з метою створення додаткових фондів для п'яти «добрих причин», таких як історична спадщина, мистецтво, спорт, благодійність та проекти. У жовтні 1997 р. створено також так званий Фонд нових можливостей (New Opportunities Fund).

У 1994 р. кожній з п'яти «добрих причин» було передбачено 20 % від прибутків лотереї, зі створенням Фонду нових можливостей — 16,6 %.

З появою лотереї з'явилася необхідність створення механізму адміністрування нової системи. Проекти, які стосувалися національного культурного надбання, відійшли до довірених осіб з Національного Фонду збереження культурної спадщини (National Heritage Memorial Fund), які забезпечують розподіл грантів та несуть відповідальність за роботу Фонду Національної лотереї.

Метою Фонду Національної лотереї є покращення якості життя шляхом:

- забезпечення збереження, охорони та покращення стану пам'яток культурної спадщини і навколишнього природного середовища, які стали визначальними для формування національної самосвідомості та ідентичності Великобританії;
- усвідомлення громадськістю історико-культурної та архітектурної цінності культурної спадщини з метою отримання естетичної насолоди;
- створення сприятливих умов для передачі національного культурного надбання у належному стані наступним поколінням.

Заявку на премію від Фонду Національної лотереї для проекту, що відповідає його критеріям, може подавати будь-яка організація або ж приватна особа.

Серед основних документів, які необхідно надати кандидатам до Фонду Національної лотереї — статут організації або ж документ, який засвідчує особу та довідка про наявність рахунку в банку або в житлово-будівельному кооперативі.

Фонд Національної лотереї надає детальну інформацію про умови проведення лотереї. Тому кандидати мають можливість своєчасно ознайомитись з необхідною інформацією для подання відповідної заяви.

Починаючи з 1995 р. Фонд Національної лотереї передав понад мільярд фунтів стерлінгів більш ніж 2 тис. проектів по всій Великобрита-

їх класифікували на декілька окремих областей з наступним розподілом видатків:

- музеї, галереї та колекції — 45 %;
- історичні будівлі та споруди — 29 %;
- охорона сільської місцевості та природи — 7 %;
- історичні парки — 7 %;
- промислові, морські та транспортні об'єкти — 7 %;
- архіви та бібліотеки — 5 % [14].

Охорона навколишнього природного середовища та охорона пам'яток культурної спадщини є головним пріоритетом Фонду Національної лотереї. Ключова роль організації полягає у сприянні вирішенню питань, пов'язаних з охороною культурної спадщини.

Для того, щоб зосередити ресурси на об'єктах культурної спадщини, що є недостатньо фінансованими, Фонд Національної лотереї розробив ряд спеціальних тематик для надання грантів. Серед них — «Міські парки» (Urban Parks), «Храми» (Joint Places of Worship) тощо.

На сьогоднішній день для багатьох об'єктів культурної спадщини та навколишнього природного середовища, яким без надходження грантів загрожували знищення та руйнація, доступ до Фонду Національної лотереї став майже єдиною можливістю збереження, так званим «рятувальним тросом». Тому організації-кандидати та їх професійні радники повинні не лише знати правила, а ще й усвідомлювати основну мету Фонду Національної лотереї. Заявки, які подаються до нього, розглядаються на конкурсній основі. Тому, на жаль, кількість переможців обмежена. Однак запорукою успіху є чітке усвідомлення та розуміння процесу надання грантів та розроблення власної схеми дій для їх отримання.

Альтернативним засобом фінансування заходів з охорони пам'яток культурної спадщини є страхування.

Кожен об'єкт культурної спадщини має свої характерні властивості, які визначають його історико-культурну, архітектурну чи іншу цінність та які потребують вищого рівня опіки, ніж їх сучасні копії [15].

Саме тому у Великобританії розроблена та успішно функціонує система страхування, у тому числі — страхування об'єктів культурної спадщини.

Об'єм страхової відповідальності забезпечує власникам пам'яток архітектури повне чи часткове відшкодування витрат на їх реставрацію або ж відтворення.

У Великобританії існує багато видів страхування, які тією чи іншою мірою можна застосувати у сфері охорони культурної спадщини. Однак для цього необхідно мати цілісний підхід до страхування загалом, а також заручитися підтримкою страхувальників, які добре розуміються на об'єктах культурної спадщини.

Види страхування:

- страхування вмісту — забезпечує страхування рухомого майна будівлі (меблі, твори мистецтва, колекції тощо);
- інженерне страхування — виплачується у разі пошкодження чи втрати зовнішніх чи внутрішніх інженерних мереж будинку;
- суспільне страхування («страхування третьої особи») — виплачується за пошкодження або знищення власності робітниками, відвідувачами чи сусідами;
- страхування додаткових витрат — забезпечує відшкодування збитків за непрямі фінансові витрати, такі як тимчасове відселення, переїзд та витрати на охорону майна;
- страхування садів та садового оздоблення. Страхування власності не забезпечує гідного відшкодування за пошкодження, наприклад, садових скульптур. Тому цей вид страхування в стадії доопрацювання;
- страхування від небезпеки терористичних актів діє з 1993 р.;
- страхування будівельних робіт. Проведення робіт на пам'ятках культурної спадщини значно підвищує ризик їх пошкодження, тому для запобігання таких наслідків планується розробити окремий розділ у даному виді страхування.

Існує декілька рівней страхування власності:

- «повне відновлення» — передбачає можливість відтворення зруйнованої споруди з її архітектурно-стилістичними особливостями у відповідності до діючого законодавства;
- «сучасні матеріали» — забезпечує можливість реконструкції споруди, її архітектурного та стилістичного оздоблення, але з використанням сучасних матеріалів;
- «значимі втрати за узгодженою ціною» — забезпечує страхування у випадку загрози знищення або руйнування головної будівлі у комплексі або ж найбільш вразливої частини окремої споруди;

- «гарантія від втрати» — передбачає можливість відтворення споруди, що постраждала.

На жаль, страхування на безпосереднє відтворення об'єктів культурної спадщини немає. У більшості випадків при відтворенні пам'яток, їх історико-культурна та архітектурна цінність втрачається. Однак певне страхування можна отримати для забезпечення безпеки конструкції будівлі-пам'ятки.

При страхуванні будівель і споруд, у тому числі пам'яток, обсяг відшкодування повинен складати не лише вартість реконструкції, а й кошторис на будівництво згідно з діючим законодавством, компенсацію у разі знесення, тимчасові роботи на будівельному майданчику, благоустрій території, професійні гонорари, податок на додаткову вартість, тощо.

Таким чином, ми розглянули лише окремі аспекти системи охорони культурної спадщини Великобританії, аналіз яких свідчить про досить високий рівень розвитку пам'яткоохоронної галузі цієї країни. Успішну практику збереження, охорони та належного використання пам'яток культурної спадщини забезпечує сукупність взаємодіючих факторів, обумовлених традиціями суспільно-політичного життя Великобританії. Грамотна політика органів державної влади та місцевих органів у сфері охорони культурної спадщини, дієве законодавство, співпраця владних структур з громадськістю, відповідними науковими та релігійними організаціями, залучення додаткових джерел фінансування в поєднанні з високим рівнем культури та самосвідомості англійців створили сприятливі умови для ефективного функціонування системи охорони національного культурного надбання.

Урахування та подальша реалізація діючим урядом України вищезазначених ключових складових сфери охорони культурної спадщини, а також забезпечення популяризації вітчизняних об'єктів, підвищення рівня освіти фахівців галузі, трансформації структури та функцій органів державного управління, створення дієвих механізмів міжвідомчої взаємодії, механізму контролю за виконанням законів України та партнерської міжнародної співпраці дозволять оптимізувати систему охорони культурної спадщини нашої країни.

Література:

1. *Филатов А.И.* Зарубежный опыт государственного управления охраной культурного наследия. // <http://www.commonuments.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=1&tek=85&par=74&l=&art=279>
2. *Wainwright G.L.* The preservation of ancient monuments // *Archaeology and nature conservation*. — Oxford, 1985. — P. 7—23.
3. *Introduction to the Institute*. // <http://www.ihbc.org.uk/>
4. *Context Magazine*. // <http://www.ihbc.org.uk/context.htm>
5. *About Heritage At Risk*. // <http://www.english-heritage.org.uk/server/show/nav.19188>
6. *Богуславский М.М.* Международная охрана культурных ценностей. — М., 1979. — 24 с.
7. *Зарубежное законодательство в области сохранения культурного и природного наследия*. Информационный сборник / Составители: Онуфриенко Г. Г., Веденин Ю.Ю. — М., 1999. — С.88.
8. *Visitors Welcome! Tourism And Places Of Worship*. // <http://www.buildingconservation.com/articles/visitors/visitors.htm>
9. *National Churches Trust. About Us*. // <http://www.nationalchurches-trust.org/aboutus.html>
10. *National Churches Trust. About Us*. // <http://www.nationalchurches-trust.org/aboutus.html>
11. *National Churches Trust. About Us*. // <http://www.nationalchurches-trust.org/aboutus.html>
12. <http://www.lotteryfundin.org.uk>
13. *Colin Johns. Heritage Lottery Fund Applications*. // <http://www.buildingconservation.com/articles/grants/heritage.htm>
14. *Colin Johns. Heritage Lottery Fund Applications*. // <http://www.buildingconservation.com/articles/grants/heritage.htm>
15. *Richard Sutch. Insurance For Historic Buildings*. // <http://www.buildingconservation.com/articles/insure/insure.htm>

Опыт Великобритании в сфере охраны культурного наследия, как и международный опыт в целом, чрезвычайно познавателен и полезен. Очевиден тот факт, что эта страна сумела создать оптимальные правовые, организационные и финансовые условия, позволяющие обеспечить постоянную сохранность памятников, их использование и со-

держание, предотвращение угроз, способных нанести ущерб объектам культурного наследия, пресечение уничтожения и ненадлежащего использования, а также контроль за сохранением памятников. Изучение этого опыта позволит отметить положительные аспекты системы охраны культурного наследия Великобритании для возможного дальнейшего их внедрения в отечественной практике.

Пам'ятка архітектури Будинок державної промисловості у Харкові як об'єкт туризму

У роботі представлені основні теми, які можуть бути відбиті в екскурсійному маршруті по Держспрому. Визначені основні кроки, які необхідно зробити, щоб, розвиваючи туристичну діяльність, пов'язану з Держпромом, підтримати заходи щодо збереження пам'ятки.

Постановка проблеми

Ринкова економіка, прийшовши на територію колишнього СРСР у 1990-х роках, змінила не тільки можливості споживання й виробництва різних товарів, а й пріоритети в мисленні громадян. Якщо в 1980-х культурна спадщина рятувалась заради гармонійного розвитку окремої особистості і суспільства в цілому, то зараз цей аргумент потрібно підкріпити, оскільки матеріальна складова спадщини стала набагато значущішою, ніж раніше.

Туризм як цивілізований спосіб отримання матеріальних засобів для підтримки пам'яток дуже важливий аргумент у спорах про збереження спадщини. Однак обвал ідеологічної машини СРСР призвів до значного згортання туризму по Слобожанщині, оскільки більшість маршрутів, принаймні по Харкову, були значною мірою прив'язані до пропаганди.

Відсутність нової програми презентації міста призвела до того, що менш ніж за 20 років Харківський регіон перетворився на білу пляму на туристичній карті України, що в свою чергу спричинило те, що в очах пересічних громадян у місті взагалі відсутні пам'ятки і пам'ятні місця.

Після тривалої перерви в 2007 р. 17-ю сесією Харківської міської ради 5-го скликання була затверджена «Концепція розвитку туризму в м. Харкові на 2008—2010 роки» (рішення № 327/07 від 25.12.2007), в якій були позначені напрями, розвиток яких сформує заново туристичну привабливість Харкова.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Основним документом, який повинен визначати відносини між пам'ятками архітектури і туризмом є «Міжнародна хартія про культурний туризм» (1999) [1]. Розглядаючи основні принципи цього до-

кумента, можна зазначити наступні вузлові положення: в загальному сенсі культурна спадщина належить усім людям, і тому кожна людина має право ознайомитися з нею. Кожен об'єкт спадщини неповторний і представляє розвиток громади, якій належить. Управління спадщиною з метою його збереження і можливості диктувати інтелектуальний та емоційний підхід до неї є одночасно правом і привілеєм приймаючої сторони. Особливо хочеться підкреслити, що, представляючи свою спадщину, громада показує не тільки слід минулого, але й рівень свого розвитку в сьогоденні.

На рівні регіону відносини між пам'ятками архітектури і туризмом регламентуються «Концепцією розвитку туризму в м. Харкові на 2008—2010 роки». Вона спрямована в основному на розвиток і підтримку в'їзного туристичного бізнесу Харкова. У цьому документі як пріоритетні для Харківщини були визначені діловий туризм та організований історико-культурний туризм.

Цей же документ зафіксував, що в'їзний туризм посідає незначне місце у міському турбізнесі, основний дохід припадає на виїзний туризм. Як причина були відзначені погана туристична інфраструктура міста і відсутність реклами на міжнародному та вітчизняному рівнях.

В основних пріоритетних програмах Концепції, покликаних змінити стан справ, названі такі завдання:

- розвиток туристичної інфраструктури (готелі, дороги і т.д.);
- розробка і просування на ринок конкурентоспроможних туристичних продуктів;
- інформаційно-організаційне забезпечення індустрії туризму.

Одним із завдань програми з розробки і просування на ринок конкурентоспроможних туристичних продуктів є виявлення нових затребуваних турів і переробка старих екскурсійних маршрутів зі створенням мережі їх просування в інших регіонах України та за кордоном.

Мета статті

Будинок державної промисловості в Харкові — найбільш цінна пам'ятка архітектури на Слобожанщині (рис. 1). За значущістю та унікальністю він гідний включення до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Однак як туристичний об'єкт він до останнього часу практично не розглядався, тому сьогодні необхідно сформулювати уявлення про Держпром як про об'єкт туризму, врахувавши як положення міжнародних норм, так і вписатися до місцевої програми розвитку туризму.

Матеріал дослідження

При формуванні концепції туристичної програми Держпрому має сенс спиратися на принципи Хартії про культурний туризм. Її перший принцип повідомляє, що збереження спадщини повинно забезпечити відповідальні та добре організовані можливості для членів громади та відвідувачів набути знання та розуміння цієї спадщини самостійно.

У регіональному документі з туризму, яким є «Концепція розвитку туризму в м. Харкові на 2008—2010 роки», зазначені вимоги дещо звужені. Затверджена у ній програма повинна сформувати підвищення ефективності діяльності з організації осмисленого відпочинку населення та пропаганди національної історико-культурної спадщини. Такий результат очікується після створення міського заказу на турпродукти, які сприяють патріотичному вихованню та підвищенню культурного рівня населення.

На жаль, у Концепції не зазначений зміст сучасного образу міста Харкова. У 1980-х роках, на які прийшовся розквіт міста як центру туризму, воно позиціонувалося як великий індустріальний центр. Держпром, як одна з найкрупніших пам'яток ХХ століття у Харкові, розглядався у контексті цієї концепції. Основний акцент в описі пам'ятки робився на те, що він «отражает в художественно-образной форме романтику начального периода индустриализации страны, олицетворяет рождение нового, социалистического Харькова» [2, с. 87].

У 2000-х роках продовження такого позиціонування привело до того, що через кардинальні зміни офіційної оцінки періоду 1930-х років з'явилась загроза розуміння Держпрому як головної пам'ятки сумних сторінок української історії — символу Голодомору. Така оцінка несла суттєву загрозу пам'ятці, бо вела до відсутності коштів на її збереження, до її замовчування та випадання із загальнокультурного поля.

Значно благодатнішою темою для Держпрому залишається акцентування на столичному періоді Харкова. Ансамбль пл. Свободи чудово ілюструє цей етап в історії Харкова, через який за містом закріпилася назва «Перша столиця». У цьому випадку наголос в описі Держпрому робиться на його значенні як символу державності України, оскільки зведення столичного адміністративного центру в 1920 — 1930-х роках у Харкові матеріально закріпило визнання української нації і України як республіки, яка мала автономність.

Розглядаючи Держпром в культурному контексті, в першу чергу необхідно відзначити, що будинок є частиною мистецтва 1920-х років. Створення Держпрому, перетворене у майже театральне дійство, було органічною частиною цього процесу. У мистецтві цього періоду була надзвичайно важлива ідеологічна складова, і молоді архітектори, які працювали в проектному бюро при будівництві Будинку Державної промисловості, вважали, що за допомогою мистецтва створюють не просто будівлю, а нове життя для нової України.

Будинку державної промисловості присвячено цілий пласт художньої літератури. Про нього писали В. Маяковський, М. Горький, А. Барбюс, Т. Драйзер, О. Гончар та інші письменники. Літературні твори, живопис, малюнок, театральні та майданні подання 1920-х років є таким же середовищем Держпрому, що й навколишня забудова.

Новаторською є образна складова Держпрому. Будинок державної промисловості в описі його автора С. Серафимова — це «завод, що став палацом». У цьому гаслі автор об'єднав два завдання, які стояли перед радянськими архітекторами 1920-х років: реалізував задум палацу для пролетаріату і висловив ідею індустріалізації країни.

Історичний аспект будівлі також важливий: створення Держпрому справило величезний вплив на розвиток індустріальної могутності України і СРСР. Його будівництво стало такою ж історичною подією, як створення Волхвівбуду, Дніпрогесу і Московського метрополітену. У 1930-х роках у Держпромі працював уряд України, в цьому будинку сталося самогубство ідеолога української пролетарської культури 1920-х років М. Скрипника, що ознаменувало згортання політики українізації. Тут розміщувався Промисловий банк і керівництво трестів, тут було задумано створення багатьох промислових підприємств України. Після Другої світової війни Держпром прихистив багато науково-дослідницьких і проектних інститутів. У 1951 р. в Держпромі почав віщати третій у Радянському Союзі телевізійний центр, створений харківськими ентузіастами, який вже в 1955 р. почав працювати на професійній основі.

Розглядаючи Держпром, необхідно поглянути на нього як на частину ансамблю площі Свободи (раніше Дзержинського). Створення столичного центру, заснованого не на класичних традиціях статичності, репрезентативності і помпезності, а на принципах динаміки і лаконізму, дозволило ансамблю площі Дзержинського вже в 1930-х роках зайняти почесне місце в історії архітектури як нового зразка ділового цен-

тру. Площа Свободи (Дзержинського), динамічний характер якої задав Держпром, стала еталоном нової ділової архітектури ХХ ст. Післявоєнна реконструкція 1950-х років плацевої частини ансамблю лише підкреслила загальну самобутність площі.

Держпром, що зберігся без істотних переробок, є одним з найбільш значних об'єктів модернізму. Внутрішньо-зовнішній характер курдонерів і зовнішньо-внутрішні проїзди, вхідні вестибюлі і головні сходи 2, 5 і 8-го під'їздів, що відкриті до площі, демонструють базовий елемент його архітектури — складний простір. Динаміка, що була рисою сучасної архітектури 1920-х років, закладена в ритмічних побудовах мас Держпрому. Вона виражається також в динаміці внутрішнього і зовнішнього руху, який став основним виразним елементом будівлі, естетично пред'явленим через вітражі сходових клітин і вікна переходів.

Оскільки Держпром створювався як сучасний хмарочос, архітектори замислювали його як високотехнічну машину, тому його можна розглядати як інженерну пам'ятку того часу. Він був обладнаний різними технічними системами: передбачалося парове опалення, автономна водопровідна система, централізована система механічної вентиляції, своя електрична підстанція, телефонна станція, сміттєпровід, кілька ліфтів. Слід віддати належне співробітникам ВЕП «Держпром», багато інженерних систем Держпрому до цих пір залишаються діючими, крім того, дбайливо зберігаються в Держпромі окремі цікаві вузли вже демонтованих систем.

Проте все це культурне багатство мало відоме потенційним туристам. До джерел інформації про Держпром, що доступні потенційним відвідувачам, можна віднести дві монографії, видані дуже маленькими накладками, і коротку довідку, представлену на сайті міста Харкова та в путівниках. Останнім часом до них додався екскурсійний маршрут, в кінці якого екскурсантам надають або набір листівок з видами Держпрому, або брошуру з описом пам'ятки англійською мовою. Тож зараз Держпром можна розглядати, скоріше, як потенційний об'єкт міжнародного туризму.

У 2000 році в складі ВЕП «Держпром» було організовано туристичне бюро, завдання якого — заробити гроші для підтримки пам'ятки. У 2012 р. відкрито оновлений музей Держпрому, який зберігає деякі цікаві матеріали з історії будівництва пам'ятки. Розширення музею є одним

з пріоритетних екскурсійних завдань, але лише внутрішнього ресурсу ВЕП «Держпром» для цього недостатньо.

Кероване екскурсійне обслуговування по Держпрому почалося у 2008 р. Плюсом цієї програми стало розуміння зацікавленими сторонами, у тому числі керівництвом ВЕП «Держпром», необхідності збереження автентичних інтер'єрів, хоча б у рамках екскурсійного маршруту.

Діючий екскурсійний маршрут став причиною коректування раніше прийнятого рішення про повну заміну вікон у вузькому переході (віадуці), авторство якого належить С. Серафимову. Саме через подання відділу, який займається прийомом відвідувачів, було вирішено повернути назад автентичні внутрішні вікна.

Зв'язок між спадщиною та туризмом, згідно другого принципу Хартії, повинен бути динамічним, а управління спадщиною необхідно здійснювати на користь нинішніх і майбутніх поколінь [1]. Для Будинку державної промисловості у Харкові це означає, що туристичний бізнес має бути скерований на довгостроковий захист пам'ятки.

Перед туристичним бюро ВЕП «Держпром» зараз поставлено декілька першочергових завдань. Наприклад, окреслити шляхи резервних і потенційних екскурсійних маршрутів, розрахувати кількісні показники можливого потоку туристів.

Великий об'єм будівлі залишається найбільшою проблемою. Технічний її стан досить поганий, об'єкт потребує великих фінансових вливань. Реставрувати Держпром повністю досить складно, тому в першу чергу слід зрозуміти, які його частини є принципово важливими, щоб зберігатися у первісному вигляді, а які припустимо дещо модифікувати. Для цього потрібно виконати великий обсяг документації, передусім паспортизувати будівлю, для чого знов-таки необхідні бюджетні кошти.

Позитивним моментом є розуміння керівництвом ВЕП «Держпрому» необхідності зберігати історичні особливості пам'ятки та співпраця з профільним науковим закладом.

Третій принцип Хартії, який стосується планування туристичних заходів таким чином, щоб забезпечити відвідувачам спостереження за заходами збереження, що збагачуватиме та викликатиме задоволення, майже не відбився у показах архітектурної спадщини Харківщини.

Стосовно Держпрому мається навіть негативний досвід. Міжнародна конференція 2004 р. зазначила, що ремонтно-реставраційні роботи,

які велися на Держпромі, викликають багато питань. До початку робіт не була розроблена загальна концепція збереження пам'ятки, через що ніхто не зміг відповісти, наскільки автентичною залишиться будівля. Перед пресою це питання поставили дуже гостро, закликавши припинити подібну практику. Потім були проведені наукові дослідження, на базі яких проект у робочому порядку дещо скоректували. Але результатом стала хвиля публікацій, у яких було зазначено, що, замінивши вікна у Держпромі, Харків повністю втратив цю пам'ятку. В Інтернеті навіть зустрічалась інформація, що посеред Харкова стоїть руїна. Посилаючись на ці публікації, на п'ять років фінансування пам'ятки через її «відсутність» було майже припинено. Громадськість Харкова і досі впевнена, що в Держпромі — металопластикові вікна, через що він не має статусу пам'ятки, що міжнародні експерти вимагали перетворити Держпром на музей, і тому до будівлі таке підозріле ставлення. Тож заходи щодо збереження пам'ятки потрібно висвітлювати, але інформацію слід подавати комплексно, професійно, у доступній для загалу формі та відслідковувати її подачу у пресі.

ВЕП «Держпром» нарікаючи на відсутність культури огляду будівлі у відвідувачів, негативно ставиться до стихійного туризму. До того ж, деякі частини об'єкта є режимними і потрапити туди без перепустки неможливо. Персонал Держпрому, особливо там, де не пролягає екскурсійний маршрут, не знає, як реагувати на відвідувачів, що хочуть самостійно оглянути та зафіксувати на плівку об'єкт. Але це питання не є загрозливим, тому що у Держпромі працюють не байдужі до його долі люди, до того ж інформаційна робота з працюючими проводиться постійно і зі збільшенням потоку туристів правила огляду напрацьовуються.

Такий підхід до збереження пам'ятки відповідає четвертому принципу Хартії, який наголошує, що громади, які приймають відвідувачів, та місцеві мешканці мають брати участь у плануванні заходів збереження і туристичних програм. Виходячи на більш широкий загал Харківщини, хотілось би мати дискусії у форматі «круглих столів» між усіма зацікавленими у збереженні пам'ятки сторонами. Таку функцію збирається взяти на себе громадська організація «Докомомо», український осередок якої зараз формується саме у Харкові.

Згідно п'ятого принципу Хартії, громади, що приймають відвідувачів, повинні мати вигоду від туристичної діяльності та заходів збереження спадщини. До того ж, в одному з підпунктів зазначено, що відвід-

увачі, наскільки це можливо, мають бути поінформовані про фінансову процедуру витрачання значної частини доходів від туризму на захист, збереження та презентацію культурної спадщини. І хоча сьогодні доходи від туризму по Держпрому мізерні, отримати інформацію про фінансові процедури досить складно, через те що в Україні це питання традиційно не висвітлюється.

Програма туристичного показу міста Харкова, яка підтримує навчання гідів та екскурсіводів на Харківщині є, хоча вона залишилась у спадок від Радянського Союзу, а тому працює не на повну силу. Методичний відділ у цій системі не зберігся, а тому складова, яка стосується програми презентації пам'яток архітектури, не є достатньо професійною. Сьогодні відсутнє методичне забезпечення гідів, інформація про реставраційні заходи, наукові досліді у краєзнавчій, реставраційній, археологічній сферах майже не доходять до екскурсіводів. Програми, які допоможуть мешканцям набути вміння презентувати та інтерпретувати культурні цінності, наприклад Держпром, ще потрібно складати. До того ж, необхідно розробити механізм просування цих програм, бо старий, радянський, не є дієздатним у сьогоднішніх реаліях.

Шостий принцип Хартії стосується програм рекламування туризму, які мають захищати і підкреслювати цінності, характерні для природної і культурної спадщини. Щодо Держпрому, це означає, що рекламні матеріали повинні бути складені таким чином, щоб спонукати відвідувачів віднестися до пам'ятки з повагою.

Програми, що рекламують тур Держпромом, у першу чергу повинні донести до громадськості цінність спадщини Сучасного Руху, визначити значущість Держпрому серед інших світових пам'яток та сприяти підвищенню статусу місцевої громади.

Висновки

Розвивати туристичні програми, які базуються на презентації Будинку державної промисловості, необхідно, оскільки вони сприяють популяризації пам'ятки і збору коштів на її збереження.

Необхідно розробити програму просвітництва та інтерпретації пам'ятки, завдання якої полягають у презентації її цінності за допомогою створення доступної інформаційної бази про Держпром; доведення до відома відвідувачів та персоналу, у першу чергу екскурсіводів, інформації про заходи збереження пам'ятки, яка повинна бути подана своєчасно та професійно, враховуючи рівень людей, яким вона призначена.

Програма просвітництва та інтерпретації пам'ятки має бути не тільки донесена до відвідувачів (як українців та й іноземців), але члени громади Харківщини повинні мати можливість взяти участь у її формуванні. У першу чергу це стосується людей, що займаються збереженням цієї пам'ятки.

Кошти від туристичної діяльності мають бути хоча б частково спрямовані на складання документів, що регламентують туристичну діяльність. Серед першочергових паперів можна назвати паспорт на пам'ятку архітектури та пакет документів, що окреслить потенційні місця показу та екскурсійні маршрути.

Будинок державної промисловості в Харкові. Фото 1933 р.

Література:

1. *Міжнародна хартія про культурний туризм*//Міжнародні засади охорони нерухокої культурної спадщини. — К.: Фенікс, 2008. — с. 99—104.
2. *Харьков. Архитектура, памятники, новостройки: путеводитель* / А.Ю. Лейбфрейд, В.А. Реусов, А.А. Тиц и др. — 2-е изд. — Х.: Прапор, 1987. — 152 с.

В работе представлены основные темы, которые могут быть отражены в экскурсионном маршруте по Госпромму. Определены основные шаги, которые необходимо предпринять, чтобы, развивая туристическую деятельность, связанную с Госпроммом, поддержать мероприятия по сохранению памятника.

The article presents the main themes that can be incorporated into tours Gosprom. The main steps to be taken to developing tourism-related activities Gosprom, to support efforts to preserve the monument.

Проблеми збереження пам'яток археології лівобережжя Нижнього Подесіння

У статті подаються основні результати моніторингу археологічних пам'яток лівого берега Нижньої Десни. Останніми роками, у зв'язку з процесами неконтрольованого будівництва в даному регіоні, виникає питання про збереження археологічної і екологічної спадщини. В результаті проведених в 2010 р. досліджень перевірений стан 54 пам'яток, що відносяться до різних епох, частина яких відкрита вперше. Складена докладна карта пам'яток регіону, зафіксовані випадки руйнувань техногенними чинниками культурного шару археологічних об'єктів.

О останніми роками, у зв'язку з процесами неконтрольованої забудови в околицях Києва та в Нижньому Подесінні зокрема, постає питання збереження культурної спадщини та екологічної системи в регіоні. Незважаючи на те, що будівництво в межах охоронюваних археологічних та ландшафтних територій суперечить чинному пам'яткоохоронному та природоохоронному законодавству, останнім часом процеси антропогенного впливу на культурну та природну спадщину значно посилились внаслідок приватизаційних процесів, неврегульованості правової бази та відсутності адміністративних важелів впливу при фіксації порушень. Не є винятком і регіон лівобережжя Нижньої Десни, значна частина об'єктів культурної спадщини якого опинилась під загрозою знищення.

З метою перевірки стану відомих пам'яток археології, виявлення нових для постановки на державний облік в польовий сезон 2010 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом член-кореспондента НАН України, заввідділом давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України О. Моці була проведена комплексна археологічна розвідка на території Нижнього Подесіння. Лівобережним загonom експедиції під керівництвом автора пройдено шлях від м. Остер до с. Погреби, таким чином охопивши території Козелецького р-ну Чернігівської та Броварського р-ну Київської областей. Виявлено та обстежено городища, поселення та курганні могильники різних археологічних культур — від доби неоліту до пізнього середньовіччя.

На території смт Остер відомі пам'ятки доби Київської Русі, серед яких слід назвати городище та посад давньоруського «Городця Остерського» з рештками апсиди Михайлівської церкви домонгольського часу [12, с. 61—64; 13, с. 84—86; 16]. Дослідження городища останніх років виявили культурний шар доби Київської Русі та пізнього середньовіччя, крім того, в межах селища та ур. «Бугаївка» відоме трипільське поселення, віднесене до етапу С [14, с. 181]. В околицях Остра виявлено два поселення — багатощарове поселення пізнього бронзового — раннього залізного віку та пізнього середньовіччя в ур. «Цегельня»; друге багатощарове поселення (ранній залізний вік, пізнє середньовіччя) в ур. «Красна Гірка» забудоване присадибними ділянками.

На території с. Поліське Козелецького р-ну в урочищі «Вовча Гора» відоме поселення софіївської локальної групи трипільської культури С II [7, с. 85—98; 9, с. 13]. Дослідженнями 2010 р. виявлено багатощарове поселення Поліське I (пізній бронзовий — ранній залізний віки, пізньоримський час, пізнє середньовіччя) в урочищі «Савкин Куток». Частина пам'ятки зайнята городами та продовжується в напрямку території, загородженої під будівництво храму РПЦ МП, на якій вирито штучне озеро. Крім того, на території села та в околицях виявлено багатощарове поселення (пізній бронзовий — ранній залізний віки, пізнє середньовіччя) Поліське II, місцезнаходження пізньоримського часу Поліське III та поселення епохи бронзи Поліське IV.

В околицях с. Беремицьке Козелецького р-ну попередніми дослідженнями В. Жарова виявлено низку поселень бронзового — раннього залізного віків та доби Київської Русі — Беремицьке I—IV, що внесені до Реєстру нововиявлених пам'яток Чернігівської ОДА. Дослідженнями 2010 р. на території сільського кладовища виявлено курганну групу з п'яти насипів, що за характером курганів віднесено до скіфського часу. Насипи частково пошкоджені виборкою ґрунту.

На території та в околицях с. Євминка Козелецького р-ну відома значна кількість пам'яток археології, дослідження яких проводились з початку ХХ ст. [12, с. 61—64; 13, с. 84—86]. Серед останніх слід назвати пізньотрипільські поселення Євминка I та II, що неодноразово досліджувалися археологами [8, с. 49; 1, с. 438; 9, с. 10—13, 78—109; 17; 18, с. 41—47; 9, с. 13, 78—109]. Відомі також поселення доби бронзи в ур. «Купрійцеві Млини» (Євминка 3) та «Красулька». Всі чотири пам'ятки внесені

до Державного реєстру нерухомих пам'яток Чернігівської обл. Постановою КМУ № 551 від 17. 11. 1980 р.

Останніми роками дослідженнями В. Жарова виявлено низку пам'яток — поселень пізнього бронзового — раннього залізного віків в ур. «Гнилуша» та «Село», які були внесені до Реєстру нововиявлених пам'яток Чернігівської обл. Лівобережним загоном експедиції обстежені відомі пам'ятки, крім того, виявлено нові археологічні об'єкти, серед яких місцезнаходження доби пізнього середньовіччя «Над Лугом» та курганний могильник доби Київської Русі і скіфського часу. Могильник частково пошкоджений земельними роботами під час Другої світової війни та лісопосадкою, визначити точну кількість насипів виявилось доволі проблематичним. Загоном зафіксовано та обміряно тільки частину найбільш збережених курганів. Загалом обстежено 31 насип, що значно варіюють між собою як за формою, так і розташуванням.

В околицях с. Крехаїв Козелецького р-ну попередніми дослідженнями виявлено значну кількість археологічних пам'яток, серед яких слід назвати багатощарове поселення доби неоліту — бронзового віку в урочищі «Пимохове Болото», що досліджувалось на початку ХХ ст. [7, с. 85—98]. Поселення внесено до Реєстру нерухомих пам'яток культурної спадщини Чернігівської обл. під № 3626 Постановою КМУ № 551 від 17. 11. 1980 р. На сьогоднішній день територія поселення затоплена озером та заболочена внаслідок торфорозробок. В межах села також відомі залишки фундаментів монастирських споруд, що відносяться до початку ХVІІІ ст.

Низку пам'яток відкрито розвідками В. Жарова, серед яких багатощарове поселення (пізній бронзовий — ранній залізний віки, пізні середньовіччя) Крехаїв ІV, поселення доби бронзи — раннього залізного віку в ур. «Чернече» та «Булавка». Останні археологічні об'єкти внесені до Реєстру нововиявлених пам'яток археології Чернігівської обл. наказом Управління культури Чернігівської ОДА №252 від 30.09. 2008 р.

Лівобережним загоном експедиції в 2010 р. частково обстежені раніше відомі пам'ятки, а також відкриті нові, серед яких багатощарове поселення (енеоліт, доба бронзи, ранній залізний вік) Крехаїв І, багатощарове поселення (доба ранньої бронзи, ранній залізний вік, доба Київської Русі) Крехаїв ІІ та поселення доби пізнього середньовіччя Крехаїв ІІІ. Останні дві пам'ятки, які знаходяться на городах садиб села, розорюються.

Поблизу с. Літочки попередніми дослідженнями виявлено городище раннього залізного віку «Крехаївське». Воно знаходиться в лісі, на території Заліського державного лісо-мисливського господарства. В 2010 р. в околицях с. Літочки виявлено низку археологічних об'єктів, серед яких поселення доби бронзи — раннього залізного віку Літочки «Сади» I, II та Заповідник I. Частина першого поселення зруйнована кар'єром по видобуванню піску.

На території іншого поселення раннього залізного віку Літочки I зафіксовані грабіжницькі шурфи після використання металодетектора. Виявлено низку поселень пізнього бронзового — раннього залізного віків поблизу с. Соболівка — Соболівка I — IV, на яких представлені також матеріали неолітичної епохи, доби ранніх слов'ян та пізнього середньовіччя. В околицях хутора Парня виявлено низку багаточарових поселень пізнього бронзового — раннього залізного віків — Парня I—VI. Крім того, на площі поселень Парня V знайдено вироби неолітичного часу, Парня III—IV — матеріали енеолітичної епохи, Парня III—V — доби Київської Русі. Частина цих пам'яток розорюється.

Поблизу с. Літки Броварського р-ну в ур. «Лиса Гора» відома пам'ятка трипільської культури етапу СII [7, с. 85—98], а також поселення доби бронзи — раннього залізного віку. Експедицією 2010 р. в районі с. Літки виявлено низку різночасових пам'яток, серед яких багаточарове (мезо-неоліт, ранній залізний вік, доба Київської Русі) поселення Літки I; поселення раннього залізного віку Літки II—III, багаточарове (енеоліт, пізня бронза) поселення Літки IV, поселення пізнього бронзового — раннього залізного віку Літки V—VI. Частина з цих пам'яток зайнята оранкою.

Попередніми дослідженнями на території Рожнівської сільської ради Броварського р-ну виявлені поселення доби бронзи в ур. «Горбки» та ранніх слов'ян в ур. «Пристань» [17, с. 17]. Територія останньої пам'ятки підтоплена річкою. Обидва поселення внесено до списків пам'яток історії та культури Київської обл. Розвідкою 2010 р. в околицях с. Рожни виявлено низку поселень, переважна більшість з яких відноситься до доби пізнього бронзового — раннього залізного віків — Рожни I—XI. Слід відзначити наявність матеріалів неолітичної доби на багаточарових пам'ятках Рожни V, VI, X; виробів енеолітичної епохи на поселеннях Рожни IV, XI та матеріалів доби Київської Русі на поселен-

ні Рожни III. Культурний шар деяких пам'яток пошкоджений внаслідок проведення лісопосадки.

Дослідженнями попередніх років поблизу с. Рожівка Броварського р-ну відкрито низку різночасових пам'яток археології, серед яких багатошарове поселення (доба бронзи, ранньослов'янський час) Рожівка III та поселення трипільської культури етапу С II Рожівка I [17], які внесені в списки пам'яток історії та культури Київської обл. Розвідкою 2010 р. підтверджено наявність пам'яток. Територія поселення Рожівка I, зайнята городами крайніх садіб села, розорюється; площа пам'ятки Рожівка III зайнята полем, але в останні роки оранка не відбувалася.

У попередні роки поблизу с. Зазим'є, в ур. «Станки» та «Осинки» було відкрито та частково досліджено низку пам'яток, що відносяться до різних хронологічних рівнів: неоліту, пізнього етапу трипільської культури, доби бронзи та раннього залізного віку [17; 5; 2, с. 17, 65; 20]. В сезон 2010 р. неподалік від ур. «Станки» виявлено ділянку із зритим голоценовим ґрунтом на глибину до 2 м. В осипах по краю зруйнованої території знайдено фрагменти ліпної кераміки раннього залізного віку, що засвідчить про знищення частини пам'ятки археології. Також засвідчено руйнацію багатошарового поселення (енеоліт, доба бронзи — раннього залізного віку, переддавньоруський час, пізнє середньовіччя) на нововиявленій пам'ятці Зазим'є I. Верхній шар пам'ятки знято скрепером до піщаного материкового рівня. У відвалах гумусної землі виявлено значну кількість різночасових виробів. На зритій поверхні піщаного материка простежуються темні плями від стародавніх об'єктів.

Таким чином, в результаті проведених розвідкових робіт обстежено 54 археологічні пам'ятки, матеріали з яких відносяться до різних хронологічних епох — від кам'яного віку до доби пізнього середньовіччя (рис. 1).

Неолітична кераміка виявлена на поселеннях Парня V та Рожни VI — переважно слабкоорнаментовані фрагменти з розчосами по зовнішній та внутрішній поверхнях. Крім того, з площі пам'яток Літки I, VI, Рожни V та Соболівка I походять крем'яні вироби, що можливо віднести до кінця кам'яної доби, зокрема неоліту (рис. 2).

Більшість трипільських пам'яток регіону відноситься до лукашівського та софіївського типів заключного етапу (СII) розвитку культури і датуються першою половиною III тис. до н.е. Розвідковими роботами 2010 р. кераміка софіївського типу була зафіксована на поселеннях як борової тераси лівого берега Десни — Рожівка I, II, так і на низьких ді-

лянках донних підвищень та останців першої надзаплавної тераси річки — Зазим'є I, Рожни IV, XI, Літки IV, Парня IV.

На пам'ятках Нижнього Подесіння зафіксовані матеріали доби бронзи, що відносяться до середньодніпровської, бабинської, тшинецької та сосницької культур (рис. 3). В Середньому Подніпров'ї пам'ятки СКШК можуть бути датовані періодом 2400—1800 cal. BC [15, с. 171]. Пам'ятки Нижнього Подесіння М. Бондар відносить до киево-деснянської групи [4, с. 167—170]. Розвідками 2010 р. керамічні вироби середньодніпровської культури в Нижньому Подесінні виявлені на двох пунктах: Крехаїв II та Літочки «Сади» I.

В Середньому Подніпров'ї бабинський горизонт пізнього бронзового віку може бути датований періодом 1800—1600 cal. BC. У 2010 р. кераміка бабинського типу була виявлена в пунктах Літки VI, Літочки «Сади» I та Парня V. Про накладання культурного кола Бабино на тшинецьке культурне коло, що формується, свідчать фрагменти кераміки раннього малополовецького типу [10], виявлені на пункті Парня I.

В Середньому Подніпров'ї пам'ятки тшинецького культурного кола можуть бути датовані періодом 1600—1000 cal BC [11]. У 2010 р. кераміка тшинецького типу була виявлена на п'яти пунктах Нижнього Подесіння: Крехаїв I, II, Літки VI, Парня VI, Рожни VI. Період деградації та розпаду тшинецького культурного кола в Київському Поліссі та Нижньому Подесінні представлений пам'ятками пізньої сосницької культури (1200—1000 BC), на яких зазвичай зустрічається значна кількість кераміки білогрудівського типу. В 2010 р. кераміка білогрудівського типу виявлена на пунктах Літки IV, Парня V та Рожни VI.

Доба раннього залізного віку представлена переважно пам'ятками мілоградської культури, до яких відносяться поселення, городища та могильники. Керамічні вироби, характерні для цієї спільності, виявлені в пунктах Поліське I, Заповідник I, Рожни VII; Парня I, V, Зазим'є «Станки» (рис. 4.)

Регіон нижньої течії Десни протягом другої половини I тис. н.е. був ареною активної культурної взаємодії між слов'янськими племенами Ліво- та Правобережжя. Деякі матеріали, здобуті під час розвідок 2010 р., дають підстави припускати наявність на них культурних відкладів колочинської культури із включенням празьких компонентів (Поліське I «Савкин Куток», Соболівка IV, Рожни IX, Рожівка III). Цікавим виявився

факт наявності кераміки ранньогончарної групи, що характерні для райковоцької культури (середина IX — X ст.) на поселенні Зазим'є I (рис. 5).

Серед значної кількості поселень, що належать до різних культур, значна частина датується давньоруським часом і може бути віднесена до шляху давньоруського часу, що з'єднував дві столиці — Київ та Чернігів. Матеріали, що відносяться до X — XIV ст., виявлено на пам'ятках «Городець Остерський», Рожни III, Парня IV, VI, Крехаїв II (рис. 6).

На сьогоднішній день значна кількість пам'яток потрапила під забудову котеджами та огороження присадибними ділянками і базами відпочинку. Так, частина території між селами Рожни та Пухівка і нижче за течією Десни зайнята огороженими ділянками, перекрита шлагбаумами та бетонними парканами, що унеможлиблює доступ до пам'яток археологічної спадщини. Така ситуація суперечить чинному пам'яткоохоронному законодавству України. Постає цілком закономірне запитання про наявність археологічних погоджень на означені території та про первинне призначення земельних угідь.

Безперечно, виявлені факти є нищенням частин археологічних пам'яток Поліське I «Савкин Куток», Літочки «Сади» I, Зазим'є «Станки», Зазим'є I. Незважаючи на те, що відомі на території Київської та Чернігівської областей пам'ятки археології занесені до Державного реєстру нерухомих пам'яток України та в реєстри нововиявлених пам'яток, вони продовжують поступово зникати з карти регіону. За відсутності археологічного погодження практично неможливо зберегти пам'ятки, територія яких вже потрапила під огороження для майбутнього будівництва.

У зв'язку з інтенсивною та неконтрольованою забудовою значної частини територій Деснянського пониззя, активною руйнацією пам'яток археології внаслідок означених антропогенних факторів вважаємо за необхідне посилити контроль за станом археологічної спадщини в регіоні та вжити негайних заходів для забезпечення схоронності її об'єктів.

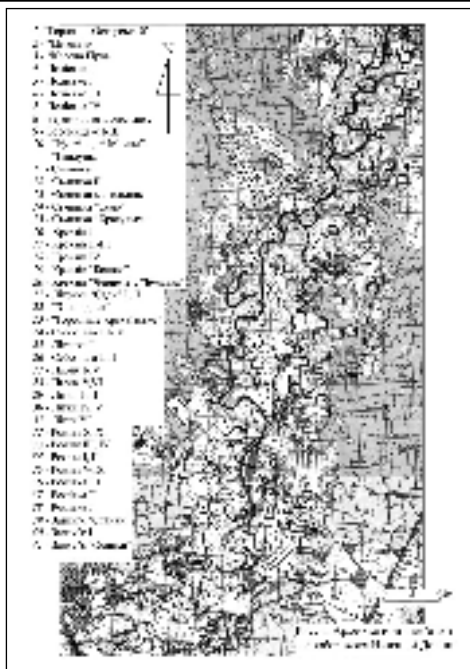

Рис. 1. Археологічні пам'ятки лівобережжя Нижньої Десни

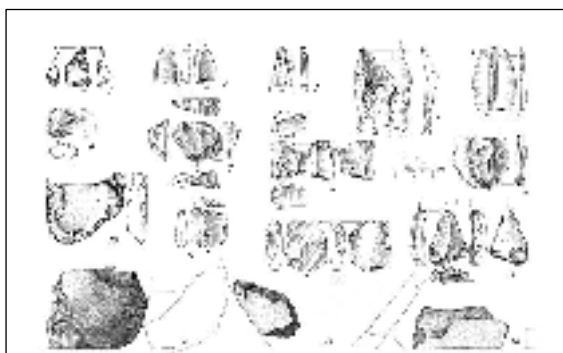

Рис. 2. Нео-єнеолітичні вироби з пам'яток лівобережжя Нижньої Десни:

1 — Поліське I; 2—3 — Соболівка I, III; 4, 14, 16 — Рожівка I—II; 5—10 — Літки I, III—IV, VI; 11—13, 15 — Рожни II, V—VI

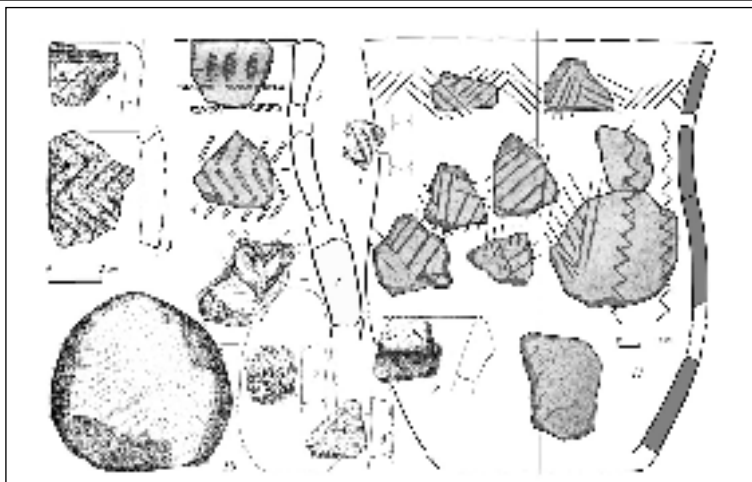

Рис. 3. Матеріали доби бронзи з пам'яток лівобережжя Нижньої Десни: 1—5 — Крехаїв I-II; 6—8 — Літочки «Сади» I; 9 — Рожни X; 10—11 — Літки VI (реконструкція розвалу посудини виконана С. С. Лисенком)

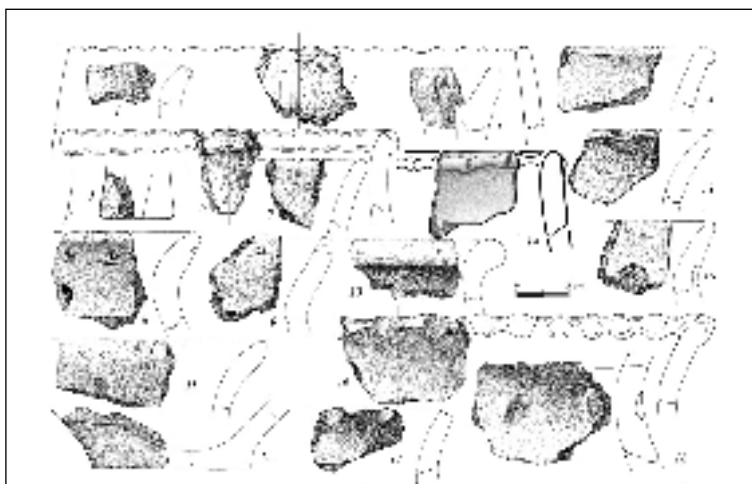

Рис. 4. Кераміка раннього залізного віку з пам'яток лівобережжя Нижнього Подесіння: 1 — Соболівка I; 2 — Поліське I; 3, 13 — Парня I, V; 4 — Літочки «Сади» I; 5, 16—17 — Рожни VII; 6 — Крехаїв I; 7—12 — Заповідник I; 14—15 — Літки VI; 18 — Зазим'є «Станки»

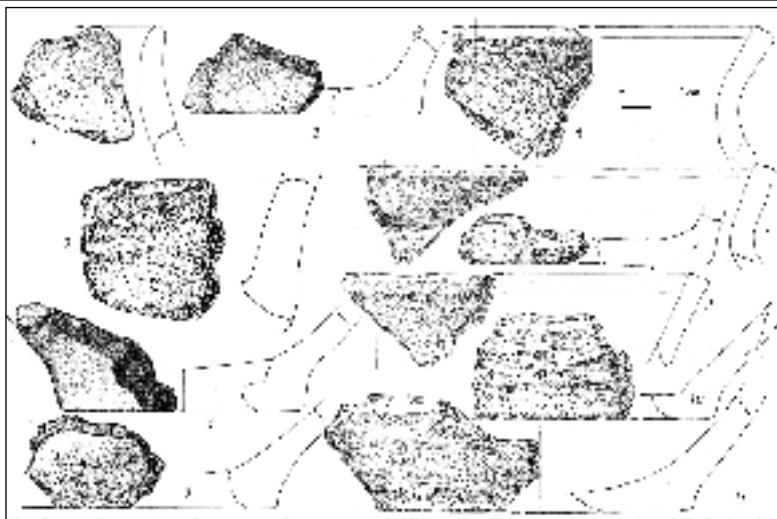

Рис. 5. Керамічні вироби ранньослов'янського часу:
1 — «Красна Гірка»; 2 — Парня III; 3 — Поліське I; 4 — Рожівка III; 5 —
Крехаїв I; 6—11 — Зазим'є I

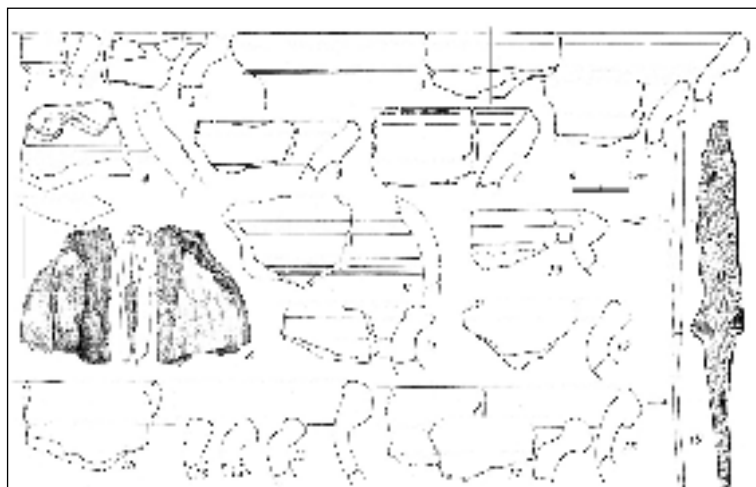

Рис. 6. Матеріали давньоруського часу лівобережжя Нижнього
Подесіння: 1 — Рожни III; 2—7 — Парня VI; 9—15, 19 — Парня IV; 8,
16—18 — Крехаїв II

Література:

1. *Археологічні пам'ятки Української РСР (короткий список)*. — К.: Наукова думка, 1966.
2. *Березанская С.С.* Пустынка. Поселение эпохи бронзы на Днепре. — К. Наукова думка, 1974. — 150 с.
3. *Березанская С. С.* Северная Украина в эпоху бронзы. — К.: Наукова думка, 1982.
4. *Бондарь Н.Н.* Поселения Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы. — К.: Вища школа, 1974. — 175 с.
5. *Енциклопедія трипільської цивілізації*. — Т. I. — К., 2004.
6. *Канивец В.И.* Отчет о разведочных раскопках у с. Погребы Броварского р-на Киевской обл. в 1952 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України, — К., 1962/ 15 а.
7. *Копилов Ф. Б., Одинцова С. С., Шапошнікова О. О.* Археологічні розвідки в районі нижньої течії р. Десна // Археологічні пам'ятки УРСР. — К., 1952. — Т. III. — С. 85—98.
8. *Козловська В.* Неолітичні та трипільські знахідки на Чернігівщині // Чернігів і північне Лівобережжя. — К., 1928. — С. 42—61.
9. *Круц В. А.* Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья. — К.: Наукова думка, 1977. — 160 с.
10. *Лысенко С.Д.* К вопросу о памятниках с керамикой малополовецкого типа // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности (ККИО) и культурно-исторической общности многоваликовой керамики (КИОМК). — Запорожье, 1998. — С. 91—97.
11. *Лисенко С.Д.* Середнє Подніпров'я за доби пізньої бронзи // ЗНТШ. — Т. ССXLIV. — Львів, 2002 — С. 155—178.
12. *Макаренко М.* Досліди на Остерщині. Євминка // Коротке звіт доповідання ВУАК за 1925 р. — Київ, 1926. — С. 61—64.
13. *Макаренко М.* Євминка // Коротке звіт доповідання ВУАК за 1926 р. — Київ, 1927. — С. 84—86.
14. *Пассек Т. С.* Периодизация трипольских поселений // Материалы и исследования по археологии СССР. — М.-Л., 1949. — Вып. 10. — 248 с.

15. *Свешніков І.К.* Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К.: Наук. думка, 1974. — 208 с.
16. *Скороход В. М.* Звіт про археологічні дослідження Виповзівського археологічного комплексу біля с. Виповзів Козелецького району Чернігівської обл. — Чернігів, 2009 // Науковий архів Інституту археології НАН України. — К., 2010.
17. *Телегин Д.Я., Круц В.А.* Раскопки и разведки неолитических поселений в зоне Киевского водохранилища (Отчет о работе в 1965 г.) // Науковий архів Інституту археології НАН України. — К., 1966.
18. *Телегин Д.Я., Круц В.А.* Отчет о работе Киевской экспедиции в 1966 г. // Науковий архів Інституту археології НАН України. — К., 1967.
19. *Телегин Д.Я., Круц В.А., Нужный Д.Д.* Отчет о работе археологической экспедиции «Славутич» в 1979 г. в зоне Каневского водохранилища, низовья Десны и в Надпорожье // Науковий архів ІА НАН України. — Ф.е. № 1979/18. — К., 1979.
20. *Титова Е.Н.* Новые местонахождения неолитической эпохи в Среднем Поднепровье // Материалы каменного века на территории Украины. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 90—103.
21. *Шапошнікова О.Г.* Пам'ятки неоліту та трипільської культури в районі Києва // Археологія. — К., 1953. — Т. VIII. — С. 138—147.

В статье подаются основные результаты мониторинга археологических памятников левого берега Нижней Десны. В последние годы, в связи с процессами неконтролируемого строительства в данном регионе, возникает вопрос о сохранении археологического и экологического наследия. В результате проведенных в 2010 г. исследований проверено состояние 54 памятников, относящихся к различным эпохам, часть которых открыта впервые. Составлена подробная карта памятников региона, зафиксированы случаи разрушений техногенными факторами культурного слоя археологических объектов.

The article presents main results of monitoring of Lower Desna region archaeological sites. Nowadays, meaning the processes of non-controlled buildings in this region, arising up a question about preservation of archae-

ological and ecological heritage. In consequence of last investigations were examined 54 sites, which are belonged to different epochs. The cartography of the region composed and fixed the cases of destroying the parts of culture layer of the sites by anthropic influence.

З досвіду створення проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології на Хмельниччині

В публікації розповідається про досвід створення проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології на території Хмельницької області.

Станом на 1 січня 2011 р. пам'яткоохоронний статус у Хмельницькій області мають 256 пам'яток археології (з них 11 — національного значення), а також — 472 об'єкти археології.

В рамках виконання «Комплексної програми паспортизації об'єктів культурної спадщини на 2003—2010 роки» (прийнятої рішенням сьомої сесії Хмельницької обласної ради від 25 червня 2003 р. № 16—7/2003) у вересні–листопаді 2010 р. відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області започатковано процес створення проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології (далі — «Проекти»). Йдеться про процедуру виготовлення охоронної технічної документації та винесення меж в натурі (на місцевості) десяти пам'яток місцевого значення у Новоушицькому, Дунаєвецькому, Кам'янець–Подільському, Городоцькому та Теофіпольському районах: дев'яти городищ (біля сіл Колубаївці, Привороття–Друге, Міцівці, Тимків, Глибівка, Рудківці, Городиська, Великий Карабчіїв, Остапківці), і одного кургану (біля с. Єлизаветпіль). В даній публікації автори мають на меті поділитися досвідом, отриманим у ході зазначеної роботи.

Розроблення «Проектів» обґрунтовувалося наступною нормативно–правовою базою:

- Закон України «Про охорону культурної спадщини» від 8.06.2000 р. №1805 (п. 4, 5 Ст. 6; п. 1. Ст. 32);
- Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо охорони культурної спадщини» від 9.09.2010 р. №2518 (п. 3, Ст. 2; п. 12, Ст. 7);
- Постанова КМУ №1094 від 25.08.2004 р. «Про затвердження Порядку розроблення проектів землеустрою з організації та встановлення меж територій природно–заповідного фонду, іншого

З досвіду створення проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання природоохоронного, оздоровчого, рекреаційного та історико-культурного призначення».

Крім того, враховувалися такі методичні рекомендації:

- Бобровський Т.А. Методологічні аспекти визначення охоронюваних археологічних територій // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Вип. 1. — К., 2005. — С. 226—231;
- Бобровський Т. А. Проект порядку розроблення науково-проектної документації щодо визначення меж територій та зон охорони пам'яток археології, а також режимів їх використання // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 1. — К., 2005. — С. 234—241.
- Вечерський В. В., Бобровський Т. А. Порядок визначення та затвердження меж і режимів використання зон охорони пам'яток // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. — Вип. 5. — К., 2010. — С. 275—284.

Після проведення відповідного тендеру був визначений підрядник — ДП «Поділлягеодезкартографія» (Хмельницький філіал), завданням якого було розробити технічну документацію із землеустрою щодо встановлення меж земельних ділянок в натурі (на місцевості) (без виділення в окреме землеволодіння) пам'яток археології. Закріплення меж проведено межовими знаками довгострокового зберігання типу У-15. На пам'ятках (залежно від площі) встановлювалося від двох до чотирьох знаків. На кожному межовий знак складено карточку-крок розміщення межового знака. Визначення координат точок повороту меж пам'яток археології та координат межових знаків виконано за допомогою супутникової системи спостереження одночастотних GPS. Точність визначення координат закріплених точок ± 0.05 м. В якості вихідних пунктів використано пункти державної геодезичної мережі. При майбутніх стаціонарних археологічних дослідженнях на пам'ятках межові знаки, встановлені з високою точністю, можуть відігравати роль надійних реперів.

Отже, зазначені «Проекти» виконані Відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області спільно з ДП «Поділлягеодезкартографія».

На завідуючого відділу охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області покладалося завдання:

1. Забезпечити організацію процедури визначення меж охоронних зон пам'яток археології в природі.

2. Взяти участь у розробленні «Проектів меж територій, зон охорони та режимів їх використання пам'яток археології».

3. Розроблені «Проекти» винести на розгляд Консультативної ради з питань охорони культурної спадщини у Хмельницькій області для затвердження наказом Управління культури, туризму і курортів Хмельницької ОДА.

На старшого наукового співробітника відділу С. Маярчака покладалось завдання:

1. Вивчити літературу і джерела, де міститься наукова інформація про результати досліджень пам'яток археології.

2. Протягом одного робочого дня провести натурні дослідження на визначеній пам'ятці археології на місці, що не передбачають руйнування культурного шару, але передбачають визначення меж поширення давнього культурного шару на поверхні, датування його на основі підйомного археологічного матеріалу, фотофіксацію, науковий опис пам'ятки археології.

3. Спільно з працівниками ДП «Поділлягеодезкартографія» провести процедуру визначення меж охоронних зон пам'яток археології в природі та прийняти від працівників зазначеного підприємства на схоронність (від імені Відділу охорони пам'яток історії і культури у Хмельницькій області) межові знаки.

4. Взяти участь у розробленні «Проектів».

5. Скласти нові паспорти на пам'ятки археології, які б враховували сучасні методичні вимоги.

6. Забезпечити збереження отриманої у ході натурального дослідження пам'яток археології наукової інформації у формі написання наукового звіту й публікацій.

При визначенні меж територій пам'яток та їх охоронних зон враховувалися: межі поширення культурного шару, визначені на місці, природні і штучні кордони (яри, схили каньйону річок, краї плато, дороги тощо), а також збереженість історичного ландшафту біля пам'яток.

При розробці «Проектів» до режимів використання пам'яток здійснювався диференційний підхід. Так, наприклад, для Глибівського городища, котре непогано збереглося й розміщене за межами населеного пункту, були прописані наступні режими використання (територія

пам'ятки включає власне городище, а зона охорони пам'ятки — територію посаду городища та збережений історичний ландшафт, що прилягає до території посаду):

1. На території пам'ятки можуть виконуватися лише роботи, пов'язані зі збереженням, дослідженням та музеєфікацією об'єктів археологічної спадщини. На території пам'ятки забороняється здійснення будь-яких земляних або будівельних робіт, що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією.

2. У зоні охорони пам'ятки забороняється здійснення будь-яких земляних або будівельних робіт, що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією. Зона охорони пам'ятки може використовуватися для сінокосіння і випасу худоби.

3. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони пам'ятки та на її території повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини.

Інша пам'ятка археології, городище «Городиська», займає приблизно 1/3 території однойменного села. Отже, на значній площі культурний шар тут зруйновано чи порушено. Для цієї пам'ятки були встановлені наступні режими використання:

1. На території пам'ятки археології забороняється проведення земляних (що не пов'язані з дослідженням об'єктів культурної спадщини, їх збереженням та музеєфікацією) та будівельних робіт за межами вже існуючих городів і присадибних ділянок.

2. На території пам'ятки археології будівництво дозволяється лише в межах існуючих присадибних ділянок за умов попереднього проведення на території будівництва археологічних досліджень та погодження будівництва органом охорони культурної спадщини.

3. На території зони охорони пам'ятки археології будівництво дозволяється лише за умов погодження з органом охорони культурної спадщини.

4. На території пам'ятки археології лише у межах існуючих городів дозволяється ручний (не механізований) обробіток ґрунту до глибини 0,25 м для потреб городництва.

5. Будь-які ландшафтні перетворення в зоні охорони та на території пам'ятки археології повинні узгоджуватися з органом охорони культурної спадщини.

Нарешті, ще один приклад. Пам'ятка археології «Курган Єлизаветпіль» знаходиться за межами населеного пункту та за 50 м від неї є історичний об'єкт (ДОТ «Лінії Молотова» 1930–х рр.). При визначенні меж охоронної зони пам'ятки враховувалися: розміри кургану, імовірна зона поширення культурного шару, необхідна територія для археологічних розкопок й екскурсійного огляду (у перспективі), наявність біля пам'ятки історичного об'єкта, штучний кордон (польова дорога). Визначено, що охоронна зона пам'ятки археології з північного сходу прилягає до польової дороги, з південного заходу навколо кургану проходить за 10 м від насипу, з південного сходу проходить за 5 м від ДОТа. Тобто, обидва об'єкти (курган і ДОТ) включені в охоронну зону.

Вважаємо, що у період масової приватизації землі, який нині відбувається в Україні, розроблення подібних «Проектів» є надзвичайно актуальним. Адже різні органи місцевої влади таким чином отримують вичерпну інформацію про археологічну спадщину, яка знаходиться на їхній території, а отже, мають більше можливостей її охороняти. Роботу над створенням «Проектів» відділом охорони пам'яток історії та культури у Хмельницькій області планується продовжувати.

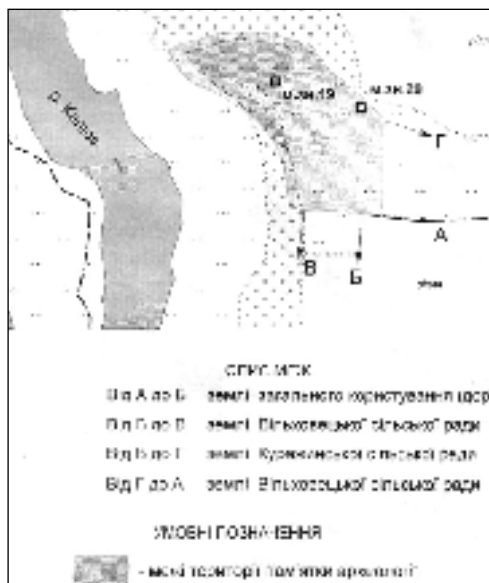

Рис. 1. Фрагмент ілюстративної частини одного із «Проектів»

